

Нова чуждестранна българистика

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Нова чуждестранна българистика

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

**INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE
PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN**

NEW FOREIGN BULGARISTICS

**Compiled and edited by Magdalena Abadzhieva, Tsvetelina Georgieva,
Milen Tomov**

**Sofia, 2025
Prof. Marin Drinov Publishing House
of Bulgarian Academy of Sciences**

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

НОВА ЧУЖДЕСТРАННА БЪЛГАРИСТИКА

Съставители и отговорни редактори Магдалена Абаджиева,
Цветелина Георгиева, Милен Томов

София • 2025

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Настоящото издание е осъществено с финансовата подкрепа на МОН по ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“, договор ДО1-205/13.09.22 г. (2022 – 2025 г.).

*Отговорни редактори: Магдалена Абаджиева, Цветелина Георгиева,
Милен Томов*

*Редакционна колегия: Атанаска Атанасова, Диана Благоева, Татяна Брага,
Ванина Сумрова*

Рецензенти: доц. д-р Илияна Гаравалова, доц. д-р Йоанна Кирилова

- © Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН, 2025
- © Магдалена Абаджиева, Цветелина Георгиева, Милен Томов, съставители и отговорни редактори, 2025
- © София Любомирова Попйорданова, художник на корицата, 2025
- © Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2025

ISBN: 978-619-245-544-6 (print)

ISBN: 978-619-245-545-3 (online)

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор / 7

Габор Балаж. Интердисциплинарността и историческата българистика / 9

Наталия Длугош. Българският поглед върху Европа и европееца – въз основа на експериментални данни / 26

Петър Сотиров. Новооткрити полско-български апроксимати от областта на разговорната лексика / 40

Marcin Fastyn, Roman Tymoshuk, Diana Blagoeva. Frazeologiczna homonimia międzyjęzykowa (na materiale bułgarskim, polskim i ukraińskim) / 58

Julia Mazurkiewicz-Sulkowska. Analiza stylistyczna dokumentów służb bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz Ludowej Republiki Bułgarii / 72

Якуб Банасяк. Семантичната категория определеност/неопределеност в светлината на темо-ремната структура (в българския и полския език) / 90

Božana Niševa, Michaela Kuzmova. K retrodigitalizaci *Bulharsko-českého slovníku* Karla Hory a kolektivu SLÚ ČSAV: metodologické aspekty / 102

Diana Klüh, Tania Avgustinova. Translating heritage language stimuli into a dominant language: Experiments with Bulgarian Judeo-Spanish speakers / 112

Людмила Карпенко. Глаголицата в контекста на интердисциплинарния подход / 124

Дарина Стоянова. Разпространение на *Огласителните поучения* на Теодор Студит в български ръкописи от XVIII век / 141

Corinna Leschber. Traces of Mediterranean and Neolithic substratum words in the Bulgarian language / 166

Михаил Кондратенко. Лексико-семантическите особености обозначения времени в болгарских говорах в зонах лексической интерференции / 175

Олександра Малаш. Езикът и културата на българите преселници в украинския периодичен печат на XX – XXI век / 186

Олга Савеска. Културната революция на Балканите: Авангардната литературно-художествена периодика в България и Югославия / 197

Ваня Станишич, Радостина Стоянова. Среща на сръбската българистика и българската сърбистика – в памет на Марин Младенов и Лили Лашкова / 212

CONTENT

Preface / 7

Gábor L. Balázs. Interdisciplinarity and Bulgarian historical linguistics / 9

Natalia Długosz. On the Bulgarian linguistic picture of Europe and European in the context of questionnaire data / 26

Petar Sotirov. Newly found Polish-Bulgarian approximants from the field of colloquial lexis / 40

Marcin Fastyn, Roman Tymoshuk, Diana Blagoeva. Interlingual phraseological homonymy (on Bulgarian, Polish, and Ukrainian material) / 58

Julia Mazurkiewicz-Sulkowska. Stylistic analysis of documents of the security services of the Polish People's Republic and the People's Republic of Bulgaria / 72.

Jakub Banasiak. The semantic category of definiteness/indefiniteness in light of the theme-rheme structure (in Bulgarian and Polish) / 90

Božana Niševa, Michaela Kuzmova. On the retrodigitization of the Bulgarian-Czech dictionary by Karel Hora and the SLÚ ČSAV team: methodological aspects / 102

Diana Klüh, Tania Avgustinova. Translating heritage language stimuli into a dominant language: Experiments with Bulgarian Judeo-Spanish speakers / 112

Ludmila Karpenko. Glagolitic script in the context of interdisciplinary approach/ 124

Darina Stoianova. Distribution of Theodore studite's declarative teachings in Bulgarian manuscripts from the 18th century / 141

Corinna Leschber. Traces of Mediterranean and Neolithic substratum words in the Bulgarian language / 166

Mikhail Kondratenko. Lexical and semantic peculiarities of time designation in Bulgarian dialects in lexical interference zones / 175

Oleksandra Malash. Language and culture of the Bulgarian refugees in Ukrainian periodicals in XX – XXI century / 186

Olga Saveska. The cultural revolution in the Balkans: avant-garde literary and artistic periodicals in Bulgaria and Yugoslavia / 197

Vanja Stanišić, Radostina Stoyanova. Meeting of Bulgarian studies in Serbia and Serbian studies in Bulgaria – in memory of Marin Mladenov and Lili Lashkova / 212

ПРЕДГОВОР

Сборникът „Нова чуждестранна българистика“ е разработен и се издава в рамките на Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“ (ННП „Българистика“) на Министерството на образованието и науката на Република България. Програмата, чието изпълнение започна през 2022 г., е насочена към подкрепа на провежданите извън границите на България изследванията върху българския език и литература, българската история, изкуство и култура (включително етнография и фолклор). Нейна основна цел е изграждане на привлекателен образ на страната ни чрез засилване на интереса на чуждестранните учени към българистиката като перспективна научноизследователска област с богати традиции.

Сборникът включва публикации на изтъкнати българисти, представящи различни научни средища в Полша, Чехия, Русия, Сърбия, Украйна, Германия и Унгария, и очертава широкия обхват на техните научни интереси.

Габор Балаж разглежда проблема за интердисциплинарността в лингвистиката изобщо, и в българистиката конкретно, като представя най-важните отношения на езикознанието с други обществени и естествени науки. Авторът обръща специално внимание на типологичните и квантитативните методи в лингвистиката, и по-специално на приложението на тези методи в историята на българския език.

Наталия Длугош представя българския поглед върху Европа и европееца въз основа на експериментални данни. В резултат на направените наблюдения тя възстановява българската езикова картина, свързана с тези понятия.

Петър Сотиров изследва новооткрити полско-български лексикални апроксимати. Целта му е да представи нови случаи на междуезикова омонимия, които се откриват в областта на разговорната лексика в полски език.

Марчин Фастин и **Роман Тимошук**, в съавторство с Диана Благоева, разглеждат междуезиковата омонимия при фразеологизмите в български, полски и украински език. Авторите правят опит да систематизират проявленията на това явление, като обособяват два вида случаи, които се разглеждат съответно като ядро и периферия на явлението.

Юлия Мазуркевич-Сулковска прави стилистичен анализ на документите на службите за сигурност на Народна република Полша и Народна република България. В резултат от наблюденията си тя стига до извода, че в тези текстове има интересно смесване на административен и бюрократичен стил, както и елементи на пропаганда.

Вниманието на **Якуб Банасяк** е насочено към семантичната категория определеност/неопределеност в светлината на темо-ремната структура в българския и полския език. Авторът разглежда основно релациите между темо-ремната структура и детерминацията.

Божана Нишева, в съавторство с Михаела Кузмова, представя основните методически подходи и процедури, приложени в първата фаза на ретродигита-

лизацията на „Българо-чешкия речник“ от Карел Хора и екип от Славянския институт на Чехословашката академия на науките.

Диана Клю и Тания Августинова обръщат внимание на някои граматични особености при превода на стимули от юдео-испански на български език в рамките на експеримент с носители на юдео-испанския като наследствен език и на българския като доминиращ. В резултат от направените наблюдения авторките стигат до извода, че получените емпирични данни отразяват специфична ситуация на езиков контакт.

Людмила Карпенко разглежда глаголицата в контекста на интердисциплинарния подход. Анализът на традиционния филологически проблем се обогатява с историко-културни, религиозно-философски и семиотични знания.

Изследователският интерес на **Дарина Стоянова** е насочен към разпространението на *Огласителните поучения* на Теодор Студит в български ръкописи от XVIII век. Направените наблюдения показват, че ръкописите, съдържащи поучения за монаси, условно може да бъдат разделени в три групи в зависимост от отразената в тях версия на превода.

Корина Лешбер анализира архаични езикови черти, които се откриват в думи, назоваващи растения или части на растения. Авторката обръща внимание на български думи, чиито по-ранни форми са съществували още в праславянски език, и стига до извода, че най-вероятно те са били заети на европейска територия и следователно би следвало да се разглеждат като вторични индоевропейски думи.

Михаил Кондратенко прави опит за изследване на темпоралната лексика в банатските и родопските говори и установява, че темпоралната картината на времето се формира въз основа на различни фрагменти, а именно: възприемането на времето като особено пространство, като взаимосвързано и представено от една многозначна лексема за минало, настояще и бъдеще, като зависещо от периодите на селскостопанска и друга човешка дейност и пр.

Олександра Малаш разглежда езика и културата на българите преселници в украинския периодичен печат от XX–XXI век. Авторката отделя особено внимание на постиженията на украинските езиковеди, проучващи българските говори в регионите на Одеса, Запорожие, Миколаив и Кропивницьки.

Олга Савеска се фокусира върху културната революция на Балканите, и в частност авангардната литературно-художествена периодика в България и Югославия.

Ваня Станишич и Радостина Стоянова представят срещата на сръбската българистика и българската сърбистика въз основа на научните приноси на езиковедите Младен Младенов и Лили Лашкова.

Статиите, включени в сборника, представят разнообразни аспекти на съвременната българистика. Трудът ще бъдат полезни за всички, които се интересуват от българския език и литература, от българската история, изкуство и култура.

От отговорните редактори

Интердисциплинарността и историческата българистика

Габор Л. Балаж

Институт за славянски филологии при Сегедския университет

gbalazs@lit.u-szeged.hu

Резюме. В статията се разглежда проблематиката на интердисциплинарността в лингвистиката изобщо, и в българистиката конкретно. След като езикознанието завоюва своята автономия сред обществените науки, става все по-наложителна нуждата за изграждането на взаимно полезни отношения с други дисциплини. Представят се най-важните отношения на езикознанието с други обществени и естествени науки. Особено внимание се обръща на типологичните и квантитативните методи в лингвистиката, отнесени към историята на българския език.

Ключови думи: езикознание; интердисциплинарност; история на българския език; типология

1. Увод

Появата на понятието *интердисциплинарност* в лингвистиката – както и на немалко други иновации – е тясно свързано с дейността на Р. Якобсон. След като езикознанието завоюва своята автономия сред обществените науки, става все по-наложителна нуждата за изграждането на взаимно полезни отношения с други дисциплини: „еднакво внимание трябва да се обърне на спецификата в структурата и развитието на всяка дадена област на знанието и освен това на техните общи основи и линии на развитие, както и на тяхната взаимна зависимост“ (Jakobson 1971 [1967]: 656).

Макар че идеите на Якобсон относно такава интеграция са добре познати на специалистите, тяхната изключително важна роля и валидност до ден днешен изисква да се обърне специално внимание на някои конкретни случаи на отношението между лингвистиката и другите науки.

1.1. Езикознанието и други обществени науки

Извънредно голямо внимание се отдава на семиотиката, тъй като езикът е своеобразна система от знаци. Ф. дьо Сосюр, Ч. С. Пърс, Е. Сапир и други учени убедително са доказали това в своите работи. Тази констатация сближава човешкия език, от една страна, с формализираните езици (като на-

пример математиката), а от друга страна, със самата комуникация, понеже езикът е вербалната реализация на комуникацията. Следвайки Пърс, Jakobson подробно показва, че всички типове знаци, т.е. иконите, индексите и символите, се появяват в езика, което доказва, че езикът не е произволен за разлика от погрешното схващане на Сосюр (Jakobson 1971 [1965]: 345 – 359, Jakobson 1971 [1968]: 699 и сл.).

Антропологията и социологията също имат много еднозначни и тесни връзки с езика. Антропологичната лингвистика (и етнолингвистиката) изследва как езикът отразява културата, миросгледа и социалните структури на едно общество. Езикът може да дефинира идеи за пространство, време и дори емоции. Социolingвистиката изучава връзката между езика и обществото, включително въпроси на езиковата вариация, идентичността и политическата роля на езика. Поразително е влиянието на икономиката върху езикознанието, изтъквано от Сосюр. Понятия като обращение, обмен, стойност, изход/вход, производител/потребител, динамична синхрония, противоречения вътре в системата или непрекъснато движение претърпяват развитие и в двете области. Jakobson установява важни съотношения между споменатите фактори, когато пише, че „семиотиката заема централно място в цялата наука за комуникацията и лежи в основата на всички други области на тази наука, докато самата семиотика, от своя страна, включва лингвистиката като свой централен раздел, който влияе върху всички останали семиотични области. Три интегрирани науки се обхващат една друга и представят три постепенно нарастващи степени на обобщеност: 1) проучване в комуникацията на вербални съобщения = лингвистика; 2) изучаване на предаването на всякакви съобщения = семиотика (комуникация на вербални съобщения се подразбира); 3) изследване на комуникацията = социална антропология съвместно с икономика (комуникация на подразбиращи се съобщения)“ (Jakobson 1971 [1967]: 665 – 666).

По-нататък Jakobson подчертава съотношението между психологията и езикознанието и едновременно с това обръща внимание на разликата на психolingвистиката с дисциплините на комуникацията. Науката за комуникация (на посочените си три нива) се занимава с правилата и ролите на общуването, с ролите на нейните партньори и с правилата на тяхното партньорство, докато психологията е фокусирана върху самите отделни партньори, тяхната природа, личност и вътрешно състояние. Психологията на езика е преди всичко научна характеристика на езикови потребители и следователно няма припокриване, а по-скоро взаимно допълване между двете дисциплини, занимаващи се със словесни дейности (Jakobson 1971 [1967]: 672). Понеже механизмите на възприемане, генериране и съхранение на езикова информация се изучават от психolingвистиката, тя се занимава със следните конкретни въпроси: езикова обработка, езиково производство, усвояване на езика, двуезичие и многоезичие, езикови нарушения (дислексия, афазия, заекване), памет и език.

1.2. Езикознанието и естествените науки

Р. Якобсон поставя въпроса за внимателно изследване на биологичните предпоставки на човешкия език. Позовавайки се на Блумфилд, той напомня, че сред специалните клонове на науката лингвистиката застава „между биологията, от една страна, и етнологията, социологията и психологията, от друга“ (Jakobson 1971 [1967]: 675). Във връзка с езиковите универсалии във фонологията и морфологията ученият установява, че въпросът доколко наследственият потенциал за схващане, коригиране и присвояване на езика на по-старите предполага вроденост (innateness) на езикови универсалии, остава крайно спекулативен и безплоден. Очевидно е, че наследствените и придобитите модели са тясно свързани помежду си: те си взаимодействат и се допълват. „Подобно на всяка друга система за социално моделиране, стремяща се да поддържа своето динамично равновесие, езикът явно проявява своите саморегулиращи се и самоуправляващи се свойства [...]“. Тези имплицативни закони, които изграждат по-голямата част от фонологични и граматични универсалии и лежат в основата на типологията на езиците, са вградени до голяма степен във вътрешната логика на езиковите структури и не предполагат непременно специални „генетични инструкции“ (Jakobson 1971 [1967]: 676).

Относно връзките между лингвистиката и генетиката Якобсон подчертава, че сред всички системи, носещи информация, генетичният код и езиковият код са единствените, базирани на използването на отделни компоненти, които сами по себе си са лишени от присъщото си значение, но служат за съставяне на минимални смислени единици. А що се отнася до въпросите за развоя (еволюцията), лингвистиката споделя с биологията наблюдението, че стабилността и променливостта се намират в една и съща структура и се предполагат един друг (Jakobson 1971 [1967]: 679 – 681).

Р. Якобсон посочва, че телеологията показва сходството между езикознанието и биологията: „Обсъждането на целенасочеността в днешната биология е от жизненоважен интерес за всички клонове на знанието, свързани с дейностите на организма, и направените преценки може да послужат за потвърждаване на последователното прилагане на модела на средства и цели (means-ends model) към езиковия дизайн, към неговото саморегулиращо поддържане на целостта и динамичното равновесие (хомеостаза), както и към неговите мутации“ (Jakobson 1971 [1967]: 684).¹ От останалите биологични дисциплини, които способстват за интерпретирането на различни, предимно фонологически, явления в езика, Якобсон посочва физиологията и невробиологията, а от физическите – акустиката, физиката на елементарните частици и термодинамиката (Jakobson 1971 [1967]: 687 – 690). Това свидетелства за неговата изключителна подготвеност и осведоменост, с които той е обогатя-

¹ За телеологията в езикознанието вж. напр. Балаж 1991.

вал науката за езика, в това число и славистиката. Неговата огромна заслуга в приведените работи обаче остава схващането му за това колко е важно, дори необходимо, да се развиват и да се прилагат интердисциплинарни методи и експерименти в езикознанието.

1.3. Интердисциплинарността между лингвистичните дисциплини

Изредените по-горе случаи показват колко разнообразни се оказват отношенията между езикознанието, от една страна, и хуманитарните и естествените науки, от друга. Интеграцията обаче може да се осъществи и вътре в лингвистиката, по-точно между отделните области или методи на тази наука. По-горе посочените понятия като универсалии и имплицативни закони често се срещат в публикации, посветени на езиковата типология. В друга своя статия Якобсон показва как тази област има значение за сравнително-историческото езикознание (Jakobson 1962 [1958]: 523 – 532). Той установява някои основни закономерности, които образуват базата на съвременната езикова типология като дисциплина. Тук привеждам само няколко от тях: а) Типологията разкрива имплицативни закони, които лежат в основата на фонологичната и морфологичната структура на езиците: присъствието на А предполага наличието (или обратно, отсъствието) на Б. По този начин в езиците по света се откриват сходства; б) Богатият опит на науката за езиците позволява да се разкриват константи, които в специализираната литература обикновено се наричат универсалии². Инвариантните опорни точки за описание и сравнение са фокусната точка на типологията; в) Езиковата реконструкция получава подкрепа от типологичните изследвания, но случаен конфликт между реконструираното състояние на езика и общите закони, които типологията открива, правят реконструкцията съмнителна; г) Промените в една езикова система не може да бъдат разбрани без позоваване на системата, която ги претърпява. Структурните закони на системата ограничават списъка от възможни преходи от едно състояние в друго. Тези преходи са част от общия езиков код, динамичен компонент на общата езикова система; д) Езиковата типология е извод от науката за езиците за науката за езика. Напредъкът на фонологичната и граматическата типология е важен за общата теория на езика, а също и за историческата и ареалната лингвистика.

Освен тези наблюдения Якобсон формулира извънредно важни идеи за съотношението между синхронните и диахронните изследвания: „Количественият подход на Гринбърг към диахронната типология е обещаващ метод за изследване на относителната последователност на посоката и тенденцията в промяната, съотношението и разпределението на мутацията и неизменността. По този начин конвергентната и дивергентната еволюция на сродни или съседни езици дава богата информация, важна за сравнително-историческите

² Има опит да се различават двата термина, срв. Гухман 1981.

изследвания. С това митът за зависимостта както на промяната, така и на постоянството от случайността на сляпата и безцелна еволюция безвъзвратно избледнява. Постоянността, статиката във времето се превръща в основен проблем на диахронната лингвистика, докато динамиката, взаимодействието на подкодове в рамките на целия език става водещ въпрос на езиковия синхрон. [...] Типологичната проверка повишава вероятността от реконструирани фонемни и морфологични модели и позволява промяна на реконструкцията от обикновен цифров каталог в по-реалистично изобразяване на езиковата система“ (Jakobson 1971 [1967]: 526 – 531).

2. Отражението на интердисциплинарността в съвременната езикова теория

Не е случайно, че основополагащите идеи на Якобсон и други привърженици на интегрираното мислене за лингвистичните явления все повече се отразяват в работите на теоретиците на езика в наши дни. Тук засягам накратко натуралната морфология³ (по-нататък – НМ), тъй като тази теория, изработена от У. Майерталер, В. Дреслер, В. Вурцел и О. Панагъл, вероятно най-изчерпателно използва резултатите на въпросния подход към езика. Става дума за една цялостна теория, която е способна да разглежда както синхронни, така и диахронни проблеми на езика посредством общи средства на изследването. Тя споделя най-продуктивните идеи на структурализма и отдава достойно внимание на движещата сила на морфологичните промени – системата на граматическите опозиции. В НМ в съгласие с лингвистичните модели на Л. Йелмслев и Е. Косериу езиковият анализ може да се провежда на пет нива (Leitmotifs 1987: 8 – 9). Първото е нивото на езиковите универсалии (за отношението с биологията и типологията вж. по-горе). Следващото ниво се занимава с езиковите типове (неговата връзка с типологията не се нуждае от обяснение). Третото ниво разглежда езиково специфичната компетентност, т.е. граматиката, със специално внимание към принципите на системосъобразност (системна конгруенция)⁴. Нивото на езиковите норми – четвъртото ниво – е необходимо за социолингвистиката и етнолингвистиката, докато петото ниво, нивото на речта, е тясно свързано с дисциплини като прагматика, невролингвистика, психолингвистика, когнитивна лингвистика. По такъв начин едва ли не всички области на езикознанието, особено на морфологията, се обогатяват с полезни идеи, произхождащи от други науки. Това обаче по никакъв начин не означава, че в други лингвистични теории няма място за интердисциплинарност. Напротив, в съвременното езикознание практически навсякъде се проявява интеграцията на различни дисциплини и поддисциплини, докато тяхното отсъствие свидетелства за известна степен на консерватизъм.

³ Вж. напр. Leitmotifs 1987, Гаравалова 2003, Gaeta 2019, Balázs 2013.

⁴ Най-подробно обяснение на това понятие дават Leitmotifs 1987: 59 – 76 и Wurzel 1989: 74 – 111.

3. Типологията в историческото езикознание

Благодарение на основополагащата дейност на Якобсон и други пионери на интегрираното изследване на езика в съвременната лингвистика вече разполагаме с огромна литература и много плодотворни нови идеи както в областта на типологията, така и при останалите интердисциплинарни подходи. Една от тях е историческата (или диахронната) езикова типология, която съчетава методи от историческата лингвистика и типологичните изследвания, за да предостави по-добро разбиране на динамиката на езиковото развитие. Основните аспекти на историческата езикова типология са следните: класификация на езиците по структурни типове и начините за преминаване на езиците от един структурен тип към друг (например от синтетичен към аналитичен); сравнителен анализ (чрез сравнение на родствени и неродствени езици се идентифицират общи типологични промени, напр. развитието на определени граматични категории или звукови системи); диахронна перспектива (изследва промените в граматическите, лексикалните и фонетичните системи на езиците във времето); реконструкция на праезика и на недокументирани или слабо документирани явления от историческата епоха; тенденции и универсалии (повтарящи се модели и универсалии в еволюцията на езиците); взаимодействие между типология и езикова промяна (напр. влиянието на контакта между езици върху техните структурни особености).

Една от най-задълбочените работи, посветени на въпросите на историческата типология, е монографията на М. Гухман *Историческая типология и проблема диахронических констант* (Гухман 1981). Отделна глава в книгата се занимава с въпроса за „типологичните диахронни константи“⁵ и развитието на флективната парадигматика в група сродни езици. Установява се, че водещият фактор, който определя посоката, обема и дълбочината на диахронните константи в промяната на флективната парадигматика и по този начин – интензивността на трансформацията на системата или нейната стабилност, е спецификата на оригиналните системи в различни групи сродни езици. Разликите в развитието на флективната система от своя страна се дължат на различни фактори, които невинаги може да бъдат взети предвид. Изборът на една от специфичните възможности за един език и изборът на друга – за друг език все още често е необясним феномен. В допълнение към вътрешните причини външните фактори също играят важна роля за промените в морфологичните системи, например територията на населението, продължителността

⁵ „В отличие от диахронических универсалий диахронические константы моделируют не только инвариантное общее содержание однонаправленных процессов, но и реальные модификации их осуществления в конкретных языках, раскрывая сложное соотношение общего и индивидуального в развитии языков мира“ (Гухман 1981: 56).

на поддържане на общи контакти в рамките на централните зони, характерът на чуждоезиковите връзки. Те влияят върху спецификата на диахроничните константи в група от сродни езици в допълнение към определящата роля на оригиналната система (Гухман 1981: 123 – 128). Според автора типологичната трансформация е възможна, но незадължителна форма за промяната на флективния тип на езиците. От друга страна, изчезването на флективни черти невинаги е придружено от развитието на характеристики на изолиращ или аморфен тип. Еднопосочните тенденции, дължащи се на унищожаването на координатните характеристики на флективния тип, невинаги водят до типологична трансформация на цялата езикова система. Това се обяснява и с факта, че различните части на езиковата система не са еднакво уязвими. Гухман дава пример с българския език, в който разрушаването на стария флективен тип се е проявило най-интензивно в именната парадигма: развитата старобългарска флексия е заменена с напълно аналитична система, а старата падежна система, проявявала се най-силно в именната парадигма, е изгубена както при съществителните, така и при прилагателните. В глаголната система обаче се запазват старите флективни маркери и категории, но се въвеждат едновременно и аналитични конструкции, които са нововъведение. Тук практически са запазени старите признаци на словоизменителната система. Не може да се говори за пълна типологична трансформация и при имената, тъй като те все още се запазват категориите число и род, съгласуване по род и число на прилагателните и дори новия постпозитивен член. В българския език признакът на съгласуване, характерен за флективните езици, „може да се отнесе към ядрото на признаците на координатите, характеризиращи формално-структурния тип на този език“ (Гухман 1981: 143 – 148).⁶ Несъвпадението при осъществяването на трансформациите в развитието на номиналната и глаголната парадигматика е важен момент в типологическите наблюдения. Всяка *типологична доминанта* е като че ли затворена в определен сегмент от флективната система, което, естествено, е спирачка за еднопосочната трансформация на езика. По този начин е възможна не само една форма на трансформация на флективния тип, като връзката на формално-структурните типове не се подчинява на никаква универсална схема на историческа последователност. Факторите, които предизвикват формални структурни промени, остават до голяма степен неясни. Възможността за типологични промени е присъща на самия статус на формално-структурния тип, а абсолютно чисти типове всъщност не се срещат: във всеки език, в допълнение към типологичната доминанта, единици от друга типология съжителстват в периферията на флективната система. Тъй като наборът от формално-структурни езикови типове е ограничен, възможностите за техните трансформации са ограничени. Но в същото време трансформациите не образуват последователна еднопо

⁶ Вж. и 4.2. по-долу.

сочна константа и не са уникално свързани с развитието на езика, а влиянието на външни стимули е допълнителен фактор, предотвратяващ изграждането на универсални схеми (Гухман 1981: 149 – 150).⁷

Схващанията на Гухман след няколко десетилетия се появяват в статията на А. Соколова (Соколова 2017). Тя напомня, че резултатите от прилагането на една и съща константа в езиковото развитие може да бъдат различни и непредвидими. Изследването на диахроничните типологични константи позволява не само да се опишат промените, които вече са настъпили в езика, но и да се предвидят основните посоки на бъдещи трансформации. В процеса на развитие на германските езици например диахронната типологична константа включва разпадането на флективните и синтетичните парадигми и формирането на признаците на аналитичност, изолация и аглутинация. В своето изследване, въз основа на анализа на споменатите структурни особености на езика, Соколова прави опит да се определят възможните специфични езикови прояви на диахронната типологична константа на аналитичността. Освен определението на избраните явления обаче авторката практически не добавя нищо ново към теоретичните постановки на Гухман.

3.1. Казус от историческата фонология

Според К. Шилдз, независимо от важната многостранна роля на лингвистичната типология в рамките на историческата лингвистика, различията в теоретичните мнения на историческите лингвисти остават по отношение на това как съвременните типологични формулировки трябва да бъдат приложени към праисторическите езикови структури (Shields 2011: 566). В някои случаи структурните реалности не може да бъдат възстановени, но в други лингвистичната типология може да предостави полезен инструмент за оценката на правдоподобността на поставената реконструкция и да предложи алтернативни структурни анализи, в случай че една реконструкция се приема за типологично неправдоподобна. Освен това лингвистичната типология може да окаже помощ при оценката на конкуриращи се реконструкции, тъй като методологията на реконструкцията често дава различни резултати. Предложените реконструкции, които са типологично по-вероятни, трябва да имат по-голяма правдоподобност (Shields 2011: 552 – 553) (срв. наблюденията на Якобсон по-горе). Шилдз привежда известния пример за използването на типологията като инструмент за оценката на реконструкциите: така наречената глотална теория за индоевропейските преградни съгласни. Традиционната неограматична реконструкция на протоиндоевропейската система от преградни съгласни поставя четири серии от експлозивните съгласни: беззвучни, звучни, звучни аспировани и беззвучни аспировани. Повечето индоевропейци обаче

⁷ За паралелни черти между системата на Гухман и натуралната морфология вж. Балаж 2012, а рецензията на книгата на Гухман вж. в Николаева 1985.

впоследствие отхвърлят последната серия, обяснявайки я като вторично раз-
витие на гръцки и индоирански от последователността на беззвучна преград-
на, последвана от ларингална съгласна. В резултат на това следната схема на
петнадесет съгласни е широко приета:

Таблица 1.

Традиционната неограматична реконструкция на протоиндоевропейската
система от преградни съгласни

I	<i>*p</i>	<i>*t</i>	<i>*k</i>	<i>*k̥</i>	<i>*k^w</i>
II	<i>*b</i>	<i>*d</i>	<i>*g</i>	<i>*g̊</i>	<i>*g^w</i>
III	<i>*bʰ</i>	<i>*dʰ</i>	<i>*gʰ</i>	<i>*g̊ʰ</i>	<i>*g^{wʰ}</i>

Шилдз напомня обаче, че тази схема на индоевропейските преградни
съгласни се критикува от някои езиковеди именно по типологически причи-
ни, тъй като: 1) няма езици, в които се срещат звучни аспировани съгласни,
без едновременно да съществуват и техните беззвучни аспировани варианти;
2) фонемата **/b/* е била явно рядка в праезика, за което свидетелстват нейните
рефлекси в съвременните родствени езици (Shields 2011: 553 – 554). Поради
тези проблеми в литературата са се появили различни нови модели, от кои-
то най-разпространената става т.нар. глотална теория. Според тази теория на
Иванов и Гамкрелидзе в ред I на приведената таблица заедно с беззвучните
съгласни трябва да фигурират и техните аспировани алофони, в ред II заедно
с аспированите – и техните неаспировани алофони, а в ред III вместо звучни-
те преградни да стоят глоталните **p'*, **t'*, **k'* и т.н. На такава основа може да се
каже, че глоталната теория е типологически по-правдоподобна, отколкото е
традиционният вариант. С времето обаче става известно, че: а) има поне един
език (келабит), в който се срещат звучни аспировани съгласни, без да има
беззвучни съответствия; б) сравнителната рядкост на */b/* има паралели в раз-
лични засвидетелствани езици на света. Всичко това означава, че глоталната
теория (заедно с нейните разновидности) не може да се приема безкритично,
а реконструкцията на праиндоевропейската консонантна система все още не
е окончателна. Все пак Шилдз подчертава, че „признаването на важността на
типологичната правдоподобност на реконструкциите, което глоталната тео-
рия най-категорично е породила чрез оживени дебати относно нейната валид-
ност, остава. Това означава, че основното наследство на глоталната теория е
повторното тълкуване на процесите на реконструкция, които са необходими
за извеждането на звуковите системи на незасвидетелствани езици – като ти-
пологичната оценка сега е важна част от тези процеси“ (Shields 2011: 555).

Въпросът придобива нова светлина в студията на М. Кюмел, посветена
отново на реконструкцията на праиндоевропейските преградни съгласни от ти-
пологическо гледище (Kümmel 2015). В своя синхронен анализ той използва
данните на няколкостотин съвременни езика по света (предимно от база данни
UPSID) и показва, че някои предложени „глотални“ системи изобщо не са удос-

товерени, ако се вземат предвид всички фонетични спецификации, докато техните варианти се справят много по-добре, тъй като всички „глотални“ системи съответстват на типове системи, удостоверени в значителна степен в повече от един познат език, докато „неглоталният“ вариант – не. Може да се заключи, че „глоталните“ реконструкции на праиндоевропейски наистина осигуряват по-вероятна *синхронна* система (Kümmel 2015: 124 – 127). След синхронния анализ обаче Кюмел продължава с един диахронен преглед, за да се види дали тази синхронна правдоподобност е съчетана със съответната диахронна правдоподобност. За такъв преглед той използва база данни на консонантните промени от около 200 езика (индоевропейски, уралски и семитски). Изследователят отбелязва, че при липса на по-изчерпателни данни това изследване може да се използва като временна основа за тестването на вероятността от промени, предполагаеми от различни реконструкции на индоевропейския праезик. От неговия преглед се установяват следните факти: 1) една система с неаспировани глухи преградни съгласни като предшественици на по-късните рефлексии от ред I (вж. таблицата по-горе) е най-вероятна от диахронната гледна точка; 2) относно звучните преградни съгласни фонетичните детайли на глоталните модели не са предпочитани от диахронната типология, следователно традиционният модел е най-вероятният; 3) неглоталният модел е толкова вероятен диахронно, колкото всички глотални модели със „звучни аспирати“, но е очевидно по-добър от останалите. В крайна сметка Кюмел обобщава резултатите от типологичното изследване на този казус: синхронната типология предпочита глоталните модели, но диахронната типология по-скоро противоречи на това.⁸ По такъв начин само типологията не може да реши проблема, тъй като вътрешната структура на праиндоевропейската система, както и синхронната типология изискват ревизия на традиционната реконструкция, докато диахронната типология по-скоро благоприятства традиционния подход (Kümmel 2015:127 – 130). Кюмел обаче добавя, че „нашето познание за диахронните типологични тенденции със сигурност е недостатъчно развито и имаме остра нужда от по-добри и по-широки колекции на надеждни данни дори повече, отколкото в синхронната типология. За да се направят типологичните аргументи по-силни, е необходима по-добра основа“ (Kümmel 2015: 132).

4. Типология в историческата морфология на българския език

4.1. В. И. Георгиев за ранния период на българския език

Един от първите езиковеди, които правят опит да използват типологията като интердисциплинарно средство за решаване на граматически проблеми в българистиката, е В. И. Георгиев. Както е известно, той не приема специфичните фонологични промени в окончанията и изобщо отхвърля теорията

⁸ По въпроса на праиндоевропейските преградни съгласни вж. още Luraghi 2013.

на т.нар. Auslaut, а вместо това предлага да се намерят морфологични закономерности, обясняващи проблематичните промени в краесловието (Георгиев 1969). Макар че неговите решения не са убедили повечето специалисти, методите, които той прилага при анализа на старобългарската именна система, заслужават интереса на славистите. Един от морфологичните закони, установени от Георгиев, е следният: „Ако в развитието на езика по силата на фонематичните закони някои морфеми за винителен и дателен падеж на дадена склонитбена система трябваше да съвпадат, то една от съвпадащите морфеми се отстранява, като се заменя с друга подходяща“ (Георгиев 1969: 28). Тази закономерност той потвърждава с оглед на типологическия модел на унгарския езиковед Л. Дежьо за четири типа изречения според словореда и подчертава, че винителен и дателен падеж не могат да съвпадат, тъй като те принадлежат на същата синтактична категория и имат еднакво място в изречението (Георгиев 1969: 26). Понеже въпросът за краесловието в историята на славянските езици до ден днешен не е убедително решен⁹, важно е да се отбележи, че само фонологичните и морфологичните обяснения не могат да постигнат целта си без помощта на други предимно типологически подходи.

4.2. Историческата типология на българския език

Безусловно важно място в историческата българистика заема проблематиката за разволя на езика от синтетизъм към аналитизъм. С този въпрос са се занимавали много изтъкнати учени, например Б. Цонев, К. Мирчев, И. Дуриданов, Г. Герджиков, Л. Андрейчин и др.¹⁰ Особен интерес представляват работите, в които типологичният подход се съчетава с квантитативните методи.¹¹

Първият квантитативен анализ, засягащ историята на българския език, е направен от У. Коугил, който използва известната система на Дж. Гринберг (Greenberg 1960: 180 – 185).¹² Коугил използва два параметъра за измерване-

⁹ Подробно по тази тематика вж. Balázs 2010.

¹⁰ За литература по въпроса вж. Харалампиев 2001: 199 – 201. За типологията на съвременния български език много добър преглед прави Босилков 1987, а за балканския езиков съюз вж. Асенова 2002, Aronson 2007.

¹¹ За квантитативните методи в историческата лингвистика вж. Балаж 2025.

¹² Статията на Гринберг е едновременно първият продукт на квантитативната историческа морфология, тъй като разглежда степените на синтетичност/аналитичност и на аглутинация/фузия в осем езика, от които два са вече мъртви. Вместо субективни впечатления Гринберг се опитва да дефинира избраните от него морфологични особености чрез коефициента на две единици, определени с достатъчна строгост. Калкулира се един *цифров индекс*, който се основава на релативната честота на двете единици в определен текст. По този начин например индексът (т.е. степента) на синтетизъм е равен на средното отношение M/W , където M означава броя на морфемите, а W – броя на думите в текста. Индексът на аглутинация е равен на A/J , където A означава броя на аглутинативните конструкции, а J – броя на морфемните шевове в същия текст.

то на степента на синтетизъм (M/W) и на аглутинация (A/J), но към езиците от статията на Гринберг той добавя още 10. Един от тях е старобългарският език. От данните за съвременните и старите индоевропейски езици в таблицата става ясно, че между двата параметъра има определена корелация. В йерархията на разгледаните езици старобългарският и по двата си параметъра (2,29 и 0,20) се оказва в средно положение, най-близо до готски (2,31 и 0,19) и староанглийски (2,12 и 0,11), но доста далече например от санскрит (2,59 и 0,08) и от съвременния английски (1,68 и 0,30) или от персийски (1,52 и 0,34) (Cowgill 1966: 124 – 125):

Таблица 2

Степен на синтетизъм (M/W) и на аглутинация (A/J) (Cowgill 1966: 125)

		M/W		A/J
1.	* CIsk.	2.59	RV	.08
2.	RV	2.56	*CIsk.	.09
3.	Asoka	2.52	Hom.	.10
4.	NT	2.45	*OE	.11
5.	OP	2.41	NT	.12
6.	Go.	2.31	Go.	.19
7.	OCS	2.29	OP	.20
8.	*OE	2.12	OCS	.20
9.	Hom.	2.07	Asoka	.26
10.	Hitt.	1.95	*NE	.30
11.	Bg.	1.90	*NP	.34
12.	NGk.	1.82	NGk.	.40
13.	*NE	1.68	Hitt.	.42
14.	*NP	1.52	Bg.	.46

Квантитативната система на Гринберг е използвана и от В. Крупа, който обаче въвежда някои модификации в изчислението на определени индекси. Например вместо формулата M/W той предлага W/M, тъй като получените величини за M/W са между 1 и ∞, докато възможните величини за W/M, т.е. индекса на аналитизъм, са между 0 и 1, което е желателно за всички индекси по статистически причини (Крупа 1965: 33 – 34). Този показател приема и Й. Линдстет с оглед на типологичната съпоставка на старобългарския със съвременния български език. Линдстет установява, че това обратно съотношение W/M (т.е. степента на аналитизъм) за съвременния български дава резултат 0,40, а за старобългарски – 0,44 (Линдстет 1981: 31 – 32). Това би означавало, че през историята си българският език е станал по-синтетичен, а не

по-аналитичен от старобългарски. Това обаче противоречи на общоприетото мнение сред българистите. Противоречието от данните на Линдстет, които са все пак теоретично обективни, е убедително обяснено от Г. Герджиков. Герджиков признава, че данните на Коугил и Линдстет са правилни, обаче показва, че при избор на различен евангелски текст данните може да не съвпадат. В неговия пример от Лука VII (Зографско евангелие) за старобългарски като индекс на аналитизъм се получава 0,44, а за новобългарския превод на същия текст¹³ – 0,53, „което показва, че когато се сравняват текстове от един и същ стил и особено преводи на един и същ оригинал, новобългарският език се оказва по-аналитичен дори ако следваме методиката на Дж. Гринберг“ (Герджиков 1983: 46 – 48). От друга страна, Герджиков подчертава, че методът на Гринберг не дава реална представа за степента на синтетизъм/аналитизъм, тъй като той прикрива фундаменталната разлика между аглутинативните и флективните езици. Според него индексът W/M може да се нарече индекс за степента на полиморфемност (Герджиков 1983: 49). По-надеждни резултати може да се очакват от един друг индекс, въведен от Герджиков, а именно от коефициента на средното количество граматическа информация и на микро-словоформата, която носи тази информация, т.е. $s = \frac{p}{\mu}$, където s означава степента на синтетизъм (и $a = \frac{\mu}{p}$, където a означава степента на аналитизъм) (Герджиков 1983: 51, Герджиков 1998: 63 – 64). Своята теза Герджиков подкрепя с конкретни примери, в които се противопоставят данните на старобългарски с данните на съвременния български език. Въз основа на приведените индекси на синтетизъм Герджиков напълно основателно установява: „сравненията със старобългарския език недвусмислено показват, че новобългарският език е далеч по-аналитичен от старобългарския“ (Герджиков 1983: 50 – 51):

Таблица 3.

Степен на синтетизъм (по Герджиков 1983: 51, Герджиков 2013: 258–259)

	индекс за синтетизъм: $s = \frac{p}{\mu}$	
	старобългарски	новобългарски
парадигма на непределните глаголи в индикатив в 3 л. ед.ч.	1,24	0,85
за всички лица и числа на същата парадигма	2,01	1,33
парадигма на простите (нечленуваните) прилагателни	2,10	0,75
парадигма на сложните (членуваните) прилагателни	2,78	1,25
парадигма на думи от типа <i>жена</i>	2,80	1,33

¹³ За новобългарския индекс Линдстет използва различни съвременни извори, които нямат нищо общо с евангелския текст от Лука.

Квантитативната система на Герджиков, за която тук няма възможност да се говори подробно, принципно се различава от метода на Гринберг. Докато американският лингвист изчислява индексите върху конкретни текстове, Герджиков калкулира своите индекси изключително от морфологичните парадигми на дадения език. Предимството на този метод е, че показателите не зависят от текстове и сравнително по-бързо може да се изчисляват, срв. Алексова 2011: 147 – 148:

Таблица 4

Членове и микрословоформи в индикативната глаголна парадигма в българския език (несв. вид, деятелен залог) (Алексова 2011: 149)

Време	Положителни форми		Отрицателни форми	
	Членове	Микрословоформи	Членове	Микрословоформи
Сегашно време	6	6	6	12
Бъдеще време	6	12	6	18
Аорист	6	6	6	12
Имперфект	6	6	6	12
Перфект	12	24	12	36
Бъдеще в миналото	6	18	6	18
Бъдеще предварително	12	36	12	48
Плусквамперфект	12	24	12	36
Бъдеще предварително в миналото	12	48	12	48

Обаче трябва да се отбележи, че системата на Герджиков не дава никакви данни за фреквентността на отделните членове на парадигмата, което може да се отразява върху надеждността на изчислените индекси. Например в граматичната подсистема на съвременния български глагол бъдеще предварително време в миналото има 12 члена (както и перфект) и 48 микрословоформи, повече от всяко друго време. По такъв начин това време, което се употребява твърде рядко и почти винаги може да се замени с бъдеще в миналото (Андрейчин 1978: 214, Стоянов 1980: 400, Ницолова 2008: 316), съдържа около 27 процента (!) от общия брой на микрословоформите¹⁴. Ако то се изключи при изчисляването, индексите на синтетизъм, маркираност, композираност и др. ще се променят значително. Фреквентността, естествено, може да се добави като една по-нататъшна дименсия в системата, обаче с тази стъпка квантитативният метод на Герджиков би станал много по-сложен и по-малко атрактивен. Въпреки споменатите проблеми теорията на Г. Герджиков бележи важен крайъгълен камък в историята на квантитативните морфологични и типологични студии.

¹⁴ Таблиците вж. в Алексова 2011: 149 – 150.

5. Заключение и мисли

Типологията не е единственият метод, който може да обогатява арсенала на историческата българистика. По-горе стана дума за изключително важната роля на семиотиката в езикознанието изобщо (вж. 1.1.), но конкретно в българската историческа морфология има опити и за използването на семиотични средства (напр. Балаж 1989, 2012, 2015, Balázs 2013). Типологията, семиотиката, квантитативните методи (математиката, особено статистиката), компютърната лингвистика, широкото използване на бази данни, корпусната лингвистика и в последното време особено изкуственият интелект изключително много допринасят за развоя на лингвистичните дисциплини, не само на диахронните изследвания. Резултатите от най-различни области на науката се проявяват все повече в други, понякога съвсем неблизки области, и този факт е блестящо доказателство за това, че интердисциплинарността става постоянен и неизбежен елемент на съвременните науки, в това число и на българистиката в настоящето и в бъдещето.

Цитирана литература

- Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство.
- Алексова 2011: Алексова, К. Типологическите индекси – конкретен път за установяване на многообразието и единството между езиците (върху примери от български и френски). – В: *Многообразие в единството, бр. 2: История и съвременност*. София: Съюз на учените в България, с. 146 – 151.
- Асенова 2002: Асенова, П. *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. Велико Търново: Faber.
- Балаж 1989: Балаж, Г. Семиотически подход към историята на българския глагол. – В: Петканова, Д. (ред.). *Втори международен конгрес по българистика. Доклади: Млади българисти колоквиум*. София: БАН, с. 31 – 37.
- Балаж 1991: Балаж, Г. Проблема причинности в языковых изменениях. – *Dissertationes Slavicae – Sectio Linguistica*, vol. 22, с. 123 – 136.
- Балаж 2012: Балаж, Г. Типологическите аспекти исторической морфологии. – В: Kocsis, M., H. Majoros (ред.). *Legendák, kódexek, források: Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szeged: SZTE Szlav Intézet, с. 29 – 36.
- Балаж 2015: Балаж, Г. Диахронно проявление на иконично кодиране в българската морфология. – В: Balázs, G., M. Farkas Baráthi, H. Majoros (ред.). *Българският език и литература в европейското културно пространство: Традиции и перспективи. Международна научна конференция, Сегед, Унгария, 26 – 27 май 2011 г.* Szeged: JATEPress, с. 13 – 22.
- Балаж 2025: Балаж, Г. Квантитативни методи в историческата морфология (под печат).
- Босилков 1987: Босилков, К. Отново за типологията на съвременния български език. – *Hungaro-Bulgarica*, vol. 3: *Bulgarisztika Budapest* / *Българистика в Будапеща*, pp. 145 – 151.
- Гаравалова 2003: Гаравалова, И. *Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система*. София: СЕМА РИИ.
- Георгиев 1969: Георгиев, В. *Основни проблеми на славянската диахронна морфология*. София: БАН.

- Герджиков 1983: Герджиков, Г. Тенденцията към аналитизъм – определение, метод за измерване, причини, следствия. – *Съпоставително езикознание*, № 5, с. 46 – 55. Препечатано в: Алексова, К. (ред.). *Георги Герджиков. Избрани студии и статии по езикознание*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 253 – 266.
- Герджиков 1998: Герджиков, Г. Развитие българското езиково аналитизъм в историко-типологическом освещении. – *Славянска филология*. Т. 22. Доклади на XII международен конгрес на славистите – Краков, 1998. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 63 – 71.
- Гухман 1981: Гухман, М. *Историческая типология и проблема диахронических констант*. Москва: Наука.
- Линдстет 1981: Линдстет, Й. Един цялостен подход към аналитизма на българския език. – *Българистични изследвания. Първи българо-скандинавски симпозиум, 24 – 30 септември 1979 година*. София: СУ „Климент Охридски“, с. 12 – 19.
- Николаева 1985: Николаева, Т., М. Гухман Историческая типология и проблема диахронических констант. – *Вопросы языкознания*, 1985, № 1, с. 120 – 123.
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Соколова 2017: Соколова, А. Диахроническая типологическая константа аналитичности. – В: *Култура и цивилизация*. Том 7, № 5А, с. 238 – 245.
- Стоянов 1980: Стоянов, С. *Грамматика на българския книжовен език*. София: Наука и изкуство.
- Харалампиев 2001: Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Faber.
- Aronson 2007: Aronson, H. *The Balkan Linguistic League, “Orientalism”, and Linguistic Typology*. Ann Arbor – New York: Beech Stave Press.
- Balázs 2010: Balázs, G. Data and methods in Slavic historical morphology. – In: *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 20: 2, pp. 223 – 252.
- Balázs 2013: Balázs, G. *Manifestations of Naturalness Principles in Slavic Historical Morphology*. Debrecen: Debrecen University Press.
- Cowgill 1966: Cowgill, W. A Search for Universals in Indo-European Diachronic Morphology. – In: Greenberg, J. (ed.). *Universals of Language*. Second Edition. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 114 – 141.
- Gaeta 2019: Gaeta, L. Natural Morphology. – In: Audring, J., F. Masini (eds.). *The Oxford Handbook of Morphological Theory*. Oxford: Oxford University Press, pp. 244 – 264.
- Greenberg 1960: Greenberg, J. A quantitative approach to the morphological typology of language. – *International Journal of American Linguistics*, vol. XXVI, № 3, pp. 178 – 194.
- Jakobson 1962 [1958]: Jakobson, R. Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics. – In: *Selected writings, vol. 1*. The Hague: Mouton, pp. 523 – 532.
- Jakobson 1971 [1965]: Jakobson, R. Quest for the essence of language. – In: *Selected writings, vol. 2*. The Hague: Mouton, pp. 345 – 359.
- Jakobson 1971 [1967]: Jakobson, R. Linguistics in relation to other sciences. – In: *Selected writings, vol. 2*. The Hague: Mouton, pp. 655 – 696.
- Jakobson 1971 [1968]: Jakobson, R. Language in relation to other communication systems. – In: *Selected writings, vol. 2*. The Hague: Mouton, pp. 697 – 708.
- Krupa 1965: Krupa, V. On quantification of typology. – *Linguistics*, vol. 3, issue 12, pp. 31 – 36.

- Kümmel 2015: Kümmel, M. The Role of Typology in Historical Phonology. – In: Honeybone, P., J. Salmons (eds.). *The Oxford Handbook of Historical Phonology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 121 – 132.
- Leitmotifs 1987: Dressler, W., W. Mayerthaler, O. Panagl, W. Wurzel, (eds.). *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam: Benjamins.
- Luraghi 2013: Luraghi, S. Typology and Historical Linguistics. – In: Luraghi, S., V. Bubenik (eds.). *The Bloomsbury Companion to Historical Linguistics*. London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury, pp. 95 – 123.
- Shields 2011: Shields, K. Linguistic Typology and Historical Linguistics. – In: Song, J. (ed.). *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 551 – 567.
- Wurzel 1989: Wurzel, W. *Inflectional Morphology and Naturalness*. Dordrecht: Kluwer.

Interdisciplinarity and Bulgarian historical linguistics

Gábor L. Balázs

Institute of Slavic Philology at the University of Szeged

gbalazs@lit.u-szeged.hu

Abstract. The article examines the issue of interdisciplinarity in linguistics in general, and in Bulgarian studies in particular. After linguistics gained its autonomy among the social sciences, the need for building mutually beneficial relations with other disciplines became increasingly urgent. The most important relations of linguistics with other social and natural sciences are presented. Particular attention is paid to typological and quantitative methods in linguistics, with a special view of the history of the Bulgarian language.

Keywords: *linguistics; interdisciplinarity; history of the Bulgarian language; typology*

Gábor L. Balázs
Institute of Slavic Philology,
University of Szeged
Szeged, Egyetem u. 2.
Hungary

Българският поглед върху Европа и европейца – въз основа на експериментални данни

Наталия Длугош

Институт по славянски филологии
Университет „Адам Мицкевич“ в Познан
natrek@amu.edu.pl

Резюме. Авторката възстановява българската езикова картина на *Европа* и *европееца* въз основа на експериментални данни от анкета. Анкетите бяха проведени сред балансирана по пол (127 жени и 117 мъже) съвкупност от 244 студенти от Пловдивския университет, от които 119 бяха студенти по хуманитарни специалности, а 127 респонденти бяха студенти от нехуманитарни специалности. Респондентите бяха помолени да отговорят на следните въпроси: 1. Какво според теб е истинската Европа? 2. Какво означава за теб „да бъдеш европейец“?

В анкетите бяха посочени 428 израза, които характеризират *Европа* и които може да бъдат сведени до 135 дескрипторни признака. Респондентите най-често посочват физическата характеристика на *Европа* – „Европа е континент“. Проучването показва, че при възприемането на *Европа* особено важна роля играят политическите, културните и битовите аспекти. Същевременно следва да се отбележи, че понятието *Европа* често се отъждествява с ЕС.

Политическият аспект също преобладава в характеристиката на *европееца*. От 319 фрази, описващи това понятие, 55 се отнасят до политически характеристики. Във възприемането на *европееца* важно място заема и социалният аспект, както и набор от психокултурни и психосоциални характеристики. Националният аспект придобива много интересна форма. А именно в този аспект може да се разграничат две противоположни черти: небългарин – 12, и българин – 3.

Ключови думи: езикова картина на света; български език; експериментални данни; *Европа*; *европеец*

Речници на българския език, сред тях най-изчерпателният многотомен *Речник на българския език*, издаден от Българската академия на науките (т. 4, 1984 г., гл. ред. К. Чолакова), тритомният *Речник на съвременния български книжовен език*, гл. ред. С. Романски (т. 1, 1955 г., т. 2, 1957 г., т. 3, 1959 г.) и *Българският тълковен речник* под редакцията на Л. Андрейчин (преработено и допълнено издание от 1999 г.) не регистрират думата *Европа*. Регистрирани са обаче производни от нея, като например: *европеец*, *европейка*, *европейски*, *европски*, *европеизация*, *европеизирам (се)*, *европеизиран*, *европеизиране*, *европеиден*, *европеизъм*, *европейщина*. Лексикографската дефиниция на думата

европеец в многотомния речник на българския език (РБЕ 4, 1986: 612) включва следните аспекти: 1. национален и локативен: ‘мъж от някой от народите, населяващи Европа’, *стесн. разг.* ‘мъж от западноевропейските страни’; 2. културен и естетически: ‘добре възпитан, културен или с хубава външност, добре облечен човек’. Точно тази дефиниция предоставя важна и интересна информация за възстановяването на езиковата картина на европееца, тъй като посочва специфичните характеристики, които носителят на българския език приписва на *европееца*, а именно: ‘да бъдеш възпитан, културен, с хубава външност, добре облечен човек’.

Лексикографските дефиниции на другите думи, произведени от думата *Европа*, вече не предоставят такава информация. Като цяло те са тавтономни или метонимни по характер (напр. *европейски* – ‘който се отнася до Европа’; *по европейски* – ‘както в Европа, по европейските страни, по същия начин както европейците’; *европеизация* – ‘придобиване на европейски вид и характер’), препращат към значението на лексемата *Европа*, която де факто не е включена в речниковите регистри. Единствено в електронния правописен речник на българския език (slovoed.com) *Европа* е дефинирана лаконично като ‘световноизвестно географско понятие’. Оказва се, че при реконструирането на начина на възприемането на *Европа* от българите речниковият материал не е много полезен. Поради това е необходимо да се потърсят данни от друг тип – текстови и анкетни.

В настоящата статия се полагат усилия да се възстанови българската езикова картина на *Европа* и *европееца* въз основа на данни от експериментално изследване. Анкетите бяха проведени сред студенти от Пловдивския университет, като им бяха зададени два въпроса: 1. Какво според теб е истинската Европа? и 2. Какво означава за теб „да бъдеш европеец“?

И двата въпроса, в съответствие с препоръките на Международния проект EUROJOS¹, са оформени като отворени въпроси. Във втория въпрос не питахме за „истински европеец“, а за това „да бъдеш европеец“. Тази формула дава възможност да се получи информация не само за стереотипната представа за *европееца*, но и да се оцени отношението между двете понятия – българин и европеец. Този аспект на изследването изглежда интересен, като се има предвид историческото минало на региона, а също така и поради сравнително краткото присъствие на България в структурите на Европейския съюз.

В проучването участваха общо 244 души на възраст между 19 и 32 години, от които 127 жени и 117 мъже. По-голямата част от респондентите са

¹ Повече информация за проекта: <https://ispan.waw.pl/default/badania/eurojos/> или <https://ispan.waw.pl/default/en/research/eurojos/>. Приетият тук изследователски метод е описан подробно в книгата Niebrzegowska-Bartmińska 2020: Niebrzegowska-Bartmińska, S. *Definiowanie i profilowanie pojęć w etnolingwistyce*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

жители на градове (Асеновград, Хасково, Чирпан, Чепеларе, Димитровград, Габрово, Гоце Делчев, Ямбол, Кърджали, Казанлък, Монтана, Първомай, Парзджик, Панагюрище, Пещера, Плевен, Пловдив, Раднево, Русе, Сливен, Смолян, София, Стамболийски, Стара Загора, Велинград, Златоград – 228 души, т.е. 93,4%). Само 16 души (6,6%) са посочили села като място на живеене (Яким Груево, Крумово, Винаца, Брани поле, Житница, Дълго поле, Ягодово, Буково, Дорково, Цалапица, Шейново, Борино, Излази дол, Скобелево, Шишманово, Павликени). Анкетираните бяха студенти от бакалавърска степен, студенти от магистърска степен и двама докторанти. От 244 респонденти 119 бяха студенти по хуманитарни науки със специалности предимно в областта на филологията, като „Български и новогръцки език“, „Български и руски език“, „Български и френски език“, „Български и английски език“, „Български и испански език“, „Български и турски език“, „Руски и немски език“, „Български език и история“, „Балканистика“. В този брой са включени и студентите от специалност „Приложна лингвистика с информационни технологии“. Въпреки че това е специалност, съчетаваща хуманитарни и точни науки, от учебната програма става ясно, че основният акцент е поставен върху преподаването на хуманитарни дисциплини и запознаването на студентите с информационните технологии в хуманитарните науки (т.е. учебната програма включва например дисциплини като компютърна лингвистика, информационни технологии в хуманитаристиката, езикови технологии, цифрови библиотеки и др.). 127 респонденти бяха студенти от специалности, които не са хуманитарни, включително: „Компютърни науки“, „Компютърно програмиране“, „Компютърна химия“, „Макроикономика“, „Математика“. На първия въпрос отговориха всички анкетирани (244 души), а на втория въпрос – 220 души, т.е. повече от 90% от анкетираните.

Резултатите от проучването са представени по-долу. Най-напред са представени най-важните дескрипторни признаци, както и избрани текстови изрази, отнасящи се до *Европа*, като те са подредени от най-често към най-малко срещаните. Характеристиките, посочени 4 или повече пъти ($F \geq 4$), са включени в обобщенията. Обобщенията на резултатите от проучването включват следните данни: N = брой на респондентите, които са отговорили на въпроса; W = брой на всички цитатни изрази, посочени от респондентите; D = брой на дескрипторните признаци, въведени за цитатните признаци; Ws = индекс на стереотипност. Индексът на стереотипност е изчислен по формула, използвана преди това в ASA и в други изследвания на езиковите стереотипи:²

$$W_s = \frac{D_1 + D_2}{W} \times 100\%$$

² Вж. Bartmiński 2006: 40.

Посочва се процентово участие на броя на текстовите изрази, принадлежащи към двата основни дескриптора, сред всички текстови изрази, свързани с даденото понятие. Освен това буквата до дескрипторния признак сигнализира аспекта, към който са класифицирани признаците, а именно А означава психосоциален аспект, В – битов аспект, С – естетически аспект, Е – етически аспект, F – физически аспект, Н – исторически аспект, I – идеологически аспект, К – културен аспект, L – локативен аспект, P – психически аспект, R – религиозен аспект, S – социален аспект, T – политически аспект, X – национален аспект. Освен това първото число показва честотата на изразите, цитирани в рамките на даден дескриптор, а второто число е процентово участие на изразите, цитирани в рамките на един дескриптор, сред всички цитирани изрази, които се отнасят към даденото понятие. Същото се отнася и за данните за понятието *европеец*. Участието на дескрипторните характеристики в аспектуалния подход е илюстрирано от графиките, които следват непосредствено след изброените преди това характеристики. Всяка част от изследването е придружена от коментар, който същевременно представлява вид интерпретация на получените чрез експерименталното изследване данни с цел да се възстанови картината на *Европа* и *европееца* в очите на българските студенти.

ЕВРОПА

N = 244, W = 428, D = 135, Ws = 31,3%

1. Континент (F) 102 / 23,59%

(първо / на първо място / преди всичко) континент (56); континент, в който живеем (12); континент, на който се намира България (моята страна / моята държава) (6); континент, в който има много различни държави (6); континент с развити държави; развит и развиващ се континент (4); континент на земята (4); континент с (богата) история (3); един отворен континент (2); континент, който обединява народи (2); един от най-хубавите континенти; континент, в който се намират едни от най-красивите държави; континент, спътник на Юпитер; континент, от който произлизат много велики нации; континент, в който бъдеще и взаимодействията между отделните държави се осъществяват по-лесно благодарение на Европейския съюз; континент, който има само природна красота; континент, който си има собствени традиции и различен менталитет; континент, в който всеки народ се стреми да се развива напред в бъдещето

2. Разнообразие (K) 33 / 7,71%

различни култури (8); различни народи (8); различни нации (4); различни националности (3); различни религии (2); различни езици (2); различни етноси; разнообразни ценности; разнообразни идеали; различни икономики; съвкупност от различия; различни традиции

3. Общност (S) 30 / 7%

общност от държави с общи цели (13); общност (6); общност от държави (3); общество, съставено от различни нации (2); общност от развити

държави; общност от хора с различни националности и култури; едно цяло; едно общество с различни култури и много допирни точки; общност без граници; общество; общност на икономика, политика и култура; една общност, в която трябва да има подкрепа от всички хора независимо от тяхната националност, религия и култура; едно голямо семейство; едно голямо семейство от държави с еднакви цели

4. Различни държави / страни (Т) 28 / 6,54%

общност от държави/ страни, които свързват общи цели (10); общност от държави членки на ЕС (5); много държави (4); континент с развити държави (2); съвкупност от демократични държави; обединени силни държави; включва в себе си всички балкански страни; континент, в който се намират едни от най-красивите държави; държави с обща икономика; съвкупност от различни държави; сдружение от държави с общи цели

5. Европейски съюз (Т) 27 / 6,3%

съюз от държави (4); Европейски съюз (20); организация, обединяваща по-развитите страни в самия континент Европа (3)

6. Развитие (В) 24 / 5,6%

възможност за развитие и прогрес (14); развити държави (3); страни, стремящи се към прогрес (2); мярка за степен на развитие; развитието на младите хора; развитие; един от най-развитите континенти; символ на най-развитите градове и държави, които се намират в Европа

7. Моето място / моята държава (L) 21 / 4,9%

континент, на който живея / живеем (11); континент, в който се намира моята държава (8); територия, на която е разположена нашата държава; място, където се намира моята държава

8. Нации / националности (Х) 21 / 4,9%

обединение на различни нации (5); място, където съществуват различни народи и етноси (5); обединение на различни народи (4); съвкупност от много националности (2); съвкупност от народи (2); съюз на народите; много велики нации; общност от народи с обща цел

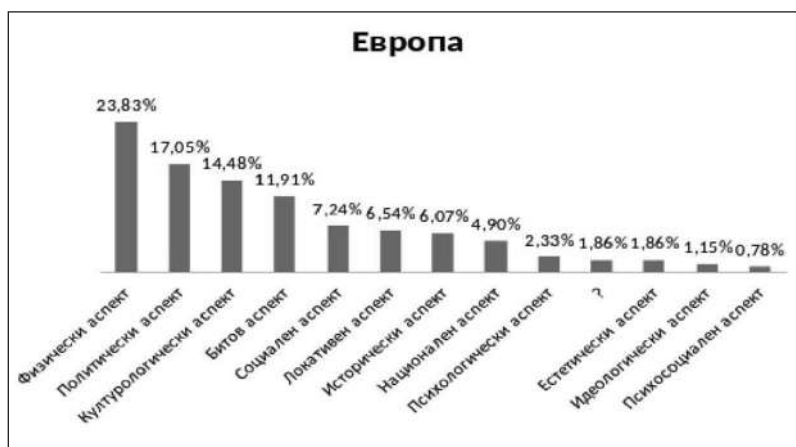
9. Обединение (Т) 18 / 4,2%

обединение на различни нации с обща цел (6); обединението на (европейски) държави (3); обединение; съединението на множеството; нещо обединено; сила от обединени силни държави; обединеност и взаимно разбирателство по политически въпроси; обединение на различен тип сила; държави, култури и етноси, които са обединени; усилията на всички народи към обединяване и взаимопомощ; обединение на различни народи

10. Култура (К) 18 / 4,2%

много различни култури на един континент (6); голямо културно богатство (2); европейска култура (2); център на културата (2); култура; културно средище; древна култура и цивилизация; сливане на култури; култура и история на най-развитите градове и държави; голямо културно значение

11. Стар континент (Н) 15 / 3,5%
най-стария континент (7); наименование: Старият континент (6); стар континент; Стария свят
12. История (Н) 11 / 2,57%
богата история (7); нещо много старо и древно с дълга история (2); съвкупност от история и култура, обединена в духа на Стария континент; култура и история на най-развитите градове и държави
13. Себеосъществуване (В) 10 / 2,33%
възможности за реализация (5); място за реализация (3); път за реализация (1); реализация
14. Стандарт на живот (В) 9 / 2,1%
място на добър стандарт на живот (5); стандарт и пример за постигане; големи стандарти; център на най-добър стандарт на живот; израз на висок стандарт
15. Нещо далечно / ново / непознато (Р) 7 / 1,63%
място, към което България все повече се опитва да се приобщи (2); нещо далечно и непостижимо за българите; нещо непонятно за българите; нещо ново за нас българите; нещо, което за да се доближи България до него ще трябва време; страни, от които България е все още далеч
16. Природна красота (С) 7 / 1,63%
много красиви природни забележителности (3); красота (2); континент, който има само природна красота; един от най-хубавите континенти
17. Цивилизация (К) 5 / 1,16%
люлката на културната цивилизация (3); древна цивилизация; европейска цивилизация и култура
18. Традиции (К) 4 / 0,93%
континент с традиции (2); богата традиция и история; съвкупност от различни традиции, националности, езици

Графика 1. Характеристики, които се приписват на ЕВРОПА, с оглед на аспектualния подход

В проучването за *Европа*, проведено сред българските студенти, са дадени 428 изрази за характеризиране на *Европа*, които може да бъдат сведени до 135 дескрипторни признака. Най-често посочвана от респондентите характеристика на *Европа* е определението „континент“. Тя беше приведена 102 пъти, което представлява повече от 23% от всички посочвания. На второ място се нарежда признакът разнообразие (33 посочвания – 7,71% от всички посочвания). Първият признак може да се приеме за категориална черта. Признакът разнообразие се вписва в културната политика на Европейския съюз и като такъв трябва да се разглежда и в контекста на настоящото проучване. Първите два дескрипторни признака дадоха възможност да се изчисли сравнително висок индекс на стереотипност, който е равен на 31,3%.

В картината на *Европа*, която се очертава от посочените от респондентите характеристики, преобладава физическият признак „Европа е континент“, следван от политическите характеристики (общо 73 посочвания – 17,05%), като: различни страни/държави – 28, Европейски съюз – 27, обединение – 18. Всъщност повечето от горепосочените характеристики показват възприемане на Европа предимно в политически план, с доста ясно идентифициране на *Европа* с Европейския съюз.

Значителна роля в реконструкцията на картината на *Европа* играе културният аспект (62 сведения – 14,48%): разнообразие – 33, култура – 18, цивилизация – 5, традиция – 4. Българските студенти, които характеризираха *Европа* чрез признака разнообразие, дори сякаш повтарят основната максима на Европейския съюз: „Многообразие в единството – единство в многообразието“. Позовавайки се на тази мисъл, в други дескрипторни признаци те посочват факторите, които консолидират европейската общност (т.нар. „връзки“), и това са преди всичко: европейската култура или културата на отделните европейски народи и традиции. Няколко изрази показват и високото ниво на развитие на европейското общество в контекста на материалната култура (*Европа* като люлка на цивилизацията).

Малко по-рядко от културните особености младите българи посочват битовите характеристики (51 посочвания – 11,99%). Това са основно: развитие – 24, себеосъществяване – 10, стандарт на живот – 9. Тези признаци, заедно с по-слабо застъпените (по-малко от 4 посочвания: доходи, финансово социално подпомагане, нови технологии и т.н.), оформят идеята за високото икономическо развитие. Младите българи сравнително често посочват характеристиките на *Европа* през тази призма, което показва надеждите, които те свързват най-вече с протичащия процес на европейска интеграция.

След това следва социалният аспект, където почти винаги се споменава характеристиката „общност“ (с изключение на едно указание: под *Европа* се подразбира (...) паметни хора). От голямо значение за получаването на цялостна представа за Европа в очите на българските студенти са аспектите:

1) локативен – мястото, където живея / територията, на която се намира моята страна – 21;

2) исторически – старият континент – 15, и историята – 11;

3) национални – нации / националности 21.

В по-малка степен картината на *Европа* се влияе от признаци с психологически или психосоциален характер (общо 13 посочвания), които по-специално се свеждат до възприемането на *Европа* като нещо далечно, ново и непознато или се фокусират върху формирането на европейско съзнание и менталитет (напр. стремеж на хората към общоевропейско съзнание (А); израз на европейския менталитет (А)).

Младите хора обръщат внимание и на естетическите и идеологическите аспекти. В контекста на първите респондентите посочват, че *Европа* е красотата сама по себе си или континент, привлекателен от гледна точка на живописна или архитектурна красота. Възприемането на *Европа* в идеологически план я прави „символ, концепция, идея, утопия или дори духовен водач“.

ЕВРОПЕЕЦ

N = 220, W = 319, D = 127, Ws = 12,53%

1. Нищо (?) 22 / 6,89%

нищо (19); нищо по-различно от останалите хора; нищо в момента, защото не се чувствам такъв; не е нещо специално да си европеец

2. Култура (К) 18 / 5,64%

културен човек (4); да си възпитан (3); с висока култура (2); с богата обща култура; има култура; да си културен; култура; да се развиваш в културно отношение; човек с характерната за Европа култура; да съм част от древна култура; да споделяш европейските културни ценности; да имаш различно разбиране от културна и обществена гледна точка

3. Равноправие (Т) 17 / 5,32%

да си равноправен с останалите европейски граждани (8); равни права за всички (4); равенство (2); да бъда равен на останалите европейски нации; живея с еднакви права като в другите държави; да се чувстваш равноправен човек

4. Част от по-голямото цяло / член на общност (S) 17 / 5,32%

да съм част от една голяма общност (5); да си част от европейската общност и да се идентифицираш с нея (2); да се чувстваш част от общността; част от развитието на общността; да си част от едно по-добро общество; да бъда член от това общество; да бъдеш част от един от най-развитите континенти; част от цялото; да си приобщен към една група от хора; да съм част от обща идеология; нещо, което ме прави част от Европа; съм част от този хубав, добър и паметен народ; да си част от европейската твърдина; да съм част от това 'обединение и равноправие'; да си част от нещо по-голямо; да съм част от нещо голямо и значимо; да се чувстваш част от вековната история както на собствената ти държава, така и на останалите страни

5. Спазване на права, норми, правила (Т) 16 / 5,01%

спазва определени норми (3); да спазваш правилата в Европа (2); спазващ ред (2); да спазваш европейски етикет на поведение (2); да спазваш европейски закони (2); човек, който има задължения; да спазвам задълженията си; зачитане на правата; спазва европейските ценности; да спазваш морален кодекс

6. Жител на Европа (L) 16 / 5,01%

да живееш в Европа (7); живеещи на континента Европа (4); да живееш на континента Европа (2); всеки, който живее в европейска държава (2); да живея в държавата, която е част от този континент

7. Развитие (В) 13 / 4,07%

да имаш възможност за развитие (7); стремящ се към развитие на своята държава (2); да имам добро развитие в държавата от Европа, каквато е България; стремеж към постоянен прогрес и развитие на личността; да не спирам да се развивам; бори се за напредък

8. Образование (К) 13 / 4,07%

има добро образование (4); образован човек (7); да мога да получавам образование навсякъде, където пожелаея (2)

9. Свобода (Р) 12 / 3,76%

да съм/си свободен (5); лична свобода (2); свободен да пътува (2); мисли и разсъждава по свободен начин; човек със собствено мнение; да мога свободно да вземам решенията си

10. Небългарин (Х) 12 / 3,76%

в България е трудно да усетиш европейския стандарт на живот, така, че не мисля, че мога да съм европеец; аз все още не се чувствам европеец (2); ние тук за съжаление не сме така; българинът според мен не се чувства като европеец; в България човек все още не може да се чувства европеец, поне според мен; тук в България не се чувствам европейка; ами лично аз още не съм усетил европейското в мене, тъй че все още съм българин; нещо, което българинът няма да бъде в истинския смисъл на думата; да избягваш от всичко българско; не се чувствам европеец и за мен няма значение; не се чувствам част от Европа

11. Гражданин (Т) 11 / 3,44%

гражданин на Европа (2); гражданин (2); гражданин на страна от Европа (2); да имаш гражданство в европейска страна; да се чувстваш достоен гражданин на Европа; пълноправен гражданин; да се чувстваш като гражданин на света; да съм световен гражданин

12. Стандарт на живот (В) 11 / 3,44%

да живееш по европейски стандарт (3); да живееш с висок стандарт на живот (2); да се стремиш да покриваш стандарт, който би задоволил по-развитите страни; спазваш определен стандарт на живот; хора с добър стандарт на живот; да живееш по стандарт еднакъв с повечето развити страни в Европа; да живеем по-добре отколкото сега, да са по-високи заплатите и стандарта за живеене; да живееш на минимален доход, по европейски стандарт в България; европеец съм основно заради разположе-

нието на родната ми държава на континента, но стандартите ни на живот не са европейски; нищо, защото макар българинът да е в Европа, няма нищо общо със стандарта в Европа

13. Притежаване на права (Т) 9 / 2,82%

да имаш право на глас (2); да имаш права, които да бъдат защитавани; да ми бъдат спазвани граждански права; да имаш пълни права не само в собствената си държава, но и в целия ЕС; човек, който има права; да знам добре своите права (и задължения); да имам европейски права; пълноправен член

14. Отвореност и любознателност към света (А) 9 / 2,82%

да контактуваш с хора от различни култури (3); опознава отделните страни освен собствената (2); отворен към света (2); човек, запознат с европейските общности и култури; отвореност

15. Толерантност (S) 8 / 2,5%

да бъде толерантен (4); да си готов да помогнеш на хора от всяка националност; да общуваш с хора и да ги приемаш независимо от произхода им; да възпитаеш децата си (и разбира се себе си) в толерантност към различните от тях / единни в различието си; толерантност

16. Грижа за общото благо (S) 8 / 2,5%

да зачитаеш труда на другия; да пазиш страната си чиста; да работиш за общо благо на народа; да даваш каквото можеш за страната си; да допринасяш за доброто на света; да допринасям за обществото; да работим заедно за благо на всеки европейец; всеки гражданин е отговорен за останалите

17. Себеосъществуване (В) 7 / 2,19%

да имаш място за реализация; да имаш добри условия за реализация; възможност да се реализираш в някоя европейска държава; да имаш по-добри възможности за реализация във всяка една посока; възможност за реализация; по-добри възможности за реализация; да си се доказал в дадена сфера, да си успял и постигнал това, за което мечтаеш

18. Модерност (А) 6 / 1,88%

модерен човек (3); модерно мислещ човек; да си 'съвременен'

19. цивилизован (К) 6 / 1,88%

да си цивилизован (6)

20. Интелект / ерудиция / широко скроени възгледи (Р) 6 / 1,88%

с широк мироглед (2); да си интелигентен човек (2); човек с големи интелектуални възможности; да си ерудиран

21. Гордост (Р) 6 / 1,88%

горд съм, че съм европейец (2); чест е за мен да съм европейец (2); гордост; трябва да си горд с това

22. Възнаграждение / заплата (В) 5 / 1,56%

човек със сравнително високо жизнено равнище и добре възнаграден труд; платен според квалификациите си; да получавам по-добро заплащане; по-добра заплата, здравеопазване, обучение, инфраструктура и т.н.; да взимам европейска заплата

23. Целеустремен (Р) 4 / 1,25%

човек с цели (2); целеустремен; преследва цели

24. Добри условия за живот (В) 4 / 1,25%

да живееш в по-добри условия (2); по-добри условия за живот; да живея добре и спокойно; да имаш добри условия за живот

По-малко от 3 посочвания³:

1. Достъп до материалните блага на общността (В) 3

да можеш да използваш от ресурсите на отделните страни; да разполагаш с богатата на сънародниците ни; да ползваш всички социални привилегии на европейците от западна Европа и по цял ден да си бъркам в носа и да се оплаквам

2. Работа (В) 3

да работиш свободно в тези държави; да имам право да се придвижвам и да работя във всяка европейска страна; да има място за работа за младите хора, особено за висшистите по специалността им

3. Нормален живот (В) 3

да имаш нормални условия за живот; да имаш условия за един нормален живот; да имаш средства да живееш нормално

4. Българин (Х) 3

идентично е с понятието българин, но по-обобщено, разширено; каквото и да си българин; нищо по-различно от това да съм българин

Графика 2.

Характеристики, които се приписват на ЕВРОПЕЕЦА, с оглед на аспектиалния подход

В събраните анкети бяха открити 319 изрази, описващи *европееца*. На въпроса „Какво означава за вас да сте европейец?“ най-честият отговор беше: нищо. Този отговор не се вписва в разбирането за нито един аспект и следо-

³ Позовавам се на тези характеристики, защото те изглеждат важни и интересни за реконструираната картина на *европееца*.

вателно не се отнася до никакъв признак, а по-скоро показва липса на отличителни белези. В същото време високата честота на подобни изрази показва, че за много българи „да си европеец“ не е компонент на тяхната идентичност, т.е. те не се определят чрез призмата „да бъдеш европеец“.

Следващият най-често срещан признак на *европееца* в очите на българските респонденти (култура: 18 посочвания – 5,64% от общия брой) го характеризира като културен, възпитан човек, осъзнаващ културните си корени.

На трето място българските студенти смятат *европееца* за равноправен на останалите европейски граждани. Равенството е най-често посочваната политическа черта (17 посочвания – 5,32% от общия брой). Струва си да се подчертае, че именно политическият аспект изпъква най-силно в характеристиката на *европееца* от представителите на младото българско поколение. Наборът от политически характеристики (освен равенството между половете) се състои от: спазването на законите, нормите и правилата – 16, да си гражданин – 11, да имаш права – 9. Въз основа на тези компоненти се очертава ясно гражданска картина на *европееца* като човек, който има пълни права, но и изпълнява задълженията си (например като спазва законите).

Във възприемането на основните характеристики на *европееца* важно място заема битовият аспект. Най-висок ранг сред този тип детерминанти заемат: самореализация – 7, заплата – 5, добри условия на живот – 4. Вниманието заслужават и характеристики с по-слаба конотация, които включват: достъп до материални блага на общността, работа, нормален живот, финансова сигурност и други. Политическите и битовите характеристики, приписвани на *европееца*, изглеждат, създават синдром на интеграция в процес на развитие, която се наблюдава от гражданите на участващата страна.

Други важни черти, приписвани на *европееца* от българските респонденти, са подредени в следните две групи:

1) Съвкупност от културно-психологически черти, разбирани като: връзка с широко разбрана култура, лична култура, добро образование или свободен достъп до образование, свобода, интелигентност, цивилизованост, гордост, стремеж към избрана цел, амбиция, еманципация, отговорност, творчество, спокойствие;

2) Съвкупност от социални и психосоциални качества като принадлежност към общност, толерантност, загриженост за общото благо, социално облагородяване, откритост към хората и любопитство към света, модерност, солидарност, готовност да се помага на другите.

Основният локативен семантичен маркер на *европееца* се нарежда на шесто място сред основните дескрипторни признаци. Основните индикатори са, че *европеец* е жител на (континента) Европа или на държава, разположена в Европа. Интересни изглеждат и други посочвания, според които *европеецът* е човек, който прекарал по-голямата част от своя живот в Европа и е гражданин на по-развитите в икономическо отношение европейски страни: „да бъдеш европеец“ = да живея в държавите като Франция, Германия, Холандия.

Във възприемането на *европееца* от българските студенти много интересно измерение придобива националният аспект. В това отношение може да

се разграничат две противоположни характеристики: небългарин 12 и българин 3, като на пръв поглед се наблюдава ясна диспропорция в честотата на двете характеристики. Оказва се, че според много респонденти българите не се чувстват европейци, което може да показва своеобразен синдром на цивилизационна изостаналост спрямо по-развитите европейски страни. Само в три случая понятията *европеец* и *българин* са посочени като тъждествени. Освен това в тази група имаше едно-единствено посочване, че „да бъдеш европеец“ означава „да не си американец“.

Във възстановяваната въз основа на отговорите на респондентите картина на *европееца* в малка степен участват идеологическият (6 посочвания), етическият (3 посочвания) и религиозният (1 посочване) аспект. Сред идеологическите характеристики са посочени следните: демократ – 2, вяра в обединението на европейските страни в рамките на ЕС – 2, либерал – 1, вяра в мира – 1. Според етическите характеристики европеецът е човек на: честността – 1, морала – 1, с принципи – 1. Накрая, не е без значение за реконструирането на българската картина на съвременния *европеец* фактът, че от 319 индикации само веднъж е посочена връзката му с християнството (да си християнин).

Благодарности

Публикацията е част от изпълнението на Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

Речници

Андрейчин 1999: Андрейчин, Л. (ред.). *Български тълковен речник* (преработено и допълнено издание). София: Издателство „Наука и изкуство“.

Романски 1955: Романски, С. (ред.). *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 1, 1955 г., Т. 2, 1957 г., Т. 3, 1959 г. София: Издателство на БАН.

Чолакова 1984: Чолакова, К. (ред.). *Речник на българския език*. Т. 4. София: Издателство на БАН.

Интернет страници

Страница на проекта EUROJOS на полски: <<https://ispan.waw.pl/default/badania/eurojos/>> [17.12.2024]

Страница на проекта EUROJOS на английски: <<https://ispan.waw.pl/default/en/research/eurojos/>> [17.12.2024]

<<https://slovoed.com/search/pravopisen-rechnik/Европа>> [17.12.2024]

Цитирана литература

Bartmiński 2006: Bartmiński, J. (ed.). *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Niebrzegowska-Bartmińska 2020: Niebrzegowska-Bartmińska, S. *Definiowanie i profilowanie pojęć w etnolingwistyce*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

On the Bulgarian linguistic picture of Europe and European in the context of questionnaire data

Natalia Długosz

Institute of Slavic Philology
Adam Mickiewicz University in Poznań

natrek@amu.edu.pl

Abstract. The author makes an attempt to reconstruct the Bulgarian linguistic-cultural picture of Europe and Europeans on the basis of data obtained by questionnaire method. The survey has been conducted on a gender-balanced (127 women and 117 men) population of 244 students of the Plovdiv University, including 119 students of humanities and 127 students of non-humanities specialties. Two questions were asked: *What is the real Europe?* 2. *What 'to be European' means for you?*

The questionnaire concerning Europe included 428 phrases characterizing it, which can be summarized as 135 descriptor features. Respondents usually indicated a physical feature of Europe – 'being a continent'. The survey has shown that a significant role in perception of Europe is played in particular by political, cultural and social aspects. Moreover, it is worth mentioning that the term Europe is often identified with the organism of the EU.

The political aspect is also predominant in the characteristic of a European. Out of 319 phrases describing this term, 55 refer to political features. In the perception of a European, an important place is also occupied by the social aspect, as well as by sets of psycho-cultural and psycho-social features. The ethnic aspect takes a very interesting form. Namely, one can distinguish two opposing features in this aspect: non-Bulgarian 12 and Bulgarian 3.

Keywords: *linguistic picture of the world; Bulgarian language; questionnaire data; Europe; European*

Natalia Długosz
Institute for Slavic Philology AMU
Fredry Str. 10
61-701 Poznań
Poland

Новооткрити полско-български апроксимати от областта на разговорната лексика

Петър Сотиров

Университет „Мария Кюри-Склодовска“ в Люблин, Полша
petar.sotirov@mail.umcs.pl

Резюме. Обект на изследване са полско-българските лексикални апроксимати (междуетимологични омоними), т.е. езиковите единици, които са еднакви или сходни по форма в двата езика, но се различават по своите значения. Целта е да се представят нови случаи на апроксимация, които се откриват в областта на разговорната лексика. Въз основа на лексикографски източници са намерени около 120 полско-български апроксимати, които допълват състава на полско-българските апроксимати, известни от специализирани речници или от научни публикации от областта на превода. Анализът на материала показва, че в някои от случаите става дума за цялостна в семантично отношение апроксимация. При тях полската лексема е с едно-единствено разговорно значение или с повече и само разговорни значения. По-голямата част от разглежданите езикови единици представят частична апроксимация. Тук полската лексема притежава основно неразговорно значение и допълнително разговорно значение, чрез което влиза в отношение на апроксимация с българския елемент от лексикалната двойка. Новооткритите апроксимати представят различни типове от гледна точка на различните критерии (формалния, семантичния, морфологичния, стилистичния, етимологичния). Изследването разкрива и някои особено интересни случаи, които допълват представите за полско-българската апроксимация, както и въобще за явлениято *апроксимация*.

Ключови думи: полски език; български език; апроксимация; междуетимологична омонимия

1. Уводни думи

Изминаха три десетилетия от публикуването на първия и единствен засега речник на полско-българските апроксимати под заглавие *Лексикални клопки. Речник на полско-българските апроксимати*¹ (SAPB 1994). Да припомним, че речникът е подготвен в Института за славянска филология при

¹ Оригиналното заглавие на полски език: *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-bułgarskich*.

Силезийския университет в град Катовице от колектив в състав Марта Кърпачева, Хриска Симеонова и Емил Токаж. Терминът *апроксимация* (от лат. *approximatio* ‘приближаване, схващане на нещо по не съвсем точен начин’) е предложен от Марта Кърпачева с убеждението, че в сравнение с други термини (например *омонимия*, *хетеросемия*, *аналогия*, *лъжливи приятели на преводача*, *илюзорни съответствия* и много други) най-точно изразява „наличието в различни езици на формално подобни или съвпадащи лексикални единици, които са диференцирани смислово или/и стилистично“ (SAPB 1994: 12; Karpaczewa 1985).²

От увода към речника разбираме, че той „представлява част от една по-голяма цялост [...], в която полският езиков материал се сравнява с всички съвременни езици от южнославянската група“ (SAPB 1994: 13). В него са включени 1516 двойки статии, представящи случаи на полско-българска апроксимация (междуетникова омонимия) – немалко количество за двуезичен специализиран речник. Тук са представени единици с различно по степен формално сходство (пълно, непълно или смесено), които изразяват най-различни семантични отношения. Някои от двойките изрази са с изцяло различна семантика (пълни апроксимати) в полския и в българския език (например пол. *czasownik* ‘глагол’ – бълг. *часовник* ‘уред за показване на часовете’, пол. *cham* ‘некултурен човек, простак; човек от простолудията’ – бълг. *хам* ‘въжена примка; ярем, хомот’). Повечето лексикални двойки обаче представят случаи на частична омонимия, т.е. лексикалните единици от двата езика притежават общи семантични признаци, но се различават по някои от своите значения.

От речника се вижда, че в рамките на езиковата двойка полската и българската лексема обикновено са асиметрични по обхвата на семантичната си структура, т.е. обикновено едната от двете лексеми има повече лексикални значения в сравнение с другата. Двете лексеми могат да бъдат с различни основни значения (например пол. *jad* ‘отрова’ – бълг. *яд* ‘душевно раздразнение, гняв’), но също така омонимията може да се простира между основното значение на едната лексема и преносното на другата (например пол. *jasła* ‘корито или стълба, зад която се поставя фураж за животни’ – бълг. *ясла* ‘заведение, където се отглеждат малки деца’), между преносните значения на двете лексеми (например *kolano* ‘завой, чупка на улица’ – *коляно* ‘произход’) и пр.

Речникът *Лексикални клопки*, макар вече на 30 години, си остава най-пълното лексикографско издание, посветено на полско-българската лексикална апроксимация. Поради богатия материал и високите си научни качества той

² По въпроса за терминологията по отношение на това явление вж. също Majewska 2017 и Kononenko 2017: 141 – 142. Тук с предимство използваме термина *апроксимация*, но като равнозначен и термина *междуетникова омонимия*, както и производни от тях термини.

има разностранно приложение. Така например речникът е в основата на важни теоретични изследвания в областта на апроксимацията като явление. Заслужава да се отбележи, че именно въз основа на неговия материал е изработена, от Агнешка Чижневска, широко известната в славянското езикознание типология на апроксиматите, включваща богато множество от различни типове апроксимати с описание и примери за всеки тип (Czyżniewska 2002). В тази класификация са разграничени четири главни типа апроксимация: лексикална, синтактична, фразеологична и прагматична, а в рамките на всеки тип, въз основа на определени критерии и в йерархичен порядък, са представени подтипове. Съвсем оправдано, с оглед на най-широкото присъствие в езика, в класификацията на А. Чижневска основното внимание е посветено на лексикалната апроксимация. От гледна точка на вида формално подобие тук са разграничени *омографи*, *омофони* и *артикуляционни апроксимати*, според семантичния критерий са обособени *цялостни* и *частични апроксимати* (с възможни 10 типа съотношения), а въз основа на текстовия критерий са разграничени *системна* и *текстова апроксимация*. Стилистичният критерий е дал основание да се говори за *стилистични апроксимати* (единици, различаващи се в двата езика само според сферата на употреба), морфологичният критерий е в основата на разграничението между *морфологични*, *флексийни* и *словообразователни апроксимати*, а въз основа на етимологичния критерий са отделени *хетероеними* (апроксимати с различен източник) и *хомоеними* (апроксимати с общ източник). Всичко това е добре онагледено от приложената в края на текста схема (Czyżniewska 2002: 160). Най-важните изводи от изследванията на А. Чижневска се отнасят до факта, че лексикалната апроксимацията се основава на различията в семантичното развитие на думите в отделните езици, на полисемията, омонимията и паронимията, във връзка с което в областта на полско-българската апроксимация преобладават частичните апроксимати, т.е. двойките лексеми, които се различават само по някои от своите значения (Czyżniewska 2002: 137 – 138).

Горните изводи са добре илюстрирани или допълнени в други публикации по темата за полско-българската апроксимация. Така например Игнаци Долински, след като проучва (пак въз основа на речника *Лексикални клопки*) полско-българските апроксимати от общ латински произход, установява, че значенията на многозначните полски и български лексеми от латински произход в голяма степен се припокриват, но нерядко се появява и допълнително значение („собствена добавка“) в единия от езиците, което е непознато за носителите на другия език (Doliński 2017: 89). Според автора това се наблюдава значително по-често в полския език. Като примери са посочени лексеми от типа: пол. *adept* ‘който усвоява знания и умения; ученик’ – бълг. *adenm* ‘последовател, привърженик на някакво учение или течение’, пол. *deputat* ‘допълнителна материална част от възнаграждението’ – бълг. *депутат* ‘народен представител, член на парламент’, пол. *humor* ‘моментно настроение’ – бълг. *хумор* ‘веселост’, пол. *fortuna* ‘богатство’ – бълг. *фортуна* ‘щастлива

съдба и нейната богиня' и др. Според автора обратните случаи, т.е. когато в българския език лексемата от латински произход има повече значения, са по-скоро изключения (например пол. *katedra*³ 'катедра – седалище на епископ' – бълг. *катедра* 1. 'специална маса, обикн. с полегата горна повърхност, която се поставя на издигнато място, за да говори или чете от нея лектор, оратор, преподавател, проповедник', 2. 'организационна единица във висше учебно заведение', 3. 'епископия'). За съвсем убедително може да се приеме твърдението на автора, че причината за тази специфична асиметрия се крие в различната продължителност и националната специфика на културно-историческите условия, при които лексиката от латински произход (като част от латинската и западната култура) е проникнала и функционирала в Полша и в България (Doliński 2017: 89 и следв.).

Съдържанието на речника е намерило добро практическо приложение и при изследванията в областта на критиката на превода. Така например Ханна Карпинска – полска българистка и опитна преводачка, в своя публикация с интересното заглавие *Фалишивите приятели на преводача и неговите верни врагове в практиката на българско-полския литературен превод*⁴ е подложила на анализ конкретни примери за неточен превод на текстове на български автори на полски език, а като причина за наличието им е посочено явлението *апроксимация* и неговото игнориране от преводача. Такива са случаите на превод от типа: бълг. *груб* 'неучтив' – пол. *gruby* 'пълен, дебел' вм. *nieuprzejmy, brutalny*; бълг. *никна* 'появявам се' – пол. *znikać* 'изчезвам' вм. *появявам се*; бълг. *пустите му долари* – пол. *puste dolary* вм. *przekłęte dolary*; бълг. *в запечатан вагон* – пол. *w zapieczętowanym wagonie* вм. *w zaplombowanym wagonie*; бълг. *червеникава брада* – пол. *czerwonawa broda* вм. *ruda broda* и др. (Karpińska 2014). Изследванията на Х. Карпинска потвърждават важното място на коментирания тук речник, но също така, доколкото част от посочените примери не присъстват в него, показват, че този речник подлежи на по-нататъшно обогатяване. Във връзка с това важно е мнението на авторката, че „полско-южнославянските речници, в това число и тези, отнасящи се до апроксимацията, използват изключително материал, намиращ се в съответните едноезични речници“, посочвайки като изключение *Българско-полския речник на разговорната лексика*⁵ (BPSLP 2011 – 2013), чийто материал съдържа също примери от превод на литературни творби (Karpińska 2014: 269).

В същия дух са и други публикации, например на Станка Бонова, която изследва проблеми на българско-полската омонимия в специализирани текстове. Авторката, от една страна, показва интересни прояви на апроксимаци-

³ От гр. *καθέδρα* (РБЕ, БАН).

⁴ Оригиналното заглавие на полски език е *Falszywi przyjaciele tłumacza i jego wierni wrogowie w praktyce bułgarsko-polskich tłumaczeń literackich*.

⁵ Оригиналното заглавие на полски език е *Bułgarsko-polski słownik leksyki potocznej*.

ята в тези текстове, най-често при лексеми, които се употребяват както в специализирани, така и в неспециализирани текстове (например пол. *tor* ‘коловоz’ – бълг. *тор* ‘вещество, с което се подхранват растенията’) (Bonowa 2021: 38). От друга страна, посочва примери на нови апроксимати, например при абривиатури като пол. *MON* ‘Министерство на народната отбрана’⁶ и бълг. *МОН* ‘Министерство на образованието и науката’ (Bonowa 2021: 39 – 40). Точна е констатацията, че проучванията и публикациите във връзка с омонимията между полския и българския език са сравнително немного (Bonowa 2021: 36).

2. Нови случаи на полско-българска апроксимация

Въз основа на казаното дотук, преди всичко имайки предвид същността на апроксимацията и нейните корени в неравномерното развитие на семантиката на думите в различните езици, можем да формулираме тезата, че системата на полско-българските апроксимати е отворена и подлежи на допълване с нови елементи. Едно от потвържденията на тази теза са случаите, посочени от споменатите по-горе автори.

Дългогодишните наблюдения върху полската езикова действителност, включително и върху най-новите тенденции, свързани с неологията, интернационализацията и колоквализацията при лексиката, както и запознаването с по-новите лексикографски издания, показват, че съставът на полско-българските апроксимати може да бъде значително обогатен. Поради ограничения в обема на разработката тук ще се спрем само на лексемите от областта на разговорността, които, на фона на целия материал, са слабо представени в речника *Лексикални клопки*.⁷ Обяснение за слабото представяне на тези лексеми в речника на полско-българските апроксимати може да се търси както в източниците на неговия езиков материал, така и в причини от методологичен характер, но също и в личните предпочитания на авторите. В увода на речника е поместена информация (вж. SAPB 1994: 13), че източници на материала за полския език са *Малък речник на полския език*⁸ под редакцията на Станислав Скорупка, Халина Аудерска и Зофия Лемпицка (MSJP 1969) и *Речник*

⁶ На полски език *Ministerstwo Obrony Narodowej*.

⁷ С разговорни значения при полската лексема в речника присъстват например апроксимати като: *babka* ‘девойка, жена’ – *бабка*; *bagaż* ‘гардероб на гара’ – *багаж*; *blondynka* ‘въшка’ – *блондинка*; *flota* ‘мангизи’ – *флота*; *głina* ‘полицай, ченге’ – *глина*; *kawał* ‘шега, виц’ – *кавал*; *konserwa* ‘консерватор’ – *консерва*; *koza* ‘жива, весела девойка’, ‘затвор’, ‘малка желязна печка’ ‘тарга’ – *коза*; *pala* ‘единица – в училище’ – *пала*; *rogacz* ‘рогоносец – мъж’ – *рогач* и др. (вж. SAPB 1994).

⁸ Оригиналното заглавие на полски език е *Mały słownik języka polskiego*.

⁹ Оригиналното заглавие на полски език е *Słownik języka polskiego*.

на полския език⁹ под редакцията на Мечислав Шимчак (SJP 1978 – 1981), за българския език – *Български тълковен речник* под редакцията на Любомир Андрейчин и колектив (БТР 1973). Вижда се, че тези лексикографски източници не представят най-новото състояние на лексиката на двата езика, съвсем логично не съдържат и много от новопоявилите се разговорни лексеми или разговорни значения на традиционни лексеми. Все пак някои разговорни лексеми или лексеми с допълнително разговорно значение, създаващи условия за апроксимация, присъстват в тези речници, но по неизвестни за нас съображения не са взети под внимание от авторите на *Лексикални клопки*.¹⁰

В един от най-новите и обемни тълковни речници на полския език, изработен в Полската академия на науките от колектив под ръководството на Пьотр Жмигродски (WSJP PAN online), се откриват повече от 120 лексикални единици с квалификатор *разговорно*¹¹, които по определен начин влизат в отношение на апроксимация с български лексемни съответствия. Това са полски лексеми, които притежават някакво формално сходство с български лексеми – пълно или непълно (сред тях омографи, омофони и артикулационни апроксимати) (вж. SAPB 1994: 14; също Czyżniewska 2002: 136), но се различават от тях в семантичен план чрез разговорните си значения. В тематично отношение най-голям брой от изследваните полско-български апроксимати предоставят областите *Човекът като психическа същност* (около 60), *Човекът като физическа същност* и *Всекидневен живот на човека* (по около 40). В лексиката на останалите тематични области се откриват единични случаи на изследваното тук явление.

3. Видове полско-български апроксимати от областта на разговорната лексика

С оглед на семантичния обхват и семантичната структура на полския компонент в лексикалните двойки сред новооткритите полско-български лексикални апроксимати се открояват две основни групи. В първата група влизат случаите (около 20), при които полската лексема е изцяло разговорна, при това може да бъде еднозначна или с повече от едно, и то изключително разговорни значения. Втората група е значително по-голяма – включва около 100 лексикални двойки; тук полският член на двойката представлява лексема с основно неразговорно и с допълнително разговорно значение.

¹⁰ Например в *Речника на полския език* под редакцията на М. Шимчак се откриват лексеми с разговорно значение като: *bufory*, *kanada*, *dostawka*, *kupa*, *sep* и др., които отсъстват в речника *Лексикални клопки* (SJP 1978).

¹¹ От встъпителната информация към речника разбираме, че с този квалификатор са придружени „единици, които се употребяват в неофициални ситуации и употребата им е невъзможна в официална ситуация“ ([https://pliki.wsjp.pl / zasady_opracowania_wsjp.pdf](https://pliki.wsjp.pl/zasady_opracowania_wsjp.pdf)).

3.1. Апроксимати с полска разговорна лексема

Към полско-българските апроксимати с еднозначна полска разговорна лексема принадлежат следните случаи:

bufory Женски гърди – **буфери**

wiatry Газове, образуващи се в червата и отделяни през ануса; пръдня – **вятър**

buzi Целувка – **бузи**

wary Усещане за топлина, особено по лицето и шията, продължаващо от няколко секунди до няколко минути, придружено от зачервяване и обилно изпотяване; горещи вълни – **вари** (< **варя**)

czuj Чувство, нюх, интуиция – **чуй** (< **чуя**)

kanada Много благоприятна от някаква гледна точка ситуация – **Канада**

smęť Произведение на изкуството или изявление, което предизвиква неудовлетворение (неприязн) у говорещия, защото е депресиращо или скучно – **смет**

chody Познанство с влиятелни хора, които могат неофициално да повлияят на развитието на ситуацията или на хода на събитията по начин, който е изгоден за нас; връзки – **ходи** (< **ходя**)

madka Майка, която се грижи за детето си по обременителен за околните начин, убедена е в своето превъзходство, произтичащо от майчинството, и се възприема като твърде претенциозна личност – **матка**

paśka (< **paśkać** ‘мажа повърхност с нещо гъсто и лепкаво, цапам’) Гъста полутечна маса с непривлекателен вид, образувана от нещо влажно или преварено – **пачка**

pekin Беден квартал, съставен от бараки или примитивни къщи в покрайнините на някои градове – **Пекин**

В други случаи полската лексема е с повече от едно разговорно значение, тук могат да се посочат случаи като следните:

dupka 1. *шег.* Седалищната част на тялото. 2. Анус на малко дете. 3. Жена, третирана като сексуален обект. 4. Парче от края на хлеба; крайщник, крайче – **дупка**

misio (< **miś** умал.-гал. ‘мече’) 1. Мече – животно. 2. Мече – плюшена играчка. 3. Пълен мъж. 4. Мъж – добър човек. 5. Любим, обичан мъж – **Мишо**

smarkacz 1. Дете, към което имаме отрицателно отношение; сополанко. 2. *пейорат.* Мъж, когото говорещият смята за недостоеен за доверие поради това, че е млад – **смъркач**

gnój 1. Животински изпражнения, смесени с вода или слама. 2. Неприятно определение за човек, смятан от говорещия за незрял – **гной**

konus 1. Нисък мъж; дребосък, мъник. 2. Нещо значително по-малко в сравнение с други обекти от същия вид. 3. Някой, който е смятан за по-лош спрямо другите – **конус**

syf 1. Сифилис. 2. Мехур върху кожата, пълен с гной или друго подобно вещество. 3. Мръсотия или бъркотия, които отвращават говорещия. 4. Нещо,

което говорещият възприема като грозно, вредно и лишено от всякаква стойност. 5. Задължителна военна служба – **сив**

mongolka 1. Глупава жена. 2. Жена със синдром на Даун – **монголка**

jajca 1. Шеги. 2. Необичайна ситуация, обикновено включваща някакъв вид неприятности. 3. Силен характер. 4. Гениталии – **яйца**

dostawka 1. Добавяне на столове или легла в случай на необходимост; допълнителен стол или легло, поставени някъде. 2. Лице или нещо, смятано за допълнение към нещо; добавка – **доставка**

francuz, francuzy 1. Вид френско хлебче. 2. Плитка на коса, сплетена по определен начин. 3. Френски ключ. 4. Автомобил, произведен във Франция. 5. Учебен предмет – френски език. 6. Орален секс – **французин, французи**

fiś 1. Нечие състояние, начин на мислене или на поведение, което излиза извън нормата, по което говорещият съди за проява на психическо разстройство. 2. Човек, чието поведение или предпочитания са толкова различни от нормата, че говорещият вярва, че той е психично болен или неуравновесен; смахнат, пернат, перко – **фиш**

flaszka 1a. Стъклена бутилка. 1b. Съдържанието на стъклена бутилка. 2. Бутилка водка – **флашка**

pet 1. Фас от цигара. 2. Цигара – **пет**

3.2. Апроксимати с полска лексема, притежаваща основно неразговорно и вторично разговорно значение

Втората основна група полско-български апроксимати включва лексикални двойки (около 100), при които полската единица притежава основно неразговорно значение, но в семантичната ѝ структура влизат и (едно или повече) вторични разговорни значения и именно с тях влиза в отношение на апроксимация с формално подобна българска лексема.

Някои от тези двойки присъстват в публикувания речник *Лексикални клопки*, но с различни от тук показваните значения на полската лексема. Сред тях са следните:

bania 4. Глава. 5. Чаша алкохол. 6. Най-ниската оценка в училище – **баня** (SAPB 1994: 59 – 60)¹²

dusza 14. Седалищната част на тялото – **душa, душà** (SAPB 1994: 140 – 141)

kufer 3. Седалищната част на тялото – **куфер, куфар** (SAPB 1994: 307)

koza 5. арх. Наказание на ученик, състоящо се в задържане в училището след занятия. 6. Бучка засъхнал секрет от носа – **коза** (SAPB 1994: 298)

¹² Например в речника *Лексикални клопки* при двойката **bania** – **баня** като основа за апроксимация са подадени следните значения на полската лексема: 1. Издут кръгъл съд за течности. 2. Купол; металическа топка. 3. Тиква. 4. Кош за съхраняване на жива риба (SAPB 1994: 59 – 60).

byk 3. Силен и здрав мъж, за когото се говори с уважение. 4. Грешка по време на писане. 5. *иконом*. Трайно покачване на цената на ценните книжа на борсата – **бик** (SAPB 1994: 87)

nadawaj, nadawał (< **nadawać**) 6. *шег*. Говоря неспирно и с бързо темпо. 7. Говоря неблагоприятни неща за някого или нещо; злословя. 8. Възлагам на някого да направи нещо – **надавай, надавал** (< **надавам**) (SAPB 1994: 398)

czajnik 4. *шег*. Човек, който се въздържа да направи нещо от срам, страх или срамежливост – **чайник** (SAPB 1994: 108)

kosa 4. Учител или ръководител, който е строг и взискателен спрямо учениците или подчинените – **коса** (SAPB 1994: 294)

myszka 3. Жена, която не привлича вниманието на другите; невзрачна жена – **мишка** (SAPB 1994: 395)

sokół 2. Човек, който се отличава със своите умения и способности в определена област на дейност – **сокол** (SAPB 1994: 582)

draka 2. Необичайна ситуация, която предизвиква забавление или изненада сред наблюдателите; цирк – **драка** (SAPB 1994: 134)

kapa (< **klapa**) 5. Използвано за съобщаване, че нещо се е провалило; несполука, крах, провал – **капа** (SAPB 1994: 237 – 238)

lapał, lapala, lapalo, lapali (< **lapać**) 5. Започвам да проумявам нещо – **лапам, лапаш, лапа** (SAPB 1994: 348)

topisz, topi (< **topić**) 5. Правя така, че нещо да не бъде реализирано – **топиш, топи** (< **топя**) (SAPB 1994: 634)

czytanka 3. Четене на глас на някакъв текст или текстове – **читанка** (SAPB 1994: 114)

cholera 2. Използва се, за да се изрази неприязън към някого – **холера** (SAPB 1994: 100)

larwa 2. Човек, към когото говорещият изпитва презрение – **ларва** (SAPB 1994: 321)

gigant 4. Бягство от дома или от друго постоянно местоживееие – **гигант** (SAPB 1994: 182)

chapiesz, chapie (< **chapać**) 2. Ям нещо бързо – **хапеш, хапе** (< **хапя**) (SAPB 1994: 95)

walisz, wali (< **walić**) 5. Вкарвам в организма някаква субстанция – **валиш, вали** (< **валя**) (SAPB 1994: 665)

Много от новооткритите апроксимати от тази основна група обаче липсват в речника *Лексикални клопки*, например:

globus 2. *шег*. Главата на човек – **глобус**

kopyto 2. *шег*. Човешки крак – **копито** (SARP: 288)

dwójka 6. Втора програма на полската държавна телевизия. 7. Втора програма на полското държавно радио. 8. *шег*. Изпращане – **двойка** 6. Вид плетка, двойка прежде

kupa 4. Изпращания – **купа**

piernik 3. *пренебр.* Възрастен мъж – **Перник, перник** *рядко.* Китка; перница

zimny 7. Който е умрял и тялото му е изстинало – **зимни** (< **зимен**)

asfalt 2. Черногож човек – **асфалт**

dioda 2. Пъпка – видим мехур върху кожата – **диода** (< **диод**)

kloc 2. *пейорат.* Някой твърде дебел или твърде голям и трмав. 3. *пейорат.* Нещо твърде дебело или твърде голямо и тежко. 4. *пейорат.* Постройка, наподобяваща по форма на призма – огромна, масивна и лишена от красота. 5. *вулг.* Твърди изпражнения с продълговата форма – **клоц** Подигравка, присмех

koks 2. Допинг. 3. Мускулист и силен мъж, който усилено тренира и поема разни субстанции за ускоряване растежа на мускулна тъкан – **кокс**

kuc 3. Мъж с дълга, сплетена на опашка коса. 4. *информ.* Начинаещ информатик или информатик без достатъчно умения – **куц**

malinka 3. Червена следа на кожата, образувана в резултат на изразителна целувка – **малинка**

para 2. Сила, енергия или ентузиазъм, които някой има в определена ситуация – **пàра**

adidas 3. СПИН – **адидас**

bostonka 2. Вирусно заболяване, което засяга предимно деца, с характерен обрив в устата, по ръцете и краката и с висока температура, продължаваща няколко дни – **бостънка** Жена от град Бостън

wilk 3. Възпаление на пикочния мехур. 4. Излишна издънка, която израства бързо между ствола на дървото и неговите странични клони или между главното стъбло на растението и неговите странични стъбла – **вълк**

dół 4. Психическо състояние на човек, изразяващо се в депресия и липса на вяра в успешния ход на събитията в бъдещето – **дол**

polewka 2. Весело настроение – **полевка** Полска мишка

banan 2. Широка и искрена усмивка. 4. *презр.* Млад човек, произхождащ от богато семейство, живеещ в безгрижие за сметка на родителите си – **банан**

buczysz, buczy (< **buczeć**) 2. Силно плача, издавам ниски монотонни звуци. 3. Говоря за нещо с недоволство – **бучиш, бучи**

ameba 2. Човек, който е неинтелигентен или му липсват познания и способности в някаква област; глупак, некадърник – **амеба**

agent 5. Някой, който има нетрадиционни идеи и изненадва с поведение то си; чудака – **агент**

agregat 4. Някой, който се държи по необичаен и привличащ вниманието начин; чудака – **агрегат**

ananas 2. Някой, който се държи неадекватно – **ананас**

aparat 6. Човек, чието поведение предизвиква смях или шокира; образ, екземпляр, чудака, скица, зодия – **апарат**

сер 3. Човек, който според говорещия се характеризира с ограничен интелект и липса на лична култура; простак, примитив, тъпанар – **цеп** *диал.* Плоска пръчка, която се поставя между нишките на основата при тъкане; цепец

czarownica 3. *пейорат*. Жена, която говорещият не харесва поради външния ѝ вид или поведението ѝ; вещица, Баба Яга – **чаровница**

delikates 2. *шег*. Някой, който е деликатен и придиричлив – **деликатес**

jelen 2. *пейорат*. Човек, възприеман от говорещия като лековерен и позволяващ да бъде използван за чужди цели; наивник, глупак, будала, абдал – **елен**

kmieć 3. *презр*. Необразован, самоуверен човек, който се държи грубо и вулгарно; простак – **кмет**

kozak 6. Човек, който проявява прекомерна, демонстративна смелост или дързост; смелчага, джигит, бабаит. 7. Човек с големи умения в дадена област; майстор, спец – **казак**

migacz 3. *шег*. Човек, който се измъква от нещо, хитрува, клинчи; кръшкач – **мигач**

model 3. Човек, чието поведение предизвиква смях или шокира; образ, екземпляр, чудака, скица, зодия – **модел**

pila 4. Взискателен, последователен и упорит човек – **пила**

pistolet 3. Енергичен мъж, бърз и решителен в действията, но понякога реагиращ твърде бурно и импулсивно – **пистолет**

bal 4. Неприятна и неудобна ситуация; конфуз, конфузия – **бал** (SAPB 1994: 56)

barłóg 2. *пейорат*. Безпорядък, бъркотия – **бърлога**

dym 2. Конфликтна ситуация или ситуация, която по някакви причини се оценява негативно от говорещия – **дим**

gangrena 3. Човек, към когото говорещият има негативно отношение – **гангрена**

kanal 12. Трудна и неприятна ситуация; проблем, зор, мъчнотия, усложнение – **канал**

klecisz, kleci (< **klecić**) 1. *пейорат*. Построявам нещо набързо, небрежно и с лоши материали. 2. *пейорат*. Формулирам трудно, създавайки нещо несполучливо. 3. *пейорат*. Организирам нещо набързо, без подходящите за това условия – **клечиш, клечи** (< **клеча**)

macam, macasz, maca (< **macać**) 3. Докосвам нечий части на тялото, обикновено интимни, с цел задоволяване на сексуални нужди. 5. Установявам нещо без достатъчно познания по темата или с дълго търсене – **мацам, мацаш, маца**

mielisz, mieli (< **mleć**) 6. *пейорат*. Обмислям, анализирам или повтарям нещо дълго време, без да постигна никакви резултати – **мелиш, мели; млеч** Млечка

namotam, namotasz, namota (< **namotać**) 3. Предизвикам възникването на някакво събитие или ситуация – **намотам, намоташ, намота**

ożenisz, ożeni (< **ożenić**) 2. Съчетавам елементи, които не си пасват, смятат се за несъвместими – **ожениш, ожени** (< **оженя**)

motyka 2. *презр*. Лице, оценявано като не особено умно и ефективно в действията си – **мотика**

noga 4. Човек, оценяван като сравнително по-малко способен в дадена област – **нога**

dokument 4. Документален филм – **документ**

kabel 2. *пейорат*. Доносник – **кабел**

kurnik 2. *пейорат*. Сграда или стая, която говорещият смята за твърде малка, твърде занемарена или с непривлекателен външен вид – **курник**

walet 2. Лице, което живее или ношува някъде незаконно, без регистрация или без разрешение – **вале**

gary 2. *пейорат*. Прости дейности, извършвани у дома, които не изискват интелектуално усилие – **гари**

chemia 3. Въобще продукти, съставени от изкуствени вещества – **химия**

zmija 3. Дълга, тънка тел, навита на спирала, използвана за ръчно отпушване на канализационни тръби – **змия**

button 2. Малък, плосък и кръгъл предмет с надпис или рисунка, отпечатана в горната част и закопчалка, прикрепена към долната част, който се прикрепя към дрехи с декоративна цел или за предаване на информация; гаджет, кръгла значка – **бутон**

ekspres 5. Цип – **експрес**

chuliganka 3. Плоска мъжка шапка в каре или шарка на рибена кост, с гарнитура от плат; каскет – **хулиганка**

tyrolka 2. Тиролска шапка – **тиролка**

koryto 4. Ядене – **корито**

zyrafa 2. Дълъг ръчен блендер с разположени в края на дръжката остриета за смесване и пасиране – **жирафа** (< **жираф**)

absolwent 2. Водка марка Absolwent – **абсолвент**

gibon 2. Цигара от марихуана – **гибон**

kanar 3. Билетен контролор. 4. Тръстикова захар от Канарските острови. 5. Вино от Канарските острови – *остар.* **канар**

siara 2. Евтино и нискокачествено плодово вино – **сяра**

siekiera 2. Напитка или цигара с изключително силно стимулиращо или опияняващо действие – **секира**

sztanga 4. Десет кутии цигари, подредени в продълговата кашон; стек – **щанга**

żyto 2. Чиста водка, произведена от ръж – **жито**

antenka 5. Събиране на хора от различни населени места и пътуване до определено място по маршрута на автобус, отвеждащ пътуващите заедно на организирано пътуване – **антенка**

grusza 2. Отдых, организиран самостоятелно от служителя, съфинансиран от работодателя от специален фонд. 3. Сума от специален фонд, изплащана от работодателя на служителя, която е частична компенсация за разходите за почивка, направени от служителя по време на отпуск – **круша**

kolonia 5. Група деца или младежи на летен лагер – организиран отдых – **колония**

buda 6. Голяма покрита полицейска кола – **Буда**

4. Коментар и основни изводи

Приведените дотук примери за новооткрити полско-български апроксимати от областта на разговорната лексика биха могли да послужат като допълнение към известните досега подобни езикови единици. Както се вижда, те представят голямо разнообразие от типове – както в тематично отношение, така и от гледна точка на формалното подобие и на семантичните съотношения между лексемите на двата езика. По отношение на тематичната област много от полските разговорни лексеми се отнасят до физическата същност на човека, например до устройството и функционирането на тялото (*bania, globus, kufer*), до външния вид (*byk, asfalt, kloc, konus*), до различни фази от живота (*smarkacz, piernik*) и др. Многобройни са лексемите, отнасящи се до психическата същност на човека, например до емоциите и чувствата (*dół, polewka*), до чертите на характера, поведението и интелектуалните възможности (*ameba, agent, ser, czajnik, jelen*). В отношение на междуезикова апроксимация с български думи влизат също полски лексеми, отразяващи всекидневното на човека, например свързани със семейството, материалното обкръжение, облеклото и кухнята (*madka, kurnik, tyrolka, paśka*) и много други.

В структурно отношение някои апроксимати се отличават с пълно формално сходство, например: *dupka* / дупка, *konus* / конус, *dostawka* / доставка, *pet* / пет, *bania* / баня, *czajnik* / чайник, *draka* / драка, *kapa* / кана, *cholera* / холера, *kupa* / купа, *koks* / кокс, *kuc* / куц, *malinka* / малинка, *para* / пара, *ameba* / амеба, *agent* / агент, *ser* / сер, *gangrena* / гангрена, *kurnik* / курник, *chuliganka* / хулиганка, *sztanga* / щанга, *antenka* / антенка, *maca*, *macasz*, *maca* / маца, мацаш, маца. Срещат се също полско-български лексикални двойки, които са междуезикови омофони, т.е. налице е сходство само на звуковата им форма, например: *kanada* / Канада, *madka* / матка, *buda* / Буда, *misio* / Мишо. Налице са и немалко полско-български омографи, т.е. такива, които се различават по звуковата си форма (обикновено по ударението – в полския език то е с постоянно място върху предпоследната сричка), а изглеждат като пълни апроксимати само в писмен вид (колкото и да е условно това в случая на два езика с различна графика). Тук могат да се посочат случаи от типа на: *jajca* / яйца, *dusza* / душа, *koza* / коза, *kosa* / коса, *gigant* / гигант, *walisz, wali* / валиш, вали, *adidas* / адидас, *banan* / банан, *agregat* / агрегат, *ananas* / ананас, *aparat* / апарат, *czarownica* / чаровница, *delikates* / деликатес, *pistolet* / пистолет, *noga* / нога, *ekspres* / експрес, *kanar* / канар. Останалите апроксиматни двойки са с по-малка или с по-голям степен на формално сходство.

В семантично отношение коментираните апроксимати също представляват разнородна група. Сред тях могат да се открият както цялостни (различаващи се с всичките си значения), така и частични апроксимати (различаващи се с някои от своите значения). Цялостни апроксимати са например: *flaszka*

/ флашка, *pet* / *пет*, *syf* / *сив*, *paćka* / *пачка*, *smarkacz* / *смъркач*, *dostawka* / *доставка*, *konus* / *конус* и др. Апроксиматите от този тип най-често са *хетерогенни* (*хетероемитими*), т.е. имат различен произход, например са заемки от различни езици (срв. *flasza* < нем., лат. *flasca* / *флашка* < англ. *flash drive*) или единият член на двойката е заемка, а другият е домашна дума (например *syf* < лат. *syphilis* / *сив* < прасл. **sivъ*). Сред тях се срещат и *хомоемитими*, т.е. двойки лексеми с общ произход, но претърпели различно в двата езика семантично развитие (например *smarkacz* / *смъркач* < прасл. **smrĕkati*, *konus* / *конус* < лат. *cōnus* < гр. *kōnos*).¹³ При по-голямата част от изследваните апроксимати, както и при включените в речника *Лексикални клопки*, най-често се наблюдава частична апроксимация. Това се отнася за всички посочени по-горе случаи, в които полската лексема притежава основно неразговорно и вторично разговорно значение.

От гледна точка на морфологичния критерий събраният материал също съдържа различни случаи. Срещат се единици, които са апроксимати в основната си форма (например *madka* / *матка*, *paćka* / *пачка*, *dupka* / *дупка*), но също и такива, при които апроксимацията засяга само някои от формите (например *klecisz*, *kleci* (< *klecić*) / *клечиш*, *клечи* (< *клеча*); *tacat*, *tacasz*, *taca* (< *tacać*) / *мацам*, *мацаш*, *маца*; *mielisz*, *mieli* (< *mleć*) / *мелиш*, *мели* (< *меля*); *bufory* мн.ч. / *буфери* мн.ч.). В някои случаи лексемите представят различна част на речта (например *wary* същ. мн.ч. / *вари* (< *варя*) глаг.; *czuj* същ. ед.ч. / *чуй* (< *чуя*) глаг.).

Особено интересни са някои случаи, при които апроксимация възниква въз основа на оригинални метафори, отразяващи полската езикова картина на света. Например чрез метафоричен пренос при лексемата *jeleń* се е появило разговорното значение ‘човек, възприеман от говорещия като лековерен и позволяващ да бъде използван за чужди цели; наивник, глупак, будала, абдал’ (оттук апроксимацията с *елен*), при лексемата *źmija* – значението ‘дълга, тънка тел, навита на спирала, използвана за ръчно отпушване на канализационни тръби’ (апроксимация със *змия*), при лексемата *ekspres* – значението ‘приспособление за закопчаване; цип’ (апроксимация с *експрес*), при лексемата *żyrafa* – значението ‘дълъг ръчен блендер с разположени в края на дръжката острие за смесване и пасиране’ (апроксимация с формата *жирафа*) и др.

Интересни са също случаите, при които апроксимацията е свързана със своеобразно отклонение от полските правописни правила, например изписването с малка буква на думи, които по правило се изписват с главна буква, например *kanada*, *pekin*, *mongolka*, *francuz*. По този начин в полския език са възникнали нови езикови единици (с това и вътрешноезикови омофони) със

¹³ За други подобни случаи вж. Karpaczewa 2002.

самостоятелни речникови статии в лексикографските източници. Тези единици притежават само разговорни значения и са в отношение на цялостна апроксимация с българските им еквиваленти. Внимание заслужава също случаят с апроксимацията *madka* / *мамка*¹⁴, възникнала в резултат на шеговитата имитация на свръхстарателното изписване на лексемата *matka* с *d* вместо с *t* или като асоциация с английското прилагателно име *mad* ‘луд, ненормален’ (вж. <https://wsjp.pl/madka>).

Като интересен може да се определи и случаят с апроксиматните двойки *paczka* / *пачка* и *paśka* / *пачка*. Първата от тях присъства в речника *Лексикални клопки* и показва как поради разлики в семантичния развой на една обща лексема в два отделни езика може да се породи апроксиматна двойка – пълна във формално и частична в семантично отношение¹⁵ (SAPB 1994: 442). От своя страна апроксимацията при близката по форма двойка *paśka* / *пачка* е станала възможна заради асиметрията в двата езика в областта на фонологичните системи, в случая – заради противопоставянето на характерната за полския език предпалатална фонема [ɕ] на българската твърда фонема [ч]. По този начин е налице друга – цялостна в семантично отношение, но непълна от формална гледна точка апроксимация.

5. Заключение

Показаните тук нови случаи на полско-българска лексикална апроксимация показват, че нейният обхват, отразен преди три десетилетия в първия и единствен засега лексикографски труд *Лексикални клопки. Речник на полско-българските апроксимати*, подлежи на разширяване. Запознаването с разговорната лексика на полския език, която не само е част от всекидневната неофициална комуникация, но все повече разширява своето присъствие и в редица официални сфери, дава възможност да се открият много нови случаи, в които е налице формално сходство с българска лексема при семантично различие между тях. Анализът показва, че в някои от случаите в семантично отношение става дума за цялостна апроксимация – при тях полската лексема е с едно или с повече, и то само разговорни значения. В тези случаи към семантичната се добавя и стилистична апроксимация, тъй като българските лексеми във всички изброени случаи са неразговорни. В изследвания материал категорично преобладават случаите, при които апроксимацията е частична, защото полската лексема обикновено притежава основно неразговорно и вторично разговорно значение, чрез което именно

¹⁴ Апроксимацията *matka* / *мамка* е отбелязана в речника *Лексикални клопки* (SAPB 1994: 371).

¹⁵ Лексемата *пачка* в българския език е заемка от полския език (през руски) (РБЕ БАН).

влиза в отношение на апроксимация с българския елемент на лексикалната двойка. Някои двойки от последния тип присъстват в речника *Лексикални клопки*, но с различни от тук представените значения. От гледна точка на различните критерии (формален, семантичен, морфологичен, стилистичен, етимологичен) новооткритите апроксиматни двойки представят значително разнообразие. Изследването разкрива и някои особено интересни случаи, които допълват представите за полско-българската апроксимация, както и въобще за явлението *апроксимация (междуетникова омонимия)*. Представените тук резултати показват също, че пътят към нови открития в областта на полско-българската апроксимация е отворен. Достатъчно е погледът на изследователите да се насочи към новите езикови явления или, както беше показано тук, към езиковите единици от реалната езикова практика, и по-специално към нейната неофициална сфера, която нерядко остава извън нашето полезрение.

Благодарности

Публикацията е част от изпълнението на проект IC-PL/16/2024-2025 „Българско-полски лексикални и фразеологични апроксимати“, финансиран по грантовата схема между Българската академия на науките и Полската академия на науките.

Източници

- БТР 1973: Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство.
- РБЕ БАН: *Речник на българския език (онлайн)*. София: БАН. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [15.02.2025]
- BPSLP 2011 – 2013: Sotirov, P., M. Mostowska, A. Mokrzycka. *Bułgarsko-polski słownik leksyki potocznej*. Lublin: UMCS.
- MSJP 1969: Skorupka, S., H. Auderska, Z. Łempicka (red.). *Mały słownik języka polskiego*, wyd. IV. Warszawa: PWN.
- SJP 1978 – 1981: Szymczak, M. (red.). *Słownik języka polskiego*, t. 1 – 3. Warszawa: PWN.
- SAPB 1994: Karpaczewa, M., Ch. Symeonowa, E. Tokarz. *Pałapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-bułgarskich*. Katowice: Śląsk.
- WSJP PAN online: Żmigrodzki, P. (red.). *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Warszawa: PAN. <<http://wsjp.pl>> [20.02.2025]

Цитирана литература

- Bonowa 2021: Bonowa, S. Homonimia a przekład tekstów specjalistycznych. Kilka uwag na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego. – In: Dąbrowska-Kamińska, A., A. Karolczuk, M. B. Majewska (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej II. Bielańskie prace językoznawcze*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 35 – 44.

- Czyżniewska 2002: Czyżniewska, A. Typologia aproksymatów (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego). – *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Studia Slavica*, № 7, s. 135 – 160.
- Doliński 2017: Doliński, I. Obserwacja kontrastów znaczeniowych wybranych aproksymatów polsko-bułgarskich pochodzenia łacińskiego. – In: Majewska, M. B. (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej. Prace językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW*, t. 10. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 87 – 96.
- Karpaczewa 1985: Karpaczewa, M. Aproksymaty – wyrazy różnych języków o podobnej formie a odmiennym znaczeniu (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego). – *Rocznik Slawistyczny*, XLV, z. 1, s. 45 – 50.
- Karpaczewa 2002: Karpaczewa, M. Aproksymaty polsko-bułgarskie wspólnego pochodzenia. – In: Rusek, J., W. Boryś, L. Bednarczuk (red.). *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci profesora Franciszka Sławskiego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 405 – 406.
- Karpińska 2014: Karpińska, H. Fałszywe przyjaciele tłumacza i jego wierni wrogowie w praktyce bułgarsko-polskich tłumaczeń literackich. – *Przekłady Literatur Słowiańskich*, № 1, s. 257 – 271.
- Kononenko 2017: Kononenko, I. Ukraińsko-polska homonimia i paronimia międzyjęzykowa w leksyce i frazeologii. – In: Majewska, M. B. (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej. Prace językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW*, t. 10. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 141 – 158.
- Majewska 2017: Majewska, M. B. Homonimia międzyjęzykowa – ustalenia terminologiczne, słowiański dorobek leksykograficzny. – In: Majewska, M. B. (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej. Prace językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW*, t. 10. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 193 – 216.

Newly found Polish-Bulgarian approximants from the field of colloquial lexis

Petar Sotirov

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland

petar.sotirov@mail.umcs.pl

Abstract. The object of the study is Polish-Bulgarian lexical approximation (cross-linguistic homonymy), i.e. linguistic units that are identical or similar in form in both languages but differ in their meanings. The aim is to present new cases of approximation that are found in the domain of colloquial lexis. On the basis of lexicographical sources, about 120 Polish-Bulgarian approximates have been found, which complement the composition of Polish-Bulgarian approximates known from specialized dictionaries or from scientific publications in the field of translation. The analysis of the material shows that in some cases it is a semantically complete approximation. In these cases, the Polish lexeme has a single colloquial meaning or more and only colloquial meanings. The majority of linguistic units present partial approximation. Here the Polish lexeme has a basic non-

conversational meaning and an additional conversational meaning, through which it enters into a relation of approximation with the Bulgarian element of the lexical pair. The newly discovered approximates represent different types in terms of different criteria (formal, semantic, morphological, stylistic, etymological). The study also reveals some particularly interesting cases that add to the notions of Polish-Bulgarian approximation, as well as to the phenomenon of approximation in general.

Keywords: *Polish language; Bulgarian language; approximation; interlingual homonymy*

Petar Sotirov
Institute for Language and Literature
Maria Curie-Skłodowska University
4a, Plac Marii-Curie Skłodowskiej
20-031 Lublin
Poland

Frazeologiczna homonimia międzyjęzykowa (na materiale bułgarskim, polskim i ukraińskim)

Marcin Fastyn^a, Roman Tymoshuk^b, Diana Blagoeva^c

**Instytut Sławistyki, Polska Akademia Nauk w Warszawie^{a,b},
Instytut Języka Bułgarskiego, Bułgarska Akademia Nauk^c**

marcin.fastyn@ispan.edu.pl^a, roman.tymoshuk@ispan.edu.pl^b,
d.blagoeva@ibl.bas.bg^c

Streszczenie. Artykuł omawia zagadnienia związane z homonią międzyjęzykową na poziomie frazeologicznym w językach bułgarskim, polskim i ukraińskim. Próbuje się w nim usystematyzować przejawy tego zjawiska, wyróżniając dwa typy przypadków, które odpowiednio uznaje się za rdzeń i peryferie tego zjawiska. Pierwszy typ homonimii międzyjęzykowej występuje między jednostkami frazeologicznymi z różnych języków, natomiast drugi typ występuje między frazeologizmem a jednostką z leksykalnego lub syntaktycznego poziomu języka (wolnym związkiem wyrazowym lub związkiem terminologicznym). Homonimia międzyjęzykowa we frazeologii jest złożonym zjawiskiem językowym głęboko zakorzenionym w kontekście kulturowym. Badania nad tym zjawiskiem pozwalają lepiej zrozumieć subtelności semantyczne i kulturowe splatające się z językami oraz pomagają unikać błędów i nieporozumień w tłumaczeniu i komunikacji międzykulturowej.

Słowa kluczowe: *frazeologia; homonimia międzyjęzykowa; język bułgarski; język polski; język ukraiński*

1. Wstęp

Jednym z głównych źródeł interferencji międzyjęzykowej oraz błędów w tłumaczeniu z jednego języka na drugi jest występowanie w dwóch lub więcej językach jednostek identycznych (lub podobnych) pod względem struktury, lecz różniących się znaczeniowo lub stylistycznie. Analiza tego typu jednostek językowych ma istotne znaczenie nie tylko z perspektywy językoznawstwa porównawczego i typologii języków, lecz także w kontekście nauczania języków obcych oraz praktyki translatorskiej.

Mimo że zgromadzono już znaczną liczbę prac naukowych poświęconych homonimii międzyjęzykowej w odniesieniu do różnych par czy grup języków, wiele aspektów teoretycznej interpretacji tego złożonego zjawiska wciąż pozostaje przedmiotem dyskusji. Wśród badaczy brakuje jednomyślności w zasadniczych kwestiach, takich jak istota tego zjawiska oraz jego zakres. O braku zgodności w rozumieniu homonimii międzyjęzykowej świadczy wyraźne

zróźnicowanie terminologiczne. W językoznawstwie sławistycznym, obok najczęściej używanych terminów, takich jak **homonimia międzyjęzykowa** czy **falszywi przyjaciele tłumacza**, powszechnie stosuje się również określenia takie jak: **aproxymacja**, **heterosemia**, **falsi-ekwiwalencja międzyjęzykowa**, **heterofemia międzyjęzykowa**, **mylące podobieństwa językowe**, **tautonymy**, **pozorne odpowiedniki**, **złudne odpowiedniki**, **pułapki leksykalne**, **zdradliwe wyrazy**, **wyrazy o podobnym brzmieniu, ale odmiennym znaczeniu** i inne (por. Karpaczewa, Symeonowa, Tokarz 1994; Wojan 2004; Kaleta 2014; Zinkiewicz-Tomanek 2017; Kononenko 2017; Костова 2022 i in.). Jak widać, część z tych terminów ma charakter metaforyczny, co nie wydaje się optymalnym rozwiązaniem. Znaczenia przypisywane poszczególnym terminom nie zawsze się pokrywają, co wskazuje na rozbieżności w interpretacjach teoretycznych. Dotyczy to na przykład różnic w poglądach na relacje między homonimią a polisemią oraz między homonimią a paronimią na płaszczyźnie międzyjęzykowej.

Według niektórych badaczy zjawisko homonimii międzyjęzykowej występuje wyłącznie na poziomie leksykalnym, podczas gdy inni uważają, że obejmuje ono także inne płaszczyzny językowe, takie jak frazeologia, morfologia, składnia czy słowotwórstwo (por. Czyżniewska 2002; Wojan 2004; Szpila 2011). W związku z tym można wyróżnić **wąskie** i **szerokie** rozumienie pojęcia homonimii międzyjęzykowej oraz wyodrębnić **centrum** i **peryferie** tego zjawiska. Centrum stanowią leksykalne homonimy międzyjęzykowe, natomiast wszystkie pozostałe przejawy homonimii międzyjęzykowej zajmują pozycję peryferyjną (Szpila 2011: 350).

Z drugiej strony, niektórzy autorzy rozróżniają **homonimie międzyjęzykową** i **paronimie międzyjęzykową** (w oparciu o charakter i stopień formalnego podobieństwa jednostek w porównywanych językach), podczas gdy inni traktują te zjawiska jako tożsame. Paronimy to wyrazy, które charakteryzują się podobieństwem brzmienia i często są mylone (używane w niewłaściwych kontekstach) (Kaleta 2014: 40). We wstępie do „Ukraińsko-polskiego słownika międzyjęzykowych homonimów i paronimów” I. Kononenko podkreśla, że leksykalne homonimy międzyjęzykowe to wyrazy z dwóch języków, które są identyczne pod względem brzmienia, ale różnią się całkowicie lub częściowo pod względem znaczenia i użycia. Natomiast międzyjęzykowe paronimy mają podobną formę fonetyczno-morfologiczną, ale nie pokrywają się znaczeniowo (Кононенко 2008: 6). W swoim słowniku autorka opisuje zjawisko homonimii międzyjęzykowej łącznie z paronimią. Zgodnie z tym podejściem do frazeologicznych paronimów międzyjęzykowych można zaliczyć takie jednostki frazeologiczne jak:

- ukr. *до печі* (1. ‘we właściwym momencie’; 2. ‘dodając mimochodem, przy okazji’) – pol. *do rzeczy* (1. ‘logicznie i na temat’; 2. ‘przejsć do zasadniczej części’; 3. ‘odpowiedni, właściwy, sensowny’);
- ukr. *за плечима* (1. ‘w przeszłości’; 2. ‘bardzo blisko, tuż obok’) – pol. *za plecami* (‘bez wiedzy i możliwości wypowiedzenia się na dany temat wskazanej osoby’);

• ukr. *на щиті*¹ ('zginąć w walce') – pol. *na szczycie* ('na wyższym (najwyższym) poziomie').

W skład tego typu związków frazeologicznych zazwyczaj wchodzi wyrazy należące do leksykalnych międzyjęzykowych homonimów (lub paronimów), np.: ukr. *щит* ('tarcza') – pol. *szczyt* ('wierzchołek czegoś'); ukr. *плече* ('górną część tułowia pomiędzy szyją a ręką', pol. *ramię*, bułg. *рамо*) – pol. *plecy* ('tylną część tułowia od barków do pasa', ukr. *спина*, bułg. *гърб*).

W prezentowanym badaniu posługujemy się utrwalonymi terminami: **междуетникова омонимия, homonimia międzyjęzykowa, міжмовна омонимія; междуетникова омоними, homonimy międzyjęzykowe, міжмовні омоніми**. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że terminy te mają charakter ściśle umowny, ponieważ homonimia jest zasadniczo zjawiskiem wewnątrzsystemowym. Najogólniej rzecz ujmując, homonimie międzyjęzykową można zdefiniować jako międzysystemową relację polegającą na występowaniu **strukturalnej symetrii** oraz **semantycznej asymetrii** (lub różnic w użyciu bądź cechach stylistycznych) między jednostkami należącymi do różnych języków, które pozostają ze sobą w korelacji (Szpila 2011: 351; Sosnowski 2021: 61).

Spróbujemy krótko przedstawić i usystematyzować przejawy homonimii na poziomie frazeologicznym między językami bułgarskim, polskim a ukraińskim. Wybór tematu jest motywowany tym, że w przeciwieństwie do leksykalnych homonimów międzyjęzykowych², homonimii frazeologicznej między tymi trzema językami poświęcano dotychczas bardzo mało uwagi w językoznawstwie słowiańskim. Niektóre przypadki międzyjęzykowej homonimii frazeologicznej w językach bułgarskim, polskim i ukraińskim omówił W. Sosnowski w monografii pt. „Studium konfrontatywne frazeologii bułgarskiej, polskiej i ukraińskiej”

¹ Wyrażenia *на щиті* oraz *з щитом* ('zwyciężyć') są obecnie używane we współczesnej ukraińskiej terminologii wojskowej.

² Bułgarsko-polskie leksykalne homonimy międzyjęzykowe badała najdokładniej M. Karpaczewa (Karpaczewa 1985, 1987, 2002; Кърпачева 1989, 1991, 1997; Кърпачева, Симеонова 1988). Autorka używa terminu **aprosymaty (апроксимати)**. Na ten temat pisali również W. Dimitrova (Димитрова 2001), M. Kałamarz i G. Smyczek (Каламаж, Смычек 2005), A. Czyżniewska (2002), H. Karpińska (2014), I. Doliński (2021) oraz S. Bonova (2021). Zjawisko ukraińsko-polskiej homonimii międzyjęzykowej badali M. Bednarz (Беднаж 2002), H. Karaszczuk i O. Pryjmaczek (2006), B. Zinkiewicz-Tomanek (Зінкевич-Томанек 2010, Zinkiewicz-Tomanek 2017), G. Czuba (Чуба 2015), I. Kononenko (2017), A. Dąbrowska-Kamińska (2021) oraz O. Baraniwska (Баранівська 2022). Z kolei ukraińsko-bułgarską homonimią międzyjęzykową zajmowali się W. Manczewa (Манчева 1999) oraz L. Ponomarenko (Пономаренко 2008). Opracowano również dwujęzyczne i wielojęzyczne słowniki leksykalnych homonimów międzyjęzykowych, obejmujące odpowiednio materiał bułgarski i polski (Karpaczewa, Symeonowa, Tokarz 1998), ukraiński i polski (Кононенко, Співак 2008) oraz bułgarski, polski i ukraiński (Karolczuk, Kononenko, Majewska, red. 2022).

(Sosnowski 2021: 62–72). O językach bułgarskim i polskim pisała również A. Czyżniewska (Czyżniewska 2002: 155–156). Badanie homonimii językowej w dziedzinie polsko-ukraińskiej frazeologii onomastycznej przeprowadziła A. Krawczuk (Кравчук 1998). Ważnym opracowaniem leksykograficznym, zawierającym ukraińsko-polskie międzyjęzykowe homonimy i paronimy frazeologiczne, jest „Ukraińsko-polski słownik międzyjęzykowych homonimów i paronimów” autorstwa I. Kononenko i O. Śpiwaka (Кононенко, Співак 2008). Rozszerzony korpus takich jednostek frazeologicznych zawiera „Wielki polsko-ukraiński słownik frazeologiczny z indeksem” I. Kononenko (Kononenko 2023). Tymczasem bułgarsko-ukraińska frazeologiczna homonimia międzyjęzykowa pozostaje wciąż niewystarczająco zbadana.³

2. Właściwości frazeologicznej homonimii międzyjęzykowej

Homonimia międzyjęzykowa na poziomie frazeologicznym występuje znacznie rzadziej niż na poziomie leksykalnym (Orłóś 2005: 109). Jednocześnie, jak zauważają D. Dobrovol'ski i E. Piirainen, tak zwani fałszywi przyjaciele tłumacza stwarzają znacznie więcej problemów właśnie w obszarze frazeologii niż w przypadku jednostek leksykalnych (Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 148). Wynika to ze specyfiki zarówno strukturalnej, jak i treściowej jednostek frazeologicznych.

W przypadku frazeologicznej homonimii międzyjęzykowej (w przeciwieństwie do leksykalnej) etymologia korelujących jednostek oraz stopień ich formalnego podobieństwa nie odgrywają istotnej roli w typologizacji tego zjawiska. Ponadto, w odniesieniu do związków frazeologicznych, o formalnej zbieżności można mówić tylko w sposób umowny, ze względu na wewnątrzsystemowe różnice fonetyczne, morfologiczne, syntaktyczne, słowotwórcze itp. w porównywanych językach. Ściśle rzecz biorąc, nie chodzi tu o identyczność zestawów form różnych wyrażen, lecz jedynie o pewien stopień podobieństwa w budowie, składzie leksykalnym oraz obrazowości frazeologizmów, co pozwala rodzimym użytkownikom języka na zidentyfikowanie formalnej zbieżności między jednostkami frazeologicznymi języka ojczystego i języka obcego mimo występujących różnic. W związku z tym uważamy, że rozróżnienie między **międzyjęzykową homonimią** a **międzyjęzykową paronimią** w obszarze frazeologii jest nieistotne. Przypadki, które niektórzy badacze zaliczają do międzyjęzykowej paronimii (Kononenko 2017), będziemy traktować jako międzyjęzykowe homonimy.

Przejawy frazeologicznej homonimii międzyjęzykowej możemy umownie podzielić na dwa typy, w zależności od tego, na których poziomach językowych w porównywanych językach występuje formalny paralelizm przy

³ Materiał ukraińsko-bułgarski zawiera słownik *Українсько-болгарський фразеологічний словник* (Потапенко-Калоянова 2011).

jednoczesnej semantycznej asymetrii badanych jednostek. Centrum zjawiska stanowi **homonimia wewnątrzpoziomowa**. Chodzi tu o korelację między jednostkami poziomu frazeologicznego zarówno w języku źródłowym, jak i docelowym. Zwykle w slawistycznej literaturze uwzględnia się wyłącznie ten typowy przypadek (por. Czyżniewska 2002; Szpila 2011; Sosnowski 2021 i in.). Niewielu autorów zwraca uwagę na to, że taka korelacja może również zachodzić między związkiem frazeologicznym w języku źródłowym a jednostką wieloskładnikową z poziomu leksykalnego lub składniowego w języku docelowym (może to być np. termin złożony lub luźne połączenie wyrazowe) (Kusal, Bałaban 2014). W tym drugim przypadku mamy do czynienia z **homonimią zewnątrzpoziomową**. Zjawisko to ma charakter peryferyjny, ale zasługuje na uwagę, ponieważ również może stać się źródłem negatywnego transferu oraz zakłóceń w przekładzie i komunikacji międzykulturowej (Паденкова 2023).

3. Frazeologiczne homonimy międzyjęzykowe w językach bułgarskim, polskim i ukraińskim

3.1. Homonimia wewnątrzpoziomowa

Na podstawie przedstawionych rozważań do omawianego typu homonimów zaliczamy jednostki frazeologiczne porównywanych języków, które są do siebie podobne pod względem budowy, składu leksykalnego i obrazowości (czyli mają tę samą lub zbliżoną formę wewnętrzną), ale wyrażają różne znaczenia frazeologiczne lub różnią się zakresem użycia bądź nacechowaniem stylistycznym. Wyróżnia się tu dwa przypadki – **homonimii całkowitej** i **homonimii częściowej**.

3.1.1. Homonimy całkowite

Całkowitymi homonimami są jednostki frazeologiczne w obu językach, które są podobne pod względem budowy i formy wewnętrznej, ale całkowicie różnią się semantyką (nie pokrywają się w żadnym z istniejących znaczeń), zakresem użycia lub nacechowaniem stylistycznym. Tak na przykład podobne na poziomie formy frazeologizmy pol. *idzie jak krew z nosa* i ukr. *кров з носа* różnią się pod względem semantyki: polska jednostka frazeologiczna funkcjonuje w znaczeniu ‘coś odbywa się bardzo powoli i z trudnościami’⁴, natomiast ukraińska oznacza ‘bez względu na wszystko, za wszelką cenę’.

Przykładem mogą służyć również następujące monosemantyczne frazeologizmy:

⁴ W języku ukraińskim podobne znaczenie ma frazeologizm *як мокре горить*.

- bułg. *показвам си зъбите*, ukr. *показувати зуби* – ‘ujawniać swoje złośliwe usposobienie, swój charakter, złe intencje itp.’ – pol. *pokazywać zęby* – ‘ujawniać ukrytą dotychczas siłę, zaletę’;
- bułg. *гледам в ръцете (някого)* ‘oczekiwać od kogoś prezentu’ – ukr. *дивитися в руки (кому)* ‘być materialnie zależnym od kogoś, oczekiwać od kogoś wsparcia’;
- bułg. *гледам на ръцете (на някого)* ‘być materialnie zależnym od kogoś, oczekiwać od kogoś wsparcia’ – pol. *patrzeć (komuś) na ręce* ‘być nieufnym wobec kogoś, kontrolować jego poczynania, nadzorować go’;
- bułg. *без сърце* ‘niechętnie’ – ukr. *без серця* – ‘nieczule, bezwzględnie, bezlitośnie’;
- bułg. *посред бял ден* ‘w ciągu dnia, przy świetle dziennym’ – ukr. *серед білого дня* – ‘otwarcie, bez wstydu’.

W relację całkowitej homonimii wchodzi: ukr. *світими очима* 1. ‘patrzeć na kogoś uważnie’, 2. ‘spojrzeniem wyrażać jakieś uczucia (przeważnie złość, irytację)’, 3. ‘nie mieć nic do oświecenia pokoju’ oraz pol. *świecić oczami* ‘wstydić się i tłumaczyć przed kimś (zwłaszcza za postępowanie kogoś innego)’. Żadne z trzech znaczeń ukraińskiego frazeologizmu nie pokrywa się ze znaczeniem polskiej jednostki frazeologicznej. Por. też pol. *biały dzień* 1. ‘ranek’, 2. ‘pełnia dnia’ – bułg. *бял ден* ‘dobre, szczęśliwe życie’.

W ujęciu międzyjęzykowym całkowitymi homonimami są również następujące związki frazeologiczne: pol. *polknąć własny język* ‘pejorat. powiedzieć lub zrobić coś, co jest sprzeczne z tym, co się wcześniej mówiło lub deklarowało w danej sprawie’ oraz bułg. *гълтна си езика* 1. ‘stać się milczącym, zamilknąć (zazwyczaj ze strachu lub zdziwienia)’, 2. ‘zamilknąć, aby nie zdradzić jakiejś tajemnicy’⁵. Strukturalnie zbieżny z nimi ukraiński frazeologizm *проковтнути язика (язик)* ‘stać się milczącym, zamilknąć’ wchodzi w relację pełnej homonimii z polską jednostką oraz częściowej homonimii z bułgarską.

Bułgarski frazeologizm *с голю око* jest zbieżny pod względem semantycznym i strukturalnym z polskim *gołym okiem* oraz ukraińskim *голим оком* (‘bez przyrządów optycznych’), ale różni się od nich stylistycznie, ponieważ ma charakter archaiczny, więc jest ich międzyjęzykowym homonimem.

3.1.2. Homonimy częściowe

Jako częściowe frazeologiczne homonimy międzyjęzykowe rozważamy parę (lub serię) frazeologizmów (przynajmniej jeden z których jest wieloznaczny), które mają podobną strukturę i bliską formę wewnętrzną oraz odpowiadają sobie semantycznie w jednym lub więcej znaczeniach, ale różnią się od siebie innym znaczeniem (lub innymi znaczeniami).

⁵ W języku polskim podobne znaczenie ma frazeologizm *ugryźć się w język*.

Na przykład frazeologizmy bułg. *бия се в гърдите*, pol. *bić się w piersi* oraz ukr. *буми себе в груді* z jednej strony wchodzą w relację międzyjęzykowej synonimii (ekwiwalencji), mając wspólne znaczenie ‘wyrażać żal lub rozpacz’. Z drugiej zaś strony odróżniają się tym, że bułgarska i ukraińska jednostka posiadają także inne znaczenia (por. bułg. *бия се в гърдите* 2. ‘chwalić się niesłusznie, wywyższać się’; ukr. *буми себе в груді* 2. ‘zapewniać, uporczywie kogoś o czymś przekonywać’), których brakuje w odpowiednich frazeologizmach z porównywanych języków. Funkcjonując w tym drugim znaczeniu, dana jednostka frazeologiczna jest międzyjęzykowym homonimem odpowiednich frazeologizmów.

Semantyczna asymetria zachodzi również między frazeologizmami bułg. *изпливам на повърхността*, pol. *wypływać na powierzchnię* oraz ukr. *впливати на поверхню* o wspólnym znaczeniu ‘(o czymś ukrytym) stawać się jawnym, ujawniać się’. W przeciwieństwie do monosemantycznego bułgarskiego frazeologizmu polska i ukraińska jednostka posiadają również drugie znaczenie, odpowiednio: ‘(o kimś) osiągać ważną pozycję lub popularność w danej dziedzinie’ oraz ‘pojawiać się gdzieś’.

Przytoczmy jeszcze kilka przykładów częściowych homonimów międzyjęzykowych:

- pol. *zamknąć oczy* ‘umrzeć’ – bułg. *затворя очи* 1. ‘zasnąć’, 2. ‘umrzeć’ – ukr. *закрити (замкнути) очи* 1. ‘celowo czegoś nie zauważać, nie zwracać na coś uwagi’, 2. ‘umrzeć’;

- bułg. *натривам носа (на някого)*, ukr. *втирати носа (кому)* 1. ‘udowadniać swoją przewagę nad kimś’; 2. ‘powstrzymywać kogoś w jego działaniach lub wypowiedziach’ – pol. *ucierać nosa (komuś)* tylko ze znaczeniem ‘powstrzymywać kogoś w jego działaniach lub wypowiedziach’;

- ukr. *стати (піднятися) на ноги*, pol. *stanąć na nogi* 1. ‘wyzdrowieć lub nabrać sił’, 2. ‘poprawić swoją sytuację materialną’ – bułg. *вдигна се на краката си* ‘wyzdrowieć lub nabrać sił’;

- bułg. *потривам ръце*, ukr. *потирати руку* 1. ‘doznawać satysfakcji, zadowolenia z czegoś’, 2. ‘cieszyć się, gdy wyrządzono komuś krzywdę lub gdy spotka go nieszczęście’ – pol. *zacierać ręce* ‘doznawać satysfakcji, zadowolenia z czegoś’;

- pol. *cienki jak nitka* 1. ‘o czymś – bardzo cienki’, 2. ‘o kimś – bardzo chudy’⁶ – bułg. *тънък като конец* ‘o czymś – bardzo cienki’;

- pol. *niewzruszony jak głaz* 1. ‘ten, kto jest wierny swoim zasadom, nie idzie na kompromisy’, 2. ‘bezduszny, nieczuły’ – bułg. *непоклатим като скала* ‘ten, kto jest wierny swoim zasadom, nie idzie na kompromisy’;

⁶ W języku bułgarskim podobne znaczenie ma frazeologizm *слаб като вейка (клетка, сламка)*.

- pol. *patrzeć przez palce*, ukr. *дивитися крізь пальці* – ‘udawać, że się czegoś nie widzi, być pobłażliwym, tolerować coś’ – bułg. *гледам през пръсти* 1. ‘udawać, że się czegoś nie widzi, być pobłażliwym, tolerować coś’, 2. ‘być niedokładnym w swojej pracy, robić coś niedbale, niestarannie’;

- pol. *rosnąć (komuś) rogi*, ukr. *ростуть роги* ‘być zdradzonym przez żonę’ – bułg. *растат рога (някому)* 1. ‘czyjaś ochrona zachęca kogoś do dalszego zachowywania się źle, do robienia skandalicznych rzeczy’, 2. ‘być zdradzonym przez żonę’;

- pol. *na rękę* 1. ‘o takiej sytuacji, która jest korzystna dla kogoś i mu odpowiada’, 2. ‘po odliczeniu kosztów związanych z podatkami i składkami (o wypłacie)’ – ukr. *на руку* ‘o takiej sytuacji, która jest korzystna dla kogoś i mu odpowiada’. Natomiast bułg. *на ръка* 1. ‘odręcznie, ręcznie’, 2. ‘gotówką’ jest całkowitym homonimem zarówno polskiej jak i ukraińskiej jednostki.

W szczególnym przypadku międzyjęzykowa relacja homonimiczna występuje jednocześnie z istniejącą w jednym z porównywanych języków (lub w każdym z nich) homonią wewnątrzsystemową. Na przykład w języku bułgarskim funkcjonują dwie homonimiczne jednostki frazeologiczne o formie *лежи ми на сърцето*: *лежи ми на сърцето*¹ (*нещо*) – ‘martwić się, niepokoić się, trapić się czymś’ oraz *лежи ми на сърцето*² (*някой*; *нещо*) – 1. ‘kochać (kogoś), być zakochany (w kimś)’, 2. ‘bardzo pragnąć czegoś’. Podobny pod względem formy polski frazeologizm (*coś*) *leży na sercu (komuś)* – ‘ktoś bardzo czegoś pragnie, coś sprawia komuś przyjemność’ – z jednej strony pozostaje w relacji całkowitej homonimii z bułgarską jednostką *лежи ми на сърцето*¹, a z drugiej – w relacji częściowej homonimii z *лежи ми на сърцето*², ponieważ jego znaczenie pokrywa się z jednym ze znaczeń drugiego homonimu w języku bułgarskim. Przykład ten ilustruje złożoność i wielowarstwowość zjawiska homonimii międzyjęzykowej.

3.2. Homonimia zewnątrzpoziomowa

W przeciwieństwie do dotychczas rozważanych przypadków, w których występuje relacja między wielokomponentowymi jednostkami na tym samym poziomie językowym (frazeologicznym) w dwóch lub więcej językach, zewnątrzpoziomowa homonimia objawia się między jednostką z poziomu frazeologicznego w języku źródłowym a wielokomponentową jednostką z innego poziomu językowego (syntaktycznego lub leksykalnego) w języku docelowym (lub w językach docelowych). Na przykład symetryczne pod względem formy frazeologizmy pol. *lać wodę* oraz ukr. *литу воды* (‘mówić lub pisać dużo, lecz mało treściwie, nie na temat’) są asymetryczne semantycznie w stosunku do luźnego połączenia wyrazowego *лея вода* w języku bułgarskim, którego znaczenie pokrywa się z dosłownym znaczeniem omawianych wyrażeń w językach polskim i ukraińskim.

Por. też następujące przykłady⁷:

- pol. ◇ *łamać sobie zęby* (na czymś), ukr. *ламати зуби (на чому)* ‘nie radzić sobie z jakimś trudnym zadaniem lub problemem’ – bułg. ■ *чупя си зъбите (с нещо)*;
- pol. ◇ *zaglądać do butelki*, ukr. ◇ *заглядати в пляшку* ‘często pić alkohol’ – bułg. ■ *поглеждам в бутилката*;
- pol. ◇ *na jednej nodze* ‘bardzo szybko’ – bułg. ■ *на един крак*;
- bułg. ◇ *откъртвам зъбите на вълка* ‘obezwładniać wroga’ – pol. ■ *wybijać wilkowi zęby*;
- bułg. ◇ *работя като къртица под земята* ‘działać potajemnie, skrycie’ – pol. ■ *pracować jak kret pod ziemią*;
- bułg. ◇ *сърби ме дясната ръка* ‘będę wydawać pieniądze’ – pol. ■ *swędzi mnie prawa ręka*.

Przykłady międzyjęzykowej homonimii występującej między frazeologizmem w języku źródłowym a złożonym terminem lub połączeniem terminologicznym w języku docelowym są nieliczne. Por. bułg. ◇ *вдигам котва* ‘o człowieku – opuszczać jakieś miejsce’ oraz terminologiczne połączenie z dziedziny żeglugi Δ *podnosić kotwicę* ‘odpływać, zwykle z portu’ w języku polskim; a także pol. ◇ *stanąć na kotwicy*, ukr. ◇ *стати на як* ‘zatrzymać się, znaleźć miejsce gdzieś’ – bułg. Δ *застана на котва* ‘zakotwiczyć’.

4. Wnioski

Przedstawiliśmy kilka wstępnych obserwacji dotyczących przejawów frazeologicznej homonimii międzyjęzykowej w języku bułgarskim, polskim i ukraińskim. Z przeprowadzonej analizy wynika, że to zjawisko, z jednej strony, ma wspólne punkty z wewnątrzsystemowymi relacjami polisemii i homonimii, a z drugiej strony, może dotyczyć także innych poziomów językowych poza frazeologicznym. Istnieją dwa typy międzyjęzykowej homonimii frazeologicznej, z których każdy może być podzielony na odpowiednie podtypy. W odniesieniu do omawianych języków najszerzej reprezentowana jest częściowa homonimia wewnątrzpoziomowa, a najrzadziej – zewnątrzpoziomowa homonimia powstająca między frazeologizmem a połączeniem terminologicznym (złożonym terminem).

Występowanie homonimii międzyjęzykowej świadczy o asymetrii między badanymi językami. Z przytoczonych przykładów widać, że zarówno pod względem strukturalnym, jak i semantycznym polskie i ukraińskie jednostki frazeologiczne wykazują więcej podobieństw między sobą niż w stosunku do bułgarskich.

⁷ Graficznym znakiem ◇ oznaczamy frazeologizmy, znakiem ■ – luźne połączenia wyrazowe, a znakiem Δ – połączenia terminologiczne.

Wynika to ze stopnia podobieństwa języków⁷ i z ich pochodzenia. Jak zauważa T. Orłoś, „bliskie pokrewieństwo językowe sprawia, że wzajemne zrozumienie drugiego języka oraz komunikacja językowa jest o wiele łatwiejsza niż między przedstawicielami odmiennych grup językowych. Czasami jednak to wzajemne porozumienie jest pozorne, a na tłumaczy, autorów słowników przekładowych, a także uczących się drugiego języka czyhają różne pułapki językowe. Tak zwana złudna ekwiwalencja znaczeniowa, gramatyczna, stylistyczna, a także – chociaż w nieco mniejszym stopniu – frazeologiczna, bywa źródłem nieporozumień językowych” (Orłoś 2005: 109). Słuszność tego twierdzenia potwierdzają przykłady homonimii międzyjęzykowej w języku polskim i języku ukraińskim, których jest stosunkowo dużo.

Międzyjęzykowa homonimia frazeologiczna jest wynikiem różnorodnego kognitywnego ujęcia obrazów źródłowych, wieloaspektowości metaforycznej reinterpretacji oraz specyficznych konotacji kulturowych i językowych. Rzadziej międzyjęzykowa homonimia wynika z faktu, że u podstaw sfrazeologizowanego obrazu leżą różne metafory konceptualne (Dobrovolskij, Piirainen 2005: 156 – 161).

Homonimia międzyjęzykowa we frazeologii jest złożonym zjawiskiem lingwistycznym, silnie osadzonym w kontekście kulturowym. Badania nad tym zjawiskiem pozwalają lepiej zrozumieć subtelności semantyczne i kulturowe w pokrewnych językach słowiańskich i zapobiec błędom i nieporozumieniom w tłumaczeniu i komunikacji międzykulturowej.

ACKNOWLEDGMENTS & FUNDING

The publication is part of the implementation of the project IC-PL/16 /2024-2025, funded through the grant scheme between the Bulgarian Academy of Sciences and the Polish Academy of Sciences.

Źródła

Lebda, R. *Wielki słownik frazeologiczny*. Pod red. A. Latuska. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, 2009.

Małdziejewa, W., J. Wójtowiczowa. *Polskie i bułgarskie związki frazeologiczne*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1994.

Słownik frazeologiczny PWN. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2019.

Słownik współczesnego języka polskiego. Red. naukowy B. Dunaj. Warszawa: Wydawnictwo WILGA, 1996.

Wielki słownik języka polskiego. <<https://wsjp.pl/>> [09.05.2024]

⁷ Pod względem podobieństwa słownictwa najbliższy ukraińskiemu jest język białoruski (84% wspólnego słownictwa), a także polski (70%), słowacki (68%) i rosyjski (62%) (Пів-топак 2019).

- Кононенко, І., О. Співак. *Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів*. Київ: Вища школа, 2008.
- Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1 – 2. София: БАН, 1974 – 1975.
- Речник на българския език*. Т. 1 – 16. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 2001 – 2023.
- Словник української мови: У 20 т*. Т. 1 – 15. Київ: Наукова думка. <<https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0>> [09.05.2024]
- Словник фразеологізмів української мови*. Відп. ред. В. О. Винник. Київ: Наукова думка, 2003.

Bibliografia

- Bonova 2021: Bonova, S. Homonimia a przekład tekstów specjalistycznych. Kilka uwag na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego. – In: A. Dąbrowska-Kamińska, A. Karolczuk, M. Majewska (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej II*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, s. 35 – 44.
- Czyżniewska 2002: Czyżniewska, A. Typologia aproksymatów (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego). – *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Studia Slavica*, № 7, s. 135 – 161.
- Dąbrowska-Kamińska 2021: Dąbrowska-Kamińska, A. Homonimia ukraińskich i polskich nazwisk odapelatywnych (na wybranych przykładach). – In: A. Dąbrowska-Kamińska, A. Karolczuk, M. Majewska (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej II*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, s. 163 – 176.
- Dobrovol'skij, Piirainen 2005: Dobrovol'skij, D., E. Piirainen. *Figurative Language: Cross-cultural and cross-linguistic Perspectives*. Oxford, UK: Elsevier.
- Doliński 2021: Doliński, I. Na marginesie prac nad wielojęzycznym słownikiem homonimów międzyjęzykowych. Część polsko-bułgarska. – In: A. Dąbrowska-Kamińska, A. Karolczuk, M. Majewska (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej II*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, s. 87 – 124.
- Kaleta 2014: Kaleta, R. *Białorusko-polska homonimia międzyjęzykowa*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Karaszcuk, Pryjmaczok 2006: Karaszcuk, H., O. Pryjmaczok. Homonimia międzyjęzykowa (ukraińsko-polska). – *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF, Philologiae*, Vol. 24, s. 157 – 173.
- Karolczuk, Kononenko, Majewska 2022: Karolczuk, A., I. Kononenko, M. B. Majewska (red.). *Polsko-wielojęzyczny słownik fałszywych przyjaciół tłumacza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Karpaczewa 1985: Karpaczewa, M. Aproksymaty – wyrazy różnych języków o podobnej formie a odmiennym znaczeniu (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego). – *Rocznik Sławistyczny*, XLV, s. 45 – 50.
- Karpaczewa 1987: Karpaczewa, M. O jednej z kategorii aproksymatów języka polskiego i bułgarskiego. – In: *Sławistyczne studia językoznawcze*. Wrocław etc.: Ossolineum, s. 163 – 165.
- Karpaczewa 2002: Karpaczewa, M. Aproksymaty polsko-bułgarskie wspólnego pochodzenia. – In: *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Ślawskiego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 405 – 406.
- Karpaczewa, Symeonowa, Tokarz 1994: Karpaczewa, M., Ch. Symeonowa, E. Tokarz. *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-bułgarskich*. Katowice: Śląsk.

- Karpińska 2014: Karpińska, H. Fałszywi przyjaciele tłumacza i jego wierni wrogowie w praktyce bułgarsko-polskich tłumaczeń literackich. – *Przekłady Literatur Słowiańskich*, t. 5, nr 1, s. 257 – 271.
- Kononenko 2017: Kononenko, I. Ukraińsko-polska homonimia i paronimia międzyjęzykowa w leksyce i frazeologii. – In: M. Majewska (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 141 – 158.
- Kononenko 2023: Kononenko, I. *Wielki polsko-ukraiński słownik frazeologiczny z indeksem / Великий польсько-український фразеологічний словник з реєстром*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kusal, Bałaban 2014: Kusal, K., K. Bałaban. Rosyjsko-polska homonimia międzyjęzykowa jako problem leksykograficzny. – *Anuari de filologia. Llengües i literatures modernes*, № 4, s. 53 – 66.
- Orłoś 2005: Orłoś, T. *Studia z frazeologii czeskiej i polskiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sosnowski 2021: Sosnowski, W. *Studium konfrontatywne frazeologii bułgarskiej, polskiej i ukraińskiej*. Warszawa: Instytut Slavistyki Polskiej Akademii Nauk, Fundacja Slavistyczna.
- Szpila 2011: Szpila, G. Phraseological False Equivalence in Upper-Sorbian and Polish. – *Zeitschrift für Slawistik*, № 3, pp. 350 – 358.
- Wojan 2004: Wojan, K. Wstęp do analizy międzyjęzykowych homonimów leksykalnych na przykładzie języków: polskiego, rosyjskiego i fińskiego. – In: P. Czerwiński, H. Fontański (red.). *Język rosyjski w konfrontacji z językami Europy w aspekcie lingwokulturoznawczym*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 70 – 80.
- Zinkiewicz-Tomanek 2017: Zinkiewicz-Tomanek, B. Ukraińsko-polskie niepełne paralele leksykalne i gramatyczne jako źródło interferencji. – In: M. Majewska (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 159 – 173.
- Баранівська 2022: Баранівська, О. Українсько-польські міжмовні омоніми як перекладацька проблема. – In: A. Budziak, W. Hojsak (red.). *Słowem przenikanie: szkice o języku i kulturze*. Kraków: Scriptum, s. 31 – 39.
- Беднаж 2002: Беднаж, М. *Польсько-українська міжмовна омонімія*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Димитрова 2001: Димитрова, В. Към проблема за апроксимацията в близкородствени езици (по материали от български и полски). – В: *Арнаудов сборник*, т. 1. Русе: Лени-Ан, с. 173 – 175.
- Зінкевич-Томанек 2010: Зінкевич-Томанек, Б. Українсько-польські неповні лексичні паралелі як причина інтерференції. – In: *Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*, t. V, s. 177 – 184.
- Каламаж, Смычек 2005: Каламаж, М., Г. Смычек. Классификация русско-польско-болгарских межъязыковых омонимов гомогенного типа. – В: *Наука і сучасність. Серія: Педагогіка. Філологія. Збірник наукових праць*, т. 51, Київ: НПУ, с. 159 – 165.
- Костова 2022: Костова, Н. За лексикографското представяне на българско-словашката междуезикова омонимия. – *Дзяло*, № 23. <https://www.abcdar.com/magazine/XXIII/Dzl_2022_br23_15_Nadejda_Kostova_Za_leksikografskoto_predstaviane_na_bg_slovashka_omonimia.pdf> [09.05.2024]
- Кравчук 1998: Кравчук, А. Омонимія у сфері польсько-української ономастичної фразеології. – В: В. Моторний (ред.). *Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті Костянтина Трофимовича (1923 – 1993)*, т. 1. Львів: Літопис, с. 357 – 362.

- Кърпачева 1989: Кърпачева, М. Българско-полски апроксимати. – В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади*, т. 4. София: БАН, с. 88 – 92.
- Кърпачева 1991: Кърпачева, М. Апроксимация и апроксиматични речници. – *Български език*, № 4, с. 379 – 389.
- Кърпачева 1997: Кърпачева, М. „Обратна връзка“ при един вид полско-български апроксимати. – В: *Общност и многообразие на славянските езици*. София: Академично славистично дружество, с. 227 – 229.
- Кърпачева, Симеонова 1988: Кърпачева, М., Х. Симеонова. За един вид апроксимация в български и полски език. – *Славистичен сборник*. София: БАН, с. 51 – 57.
- Манчева 1999: Манчева, В. Наблюдения върху междуезиковата омонимия в украинския и българския език с италиански произход. – В: *Проблеми зіставної семантики. Збірник статей за доповідями Міжнародної наукової конференції з проблем зіставної семантики 23 – 25 вересня 1999 р.* Київ, с. 185 – 189.
- Півторак 2019: Півторак, Г. П. Мова українська. – В: *Енциклопедія Сучасної України* [електронна версія]. Ред. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, т. 21. <<https://esu.com.ua/article-68157>> [09.05.2024]
- Пономаренко 2008: Пономаренко, Л. Спільні лексичні елементи іншомовного походження як фактор виникнення міжмовної омонимії (на матеріалі української та болгарської мов). – В: *Проблеми слов'янознавства. Збірник наукових праць*, вип. 57, Львів, с. 182 – 190.
- Потапенко-Калоянова 2011: Потапенко-Калоянова, К. К. *Українсько-болгарський фразеологічний словник / Українсько-български фразеологичен речник*. Київ: СМІЛ.
- Раденкова 2023: Раденкова, Е. *Русская образная фразеология сквозь призму перевода*. София: Парадигма.
- Чуба 2015: Чуба, Г. Міжмовна омонимія як джерело помилок при вивченні української мови студентами-поляками. – В: *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*, вип. 11, с. 90 ▲ 96.

Interlingual phraseological homonymy (on Bulgarian, Polish, and Ukrainian material)

Marcin Fastyn^a, Roman Tymoshuk^b, Diana Blagoeva^c
Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences^{a,b},
Institute of Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences^c
marcin.fastyn@ispan.edu.pl^a, roman.tymoshuk@ispan.edu.pl^b,
d.blagoeva@ibl.bas^c

Abstract. The paper discusses issues related to interlingual homonymy at the phraseological level in Bulgarian, Polish and Ukrainian. An attempt is made to systematize the manifestations of this phenomenon by distinguishing two types of cases, which are respectively considered as the core and periphery of the phenomenon. The first type of interlingual homonymy occurs between phraseological units from different languages, while the second type occurs between a phraseologism and a unit from the lexical or syntactic language level (a free

word combination or a terminological combination). Interlingual homonymy in phraseology is a complex linguistic phenomenon deeply rooted in cultural context. Research on this phenomenon allows for a better understanding of semantic and cultural subtleties intertwined with the languages and helps prevent errors and misunderstandings in translation and intercultural communication.

Keywords: *phraseology; interlingual homonymy; Bulgarian language; Polish language; Ukrainian language*

Marcin Fastyn
Institute of Slavic Studies
Polish Academy of Sciences
1, Jaracza
Warszawa 00-378
Poland

Roman Tymoshuk
Institute of Slavic Studies
Polish Academy of Sciences
1, Jaracza
Warszawa 00-378
Poland

Diana Blagoeva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Analiza stylistyczna dokumentów służb bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz Ludowej Republiki Bułgarii

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska

Katedra Języków Specjalistycznych oraz Komunikacji
Międzykulturowej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki

julia.mazurkiewicz@uni.lodz.pl

Streszczenie. Artykuł jest poświęcony analizie stylistycznej dokumentów służb bezpieczeństwa PRL oraz Ludowej Republiki Bułgarii. Badanie opiera się na archiwalnych materiałach z lat 1945 – 1989, dotyczących inwigilacji środowisk inteligenckich. Język tych tekstów łączy cechy stylu administracyjno-urzędowego z elementami propagandy. Mimo oficjalnego charakteru dokumentów, obfitują one w epitety, metafory wojenne oraz podkreślają konieczność walki z wrogiem politycznym. Analiza ujawnia zarówno liczne podobieństwa między badanymi zbiorami, jak i pewne różnice, szczególnie w zakresie intensywności stosowania środków propagandowych.

Słowa kluczowe: *język służb bezpieczeństwa; styl administracyjny; język propagandy; język polski; język bułgarski*

1. Wstęp

Niniejszy artykuł stanowi część projektu badawczego pt. „Język pracowników służb bezpieczeństwa¹ Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz Ludowej Republiki Bułgarii. Analiza na podstawie dokumentów archiwalnych dotyczących inwigilacji inteligencji”. Celem projektu jest wielopłaszczyznowa analiza języka służb bezpieczeństwa² w dwóch byłych krajach socjalistycznych. Ze względu na niemożność objęcia opisem wszystkich dokumentów, postanowiono ograniczyć się wyłącznie do tych, które dotyczą inwigilacji jednej grupy społecznej. Wybór środowiska inteligenckiego wynika z jego dużej różnorodności oraz faktu, że inteligencja była obiektem szczególnego zainteresowania służb bezpieczeństwa, gdyż uznawano ją za skłonną do „dywersji ideologicznej”. W bułgarskim sprawozdaniu agenturalnym z 1954 roku czytamy: „Имайки ясна представа за

¹ W skrócie SB.

² Nazywanych również służbami specjalnymi lub tajną policją. W Polsce od 1944 do 1956 roku obowiązywała nazwa Urząd Bezpieczeństwa, a od 1956 do 1990 roku – Służba Bezpieczeństwa.

ролята на интелигенцията в обществото, комунистическата партия взема всестранни мерки за създаване на нова, безпределно предана и социалистическа интелигенция, както и за превъзпитание и използване на хора от старата буржоазна интелигенция”.³

Za tzw. zabezpieczenie agenturalne środowiska inteligenckiego w krajach demokracji ludowej odpowiadały zazwyczaj odrębne resorty w ramach służb bezpieczeństwa. W Bułgarii istniał np. resort „Inteligencja i młodzież”, w dokumentach którego szczegółowo opisano grupy społeczne uznawane przez SB za inteligencję. Należą do nich: literaci, naukowcy, dziennikarze, artyści, muzycy, prawnicy, inżynierowie, lekarze oraz nauczyciele. Jestem przekonana, że w kontekście analizy języka (a częściowo także sposobu myślenia pracowników służb bezpieczeństwa) za inteligencję należy uznać te grupy społeczne, które według SB ją stanowiły, a więc były objęte działaniami wspomnianego resortu.

Od roku 2009 bułgarska Komisja ds. Ujawniania Dokumentów⁴ udostępnia w formie elektronicznej wybrane dokumenty z archiwów służb bezpieczeństwa. W 2015 roku opublikowano zbiór dokumentów pochodzących z działu „Inteligencja i młodzież”, składający się z 144 tekstów (raportów, sprawozdań, opinii, notatek służbowych, donosów) (Комисия за разкриване 2015). Dokumenty te stanowiły podstawowy materiał badawczy, który został uzupełniony materiałem z innych zbiorów, dotyczących ogólnej struktury organizacji i jej podstawowych dokumentów (Комисия за разкриване 2010), inwigilacji środowiska muzyków (Комисия за разкриване 2016), emigracji (Комисия за разкриване 2014) oraz tzw. ostrych przedsięwzięć (Комисия за разкриване 2020). Z ostatnich dwóch zbiorów wybrano wyłącznie dokumenty dotyczące środowiska inteligenckiego i ogólnych spraw dotyczących funkcjonowania SB. Łączna objętość analizowanego bułgarskiego materiału językowego wynosi około 2000 stron.

Jako polski materiał badawczy zostały wykorzystane udostępnione przez archiwum Instytutu Pamięci Narodowej tzw. sprawy obiektowe oraz teczeki personalne z lat 1945 – 1989, również dotyczące wyżej wymienionych środowisk, także o łącznej objętości około 2000 stron.

Czytając materiały sporządzone przez pracowników SB, nie mamy wątpliwości, że mamy do czynienia z językiem specjalistycznym, w dużym stopniu sterminologizowanym i szablonowym, chętnie korzystającym z kancelaryzmów, co jest w pełni uzasadnione, ponieważ są to dokumenty urzędowe, opatrzone niezbędnymi pieczęciami i podpisami. Z drugiej strony, język tych dokumentów łamie podstawową zasadę tekstów nie tylko urzędowych, ale wszystkich specjalistycznych – zasadę neutralności emocjonalnej, dążenia do bezstronności

³ We wszystkich przykładach zachowano oryginalną pisownię.

⁴ Pełna nazwa: Komisja ds. ujawniania dokumentów i ogłaszania przynależności obywateli bułgarskich do struktur urzędu bezpieczeństwa i służb wywiadowczych Bułgarskiej Armii Ludowej.

i obiektywizmu. Raporty funkcjonariuszy posiadają zarówno cechy stylu administracyjnego, jak i języka propagandy. Omówieniu tych dwóch zjawisk poświęcony jest niniejszy artykuł.

2. Cechy stylu administracyjnego

Dokładniejsza analiza dokumentów pozwoliła na wyodrębnienie w tekstach większości cech stylu administracyjnego, zwanego również w literaturze przedmiotu stylem urzędowym, kancelaryjnym, administracyjno-prawnym. Przede wszystkim zwraca uwagę szablonowość nie tylko języka, ale także poszczególnych rodzajów dokumentów. Tak na przykład raport o zatwierdzenie kandydata na werbunek w charakterze informatora zawiera stałe części: cel werbunku, podstawa werbunku, charakterystyka kandydata, plan przeprowadzenia werbunku. Administracyjny charakter analizowanych tekstów przejawia się nie tylko w szablonowości dokumentów, ale również w nasyceniu skrótami, kancelaryzmami, nominalizacjami, formami biernymi i określeniami anaforycznymi.

Już pierwsze spojrzenie na dokumenty archiwalne uwidacznia wyjątkowo dużą liczbę stosowanych skrótów, co jest cechą większości języków specjalistycznych, która znajduje swoje odzwierciedlenie również w języku SB, por.:

1. *Do **fig.** sprawy **krypt.** „Żuk”[...], w okresie sprawozdawczym został nakreślony plan operacyjnych przedsięwzięć zmierzający do potwierdzenia materiałów uzyskanych od **inf. ps.** „Fajka” z uwzględnieniem werbunków z pomiędzy kontaktów **ww.** figuranta.*

2. *През **м.** март 1959 година ръководството на разузнавателното управление направи равностойна на извършената работа и със справка уведоми ръководството на **МП** за постигнатите резултати.*

Skróty występujące w dokumentach można podzielić na te właściwe technolektowi SB (odnoszące się do specyficznych pojęć z zakresu prac funkcjonariuszy) oraz te właściwe stylowi administracyjnemu. Do drugich można zaliczyć następujące przykłady, por.:

3. *Z **w/w** do kraju powrócił tym samym transportem.*

4. *Podajemy iż w dniu 4 **bm.***

5. *Beata Sewińska **zam.** [...]*

6. *До 15 март **т.г.** да се проведе съвещание с началниците на отдели.*

7. *Половината на октомври **т.г.***

8. ***Жив.** в г. Варна.*

O administracyjnym charakterze tekstów świadczą także charakterystyczne sformułowania, które w obu językach można uznać za klasyczne kancelaryzmy, np.:

9. *В направлението **понастоящем** има 5 ваканции.*

Wśród polskich kancelaryzmów można wyodrębnić konstrukcje używane do określenia daty i czasu:

10 ***W dniu dzisiejszym** przeprowadziłem rozmowę operacyjną.*

11. *Celem odbierania kolejnych informacji ustaliłem następne spotkania z t.w. „Ewa” na dzień jutrzejszy godzina 9.15.*

12. *W miesiącu wrześniu 1985 roku B. Jancewicz, przez okres dwóch tygodni przebywał służbowo w Wielkiej Brytanii.*

Normą dla tekstów SB jest używanie zwrotów, które można określić jako kancelaryzmy grzecznościowe (głównie w materiale polskim) oraz zapożyczone z języka prawniczego:

13. *Jednocześnie zwracamy się z uprzejmą prośbą o spowodowanie informowania Wydziału IV Dep. II MSW o stwierdzonych faktach.*

14. *Posiada znamiona wrogiego działania polegającego na próbach przemycania do kraju i rozpowszechniania wydawnictw zachodnich ośrodków dywersji politycznej.*

15. *Melduję, że w dniu 28.VIII.1952 został wytypowany kandydat na werbunek w charakterze informatora do rozpracowania obiektowego krypt. „Paradoks”.*

16. *В качеството си на длъжностно лице от 27 март до 1 април 1978 год. [...] бях командирован [...].*

W dokumentach resortowych często występują charakterystyczne dla stylu administracyjnego konstrukcje wyrażające relację przyczynowo-skutkową, por.:

17. *Na skutek informacji o wkroczeniu MO na teren stoczni [...].*

18. *Biorąc pod uwagę jego aroganckie zachowanie się zaniechałem dalszej rozmowy.*

19. *W związku z powyższym tut. Wydział III założył sprawę operacyjnego sprawdzenia.*

20. *Z uwagi na to, iż posiada łatwe dotarcie do interesującego nas środowiska należy kontakt ten utrzymać.*

21. *W wyniku przeprowadzonych działań operacyjno-rozpoznawczych uzyskano jednoźródłową niepotwierdzoną informację z której wynika, że [...].*

22. *Въз основа на изводите и констатациите [...] се налага да бъдат набелязани някои допълнителни мероприятия.*

23. *С оглед най-пълно подпомагане работата на оперативните направления при планирането и реализирането [...] изпълнява следните задачи [...].*

24. *Исхождайки от обективните възможности [...] бихме могли да се захванем с повече райони и обекти [...].*

25. *Предвид специфичността на работата [...] необходимо е работниците в службата да насочат усилията си към [...].*

26. *В резултат на това бе открит адрес и телефон на обекта.*

Jedną z podstawowych cech stylu administracyjnego jest wyjątkowo duże nasycenie nominalizacjami, co jest także cechą dokumentów SB, por.:

27. *Dla zrealizowania celu zakłada się pozyskiwanie nowych źródeł informacji, rozpoznanie środowiska, ujawnienie negatywnych zjawisk i wydarzeń oraz osób o wrogich poglądach.*

28. *Dotychczasowe rozpoznanie obiektu wskazuje potrzebę prowadzenia dalszych działań operacyjnych w kierunku: - pozyskania nowych źródeł informacji [...].*

29. Да се изучат възможностите и съберат факти и данни с цел **провеждане** на мероприятия за: **засилване** недоверието и **насаждане** на подозрителност [...].

30. Има насоченост към **издирване** и **обработване** на нови лица.

Frazy znominalizowane często wchodzą w skład konstrukcji analitycznych, które nadają tekstom charakter urzędowo-administracyjny, por.:

31. Prosimy o **spowodowanie informowania** Wydziału IV [...] o stwierdzonych faktach.

32. **Dokonano werbunku** kontaktu poufnego.

33. Zwracam się z prośbą o **zezwozenie opracowania** w/w.

34. **Jesteśmy w posiadaniu** sprawdzonej informacji.

35. **Dokonano** w miejscu zamieszkania i pracy **przeszukań**.

36. Тези задачи трябва да обхващат **пускане на слухове** от най-различен характер.

37. Провежда мероприятия насочени за разширяване възможностите за **оказване на влияние** на общественото мнение.

38. [...] възможности и канали за **провеждане на дезинформационни мероприятия**.

39. **Разпространяване** на лъжливи слухове.

40. Заинтересованост за **водене на разузнавателна работа**.

Analiza wykazała również częste użycie konstrukcji analitycznych do wyrażania celu. Wysoka częstotliwość występowania takich sformułowań i ich szablonowość pozwala także poniższe sformułowania uznać za kancelaryzmy, por.:

41. Udałem się do miasta **celem ustalenia kontaktów**.

42. **W celu** dokładnego zredagowania tekstu [...] umówili się tegoż dnia.

43. [...] с цел **провеждане на мероприятия** за тяхното компрометиране.

Kolejną cechą stylu administracyjnego, przejawiającą się w dokumentach SB, jest duże nasycenie tekstów formami biernymi i bezosobowymi:

44. **Wytypowano** kandydata na werbunek i częściowo **przepracowano**.

45. Pod figuranta **został dokonany** celowy werbunek informatora ps. „Tkacz”.

46. **Podjęto** działanie operacyjne.

47. В страната **бяха създадени** нелегални организации.

48. На същия е **изказана** благодарност и му е **дадено** парично възнаграждение.

49. В резултат на това **бе открит** адрес и телефон на обекта.

W tym także częste występowanie form zwrotnych, por.:

50. W załączeniu **przesyła się** raport specjalny.

51. **Nie stwierdza się** istnienia zorganizowanych struktur o nastawieniu antypaństwowym.

52. За първата са определени четири агента, по които **се работи**.

53. **Изучават се** лица на наша и гръцка територия.

Autorzy dokumentów chętnie sięgają po typowe dla stylu administracyjnego określenia anaforyczne i rzadziej kataforyczne, por.:

a) anaforyczne:

54. *W razie ustalenia wyżej zapodanej osoby [...].*

55. *Powyższe osoby tworzą jedno środowisko.*

56. *Wymieniony był zatrudniony w pełnym wymiarze godzin.*

57. *W związku z powyższym tut. Wydział III założył sprawę operacyjnego sprawdzenia.*

58. *Горното лице посети британското посолство на 12.XII.963 г.*

59. *Осъществяване на горепосочените мероприятия.*

60. *Същата е била с колата си.*

b) kataforyczne:

61. *W odpowiedzi na pismo z dnia 2.III.49 r. komunikujemy co następuje: [...].*

62. *Ще се извърши следното [...].*

Jedną z podstawowych cech tekstów administracyjnych jest ich dyrektywny charakter. W analizowanym materiale, jak i w tekstach urzędowych i prawniczych, dyrektywność jest powszechna, ale nigdy nie jest ona wyrażana formami imperatywu. Najczęściej w celu sformułowania nakazu jest używany bezokolicznik, a w przypadku języka bułgarskiego tzw. *da*-konstrukcja, por.:

63. *Uaktywnić wszystkie zaczepki kontrwywiadowcze po linii R.O. krpt. Tobruk, analizować, wyciągać odpowiednie wnioski, zmierzać do wykrywania wrogiej działalności i demaskować wrogie środowiska i wrogą działalność.*

64. *Na osoby takie zakładać sprawy operacyjne celem przecinania i likwidowania w zarodku wrogiej działalności.*

65. *Да публикуват статии против американските военни бази.*

66. *Да се определят отделни обекти, по които да се работи с цел: за-връщане в страната, компрометиране или вербовка.*

Często nakaz jest wyrażony konstrukcjami z czasownikiem modalnym *należy*, por.:

67. *Po ustalenie takowego należy przeprowadzić wszechstronny wywiad a w razie nie zamieszkania należy zapodać dokładny obecny adres w/w.*

68. *Нужно е да се извърши следното: [...].*

Funkcję nakazu nierzadko pełni też czas przyszły w trybie oznajmującym, por.:

69. *Wykona do dnia 15.II.78 r. kpt. St. Malik.*

70. *Ще се извърши следното [...].*

71. *В края на всяко тримесечие ще се набелязват конкретни активни мероприятия за следващото тримесечие.*

Poza omówionymi cechami stylu administracyjnego, właściwymi dla obu zbiorów, odnotowano szereg cech charakterystycznych tylko dla jednego z nich. W przypadku języka bułgarskiego jest to bardzo wysoka częstotliwość występowania imiesłowów przysłówkowych, co jest obce ogólnej odmianie tego języka. W bułgarszczyźnie użycie imiesłowu przysłówkowego zawsze jest połączone z dążeniem do nadania przekazowi bardziej intelektualnego i oficjalnego charakteru, por.:

72. *Отчитайки* всичко това [...].

73. *Изхождайки* от положението и характера на работата на агента [...].

74. *Следейки* хода на работата от близко [...].

Drugą cechą charakterystyczną dla zbioru bułgarskiego są konstrukcje z zerowaniem frazy przyimkowej *na* przed nominalizacjami, zwłaszcza jeżeli w dalszej części zdania pojawia się kolejny przyimek *na*, co również jest typowym zabiegiem stylu administracyjnego, por.:

75. *Пълно използване възможностите* на цялото управление.

76. *Ще бъдат проведени мероприятия* за *изучение* *квартирата* на обекта.

77. *За ликвидиране порочните методи* на работа [...].

78. *С цел разкриване, противодействие и неутрализиране* *вражеската дейност* [...] *се провеждат* активни *агентурно-оперативни мероприятия*.

Do cech charakterystycznych polskiego zbioru należy przede wszystkim duża częstotliwość występowania konstrukcji z frazą określającą w postpozycji. Jest to typowy dla polszczyzny szyk przy terminologizacji pojęcia wyrażonego połączeniem frazy określającej i określanej (por. *rumianek zwyczajny* / *zwyczajny rumianek*). Szyk ten jest charakterystyczny dla tekstów naukowych, administracyjnych i prawnych (Mazurkiewicz-Sułkowska 2014), por.:

79. *Przybyło auto typu wojskowego koloru zielonego*.

80. *Obywatel, lat ok. 25*.

81. *Przybył w godzinach wieczornych*.

O tendencji do nadania tekstowi administracyjnego charakteru świadczy również odwrócony szyk w połączeniach czasownik + imiesłów bierny, a nawet inf.+ forma osobowa czasownika modalnego, por.:

82. *Referat o wytycznych wysłuchany został* „na śpiąco”.

83. *Wymieniony pozyskany został* doraźnie w dniu 22.12.1970.

84. *W stosunku do wym. realizować chcemy* konkretne przedsięwzięcia.

W materiale polskim zwraca uwagę również wysoka częstotliwość użycia spójników charakterystycznych dla wyższego stylu oraz dla tekstów urzędowych i prawnych, np. *gdyż, iż*, por.:

85. *Stwierdzono iż* [...] *stwierdzono również iż* [...]. *Melduję iż* [...].

86. *Jest na wysokim poziomie intelektualnym, posiada możliwości rozpracowania wrogiego elementu, gdyż z tym elementem kontaktuje się, gdyż z tego elementu wywodzi się*.

Za cechą stylu administracyjnego, zwłaszcza w okresie PRL, można uznać również zapisywanie najpierw nazwiska, a potem imienia, por.:

87. *Prosimy o przesłanie charakterystyki na ob. Wojna Bogusława*.

3. Cechy języka propagandy

Do cech stylu urzędowego, oprócz wymienionych wcześniej, należy także obligatoryjny brak emocjonalnego nacechowania. Teksty urzędowe, z założenia, powinny być emocjonalnie neutralne i dążyć do obiektywności, ukazując opisywane zjawisko z różnych perspektyw. Dokumenty SB nie spełniają tego wymogu, a ich autorzy sięgają po szeroki wachlarz środków charakterystycznych dla języka propagandy. Aby omówić te cechy warto najpierw przybliżyć podstawowe zasady języka propagandy komunistycznej.

3.1. Język propagandy komunistycznej

Język propagandy komunistycznej, często określany mianem nowomowy, stał się przedmiotem wielu analiz i opracowań naukowych. Badacze podkreślają uniwersalne cechy języków propagandowych, które wyróżniają się specyficzną strukturą oraz charakterystycznym doбором środków językowych. Jak zauważa Jerzy Bralczyk (2003: 12), strategia propagandowa opiera się na świadomej selekcji pojęć z określonych kręgów semantycznych oraz na stosowaniu manifestacyjnych zachowań metajęzykowych. Celem tego rodzaju języka jest narzucenie uproszczonej wizji świata oraz ugruntowanie aksjologicznie wyrazistych podziałów. Propaganda komunistyczna konstruowała obraz rzeczywistości poprzez opozycyjne pary pojęć, takie jak: postępowe – wsteczne czy materialistyczne – idealistyczne. Jedną z kluczowych jej cech jest kreowanie podziału na „my” i „oni”. Tego rodzaju dychotomia służyła wartościowaniu, które w tekstach propagandowych często dominuje nad znaczeniem, w wyniku czego dochodzi do zacierania różnic między zdaniami opisującymi, komentującymi a wartościującymi. Założeniem propagandy jest istnienie wspólnego systemu wartości łączącego nadawcę i odbiorcę. Podkreślana jest jednomyślność i identyczność przez częste stosowanie zaimków, takich jak „wszyscy” czy „każdy”. Teksty często odwołują się do retoryki wojennej, budując obraz rzeczywistości, którą odbiorca powinien pożądać. Neutralizowana jest także opozycja między tym, co „powinno być”, a tym, co „jest” (por. Bralczyk 1996: 15 – 33).

Teksty propagandowe charakteryzują się przede wszystkim szablonowością i inwariantywnością. Powtarzalne formuły i zwroty przybierają niemal liturgiczną formę, nadając wypowiedziom rytualny charakter. Sakralizacja języka pełni funkcję kontrolną – każda osoba używająca innego kodu językowego jest postrzegana jako potencjalnie niełojalna. Propaganda chętnie odwołuje się do autorytetów – najczęściej partyjnych – które przedstawiane są jako nieomyłne, co dodatkowo upodabnia język do dyskursu sakralnego. Kluczowe dla doktryny idiomy mogą być zrozumiane tylko przez tych, którzy uwierzą w jej założenia, co potęguje ich rytualny charakter. Rytualność języka propagandy prowadzi także do konstruowania wypowiedzi patetycznych, nacechowanych emocjonalnie. Autorzy często sięgali po epitety, superlatywy, wielkie liczby oraz zabiegi stylistyczne, takie jak agramacja i wyrazy stygmatyzujące (por. Bralczyk 1996: 48 – 50; Ефтимова 2023: 13 – 53).

Główną funkcją języka propagandy jest nakłanianie do działań i postaw pożądaných przez nadawcę, ale zamiast bezpośrednich imperatywów, stosowane są wyrażenia wskazujące na konieczność lub żądanie, np. „trzeba”, „należy”, „żądamy” (por. Bralczyk 1996: 23). Teksty propagandowe nierzadko operują także niedookreślonością. Pewne kwestie podlegające tabu politycznemu są opisywane w sposób ogólnikowy, np. „wiadome wydarzenia” czy „to, co zaszło” (por. Bralczyk 1994: 48 – 49). Tego rodzaju eufemizmy służą unikaniu jednoznacznych sformułowań i ułatwiają manipulację przekazem.

Bralczyk w monografii „O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych” (Bralczyk 1996) wyróżnia następujące cechy tekstów propagandowych:

- Ważność – hierarchizacja rzeczywistości poprzez patos i użycie określeń podkreślających wyjątkowość, np. *fundamentalny, szczególny*;
- Powszechność – podkreślanie jednolitości i uniwersalności świata idealnego poprzez zaimki *wszyscy, każdy* oraz liczebniki, np. *miliony*;
- Bliskość – konsekwencja podziału na *my* i *oni*, gdzie *oni* pełnią funkcję separującą;
- Konieczność – opis świata jako jedyne go możliwego i bezalternatywnego, wynikającego z logiki postępu;
- Słuszność – przypisywanie bezdyskusyjnej prawdziwości przedstawianej wizji rzeczywistości;
- Postępowość – prezentowanie świata jako spójnego, uproszczonego, bez odcieni szarości.

3.2. Cechy języka propagandy w dokumentach urzędu bezpieczeństwa

W analizowanym materiale – mimo że są to oficjalne dokumenty posiadające swojego nadawcę i odbiorcę oraz pieczęcie urzędowe, sygnatury akt i wszystkie inne atrybuty urzędowości – wyraźnie widać wymienione wcześniej cechy języka propagandy (por. Jastrzębska-Golonka 2020; Misiak 2020; Mazurkiewicz-Sułkowska 2020, 2022a, 2022b, 2023, 2024). Przede wszystkim wyłania się z nich uproszczona, czarno-biała wizja świata, trzonem której jest opozycja wynikająca z aksjologicznego podziału na pozytywne, progresywne, demokratyczne, swoje, nasze i negatywne, reakcyjne, regresywne, obce. Wartościowanie, jak już wspomniano wcześniej, jest jedną z podstawowych cech języka propagandy. W języku funkcjonariuszy urzędu bezpieczeństwa centralną kategorią wartościującą jest aksjologiczna opozycja *pozytywny* vs *negatywny*, która znajduje swoje odzwierciedlenie w podstawowych dla tego technolektu zwrotach *pozytywnie / negatywnie (ujemnie) ustosunkowany do obecnej rzeczywistości / władzy / partii / naszych wartości*. Widać to przede wszystkim w zbiorze polskim, por.:

88. *Wymienieni są ludźmi młodymi **pozytywnie ustosunkowanymi** do naszego aparatu i obecnej rzeczywistości.*

89. ***Pozytywnie ustosunkowany** do naszych wartości ustrojowych.*

90. *Twórcy reprezentujący **pozytywne kierunki** w sztuce.*

91. Były figurant sprawdzenia operacyjnego, **negatywnie** ustosunkowany do obecnej rzeczywistości.

92. Wobec naszej służby reprezentuje **postawę negatywną**.

93. [...] reprezentuje **negatywną** postawę polityczną [...] plastycy o poglądach **negatywnych**.

Postęp, jako jedna z głównych cech języka propagandy, znajduje odzwierciedlenie w rozszerzeniu podstawowej opozycji *pozytywny* vs *negatywny* o właśnie wykładnik postępu, w wyniku czego powstaje kolejna opozycja *postępowy* (*progresywny*) vs *reakcyjny* (*wsteczny*). Przy czym przymiotnik *postępowy* często występuje w towarzystwie przymiotnika *demokratyczny*, a *reakcyjny* w towarzystwie *imperialistyczny*. O ile w polskich dokumentach częściej występuje podział *pozytywny* vs *negatywny*, to w bułgarskim zdecydowanie dominuje *прогресивен* vs *реакционен*, por.:

94. *Zaznaczamy że żadnej wrogiej działalności nie wykazywał do Polski Ludowej jak i **organizacji postępowych**.*

95. *Osobnik o nastawieniu wybitnie **reakcyjnym**.*

96. *участници с **реакционни** прояви;*

97. ***реакционната** интелигенция;*

98. *лица с **прогресивни** разбирания;*

99. *происхожда от бедно **прогресивно** семейство;*

100. *оказване помощ на **прогресивните** и **демократични** сили;*

101. *против **империалистическите** и **реакционни** сили.*

Zgodnie z cechami języka propagandy, w języku dokumentów SB również jest podkreślane, że obrona droga rozwoju jest jedyną słuszną i tylko ona prowadzi do postępu.:

102. *Другояче не може и не трябва да бъде.*

W wyniku tak definitywnego dwuwartościowego podziału kolejnym stopniem opozycji staje się podział na swoich i wrogów, co z kolei tłumaczy dominującą w dokumentach retorykę wojenną (por. Mazurkiewicz-Sułkowska 2024). Wyrysowująca się z analizowanych tekstów wojna jest starciem ideologicznym, prowadzonym na dwóch płaszczyznach: światowej i krajowej. Jest to walka dwóch światów o odmiennych wartościach: kapitalistycznego (burżuazyjnego) i socjalistycznego (komunistycznego). Analiza językowa wyraźnie wskazuje, że głównym celem pracy urzędu bezpieczeństwa staje się więc walka z wrogiem, zarówno tym zewnętrznym (imperialistycznym, kapitalistycznym), jak i wewnętrznym, skłonny do *dywersji ideologicznej*. O poczuciu ciągle toczącej się wojny świadczą określenia zaczerpnięte z leksyki i frazeologii języka wojennego, którą, zgodnie z zasadami języka propagandy, cechuje wręcz rytualna powtarzalność: pl. *wróg, walka, atak, ośrodki dywersji*; bg. *враг, вражеско подполие, враждебни елементи, противник*. Dokumenty są przepełnione sformułowaniami typu:

103. *Zmasowany i ostry **atak** przeciwników politycznych.*

104. *Obecnie organizacja partyjna straciła wiele z **bojowości** i **ofensywności**.*

105. *Плътен контакт с **противника** за водене по-настъпателна **борба** срещу идеологическите **поддривни центрове**.*

106. *И през изтеклата година **противникът** продължи **подбивната си дейност** за разлагане на нашата художествена и научна интелигенция и чрез нея внасяне на обърканост, неверие, нихилистично отношение сред обшествеността.*

Prowadzona wojna jest starciem ideologicznym, stąd częste występowanie fraz składających się z metafory wojennej i frazy wskazującej na aspekt ideologiczny / polityczny: pl. *dywersja ideologiczna*, bg. *политическа и идеологическа война, остри пропагандно-психологически вражески операции*, por.:

107. *Държавните оперни театри в нашата страна са рожба на социалистическото общество и са призвани да обслужват неговите политически и естетически нужди. Те са **боеви пост** на **идеологическия фронт** у нас и цялата им производствено-творческа дейност е част от огромното партийно дело.*

108. *Celem prowadzonej sprawy będzie: ochrona operacyjna środowiska plastycznego przed destrukcyjnymi wpływami i zagrożeniami **działalności dywersyjnej ośrodków propagandy** zagranicznej.*

Każda wojna zakłada obecność swojego i wroga. Poza wspomnianymi określeniami bazującymi na opozycji *pozytywny / postępowy vs negatywny / wsteczny*, w dokumentach w stosunku do „swoich” podkreśla się zazwyczaj fakt, że są to osoby ideowe, którym można zaufać, por. pl. *osoby zaufane*, bg. *надеждни среди*. Często pojawia się metafora nawiązująca do zdrowia, np. bg. *стоят на здрави позиции*; pl. *ujawnienie zdrowego elementu*. Najczęściej jednak autorzy tekstów sięgają po kolejną cechę języka propagandy – bliskość, i korzystają z zaimków 1. osoby liczby mnogiej *my*, podkreślając tym samym tożsamość / jedność wartości nadawcy i odbiorcy, por. pl. *element obcy **nam** klasowo, **nasz** aparat, **nasza** partia, **nasza** rzeczywistość*, bg. *наши хора, наши среди, нашата партия, нашата социалистическа култура*, por.:

109. *Произхождат от социално чужди **нам** (реакционни) семейства.*

110. *Pozytywnie ustosunkowany do **naszych** wartości ustrojowych.*

111. *Wymienieni są ludźmi młodymi pozytywnie ustosunkowanymi do **naszego** aparatu i obecnej rzeczywistości.*

Na płaszczyźnie międzynarodowej bliskość jest dodatkowo wyrażana poprzez personifikację „swoich” za pomocą przymiotnika *braterski*, zwłaszcza często pojawiającego się w dokumentach bułgarskich, np. bg. *братски разведки, братски разузнавания*.

Najczęstszym określeniem osób niepodzielających systemu wartości nadawcy jest *wróg*, *przeciwnik* oraz frazy z przymiotnikiem *wrogi*. W materiale polskim dominuje zbiorowe wyrażenie *wrogi element*, a w bułgarskim *вражески контингент*. Połączenia z wyraźnie negatywnie nacechowaną frazą określającą *wrogi* w obydwu zbiorach są podstawowym sposobem określania osób inwigilowanych, por. pl. *wrogie środowiska*; bg. *вражески среди, вражеска интелигенция*. Najczęściej używanymi rzeczownikami są natomiast pl. *osoba, element*, bg. *елемент, лице*, por.:

112. *osoby: o wrogiej postawie politycznej, o postawie negatywnej, o postawach rewizjonistycznych; elementy: antysocjalistyczne, rewizjonistyczne, karierowiczowskie;*

113. *лица / елементи: опозиционни, опозиционно проявяващи се, вражески, вражески настроени, реакционно настроени, антинародни.*

W toczącej się wojnie ideologicznej opozycję aksjologiczną można rozszerzyć o jeszcze jeden element – *dążący do pokoju vs dążący do wojny*. Mamy więc starcie dwóch światów, z których jeden jest *pozytywny – postępowy i demokratyczny – socjalistyczny / ludowy / komunistyczny – ideowy – swój – dążący do pokoju*, a drugi *negatywny – reakcyjny – kapitalistyczny / burżuazyjny / imperialistyczny – materialistyczny – wróg – dążący do wojny*.

Bezwyjątkowość tej opozycji aksjologicznej ilustruje przytoczone niżej zdanie, opisujące środowisko lekarskie w Sofii, por.:

114. *Лекарите в София [...] Комунистите са около 120, а като врагове сме отбелязали към 180 души.*

W swoich raportach funkcjonariusze często podkreślają, że strona pozytywna zawsze dąży do pokoju, a strona negatywa jest agresywna w swoich działaniach, por. bg. *нашата миролюбива политика, миролюбиви външнополитически ходове на СССР*; pl. *agresywna wroga propaganda, agresorowie imperialistyczni*; bg. *агресивната същност на империалистическите разузнавания*. Nawet wtedy, kiedy służby podejmują się zadań bezprawnych i nieetycznych (np. akcje dezinformacyjne lub likwidacja dysydentów w krajach kapitalistycznych), jest to opisywane jako walka o pokój. Na przykład planując operacje dezinformacyjne w krajach kapitalistycznych, polegające na wpuszczaniu do obiegu fałszywych dokumentów lub preparowaniu informacji kompromitujących, funkcjonariusze piszą: *Оперативната дезинформация е изключително важна за разузнаването, тъй като тя е средство за активно въздействие на противника*, i podkreślają, że celem tych działań jest walka z wrogiem i dążenie do pokoju. Jest to kolejna cecha języka propagandy, jednym z zadań którego jest wywołanie akceptacji dla swoich poczynań (por. Bralczyk 2003: 12).

Wszystkie określenia opisujące przeciwnika są w analizowanych dokumentach nacechowane negatywnie. Nacechowanie to jednak nie jest stałe i ulega gradacji, do wyrażenia której używano najczęściej albo określeń bg. *злостен, остър, отявлен, заклет, крайно* (злостни реакционери, отявлени врагове на нашата власт, остра вражеска дейност, крайно реакционните сили, заклет враг⁵), pl. *ekstremalny / radykalny, ekstremiści, radykałowie, ekstrema*, albo form stopnia najwyższego. Zwłaszcza w dokumentach bułgarskich często można spotkać się z formami superlativum: *най-реакционните елементи, най-злостните вражески елементи, най-върли разпространители на вражески вицове, обекти с най-остри прояви*, por.:

⁵ Kryptonim „Заклет враг” miała sprawa, celem której było prowadzenie działalności dezinformacyjnej w krajach trzecich przeciwko Zbigniewowi Brzezińskiemu.

115. [...] се е изказал **най-цинично** и вулгарно по адрес на др. Сталин.
116. Разпространяват **злостна** устна пропаганда от **най-долни** лъжи.
117. Siedlisko elementów **ekstremy**.

Язык пропаганды, w odróżnieniu od klasycznego normatywnego języka urzędowego, pozbawionego zabarwienia emocjonalnego, jest pełen ekspresji, patosu i zwrotów o nacechowaniu emocjonalnym. Widać to zwłaszcza przy opisywaniu działalności, uważanej za wrogą, kiedy to pojawiają się liczne epitety, metafory, frazy wartościujące, por.:

118. Действуват ръководени от своята **кръвна** омраза към народната власт.
119. Разказват **гадни** политически вицове.
120. Те започнаха **нагла и открита** враждебна агитация.
121. Прословутата **лисица-интригант** Радой Ралин.
122. **Коварни** вражески замисли.
123. **Острието** на нашето мероприятие.
124. Последници на **робската същност** на **отживелия** и **умиращ** капитализъм.
125. От колоните на тези вестници се излива **кална** пропаганда.
126. [...] z uwzględnieniem **napastliwych** wypowiedzi i zamierzeń w stosunku do poczynąń rządu PRL.
127. Za **brudne** pieniądze podjęli się **nikczemnej** roboty przeciwko Polsce.
128. Wraz z cofającą się armią niemiecką pod uderzeniami zwycięskiej armii **wyzwolicielki ludów** – Armii Czerwonej, uciekały z terenów polskich osoby skompromitowane.
129. [...] **bagienko** „rządowe” londyńskie;
130. [...] do związania ich z międzynarodowym **śmieciem** reakcyjnym [...].

Połączenie form wartościujących, emocjonalnie nacechowanych z narracją wojenną prowadzi do powstania tekstów patetycznych, teoretycznie nieakceptowalnych w stylu urzędowo-administracyjnym, w którym powinny być sporządzane dokumenty państwowe:

131. Środowisko andersowskie stanowi po większej części wrogi element, element nie pewny, element który przepełniony jest do obecnej chwili zatrutą propagandą imperialistów anglo-amerykańskich.
132. Агентурата е основно и решаващо средство на органите на Държавна сигурност в безпощадната им борба с подривната дейност на разузнаванията на капиталистическите страни, вражеската подмолна дейност и другите антинародни елементи в нашата страна.
133. От друга страна, провежданата политика на студена война от САЩ и страните членки на НАТО и от останалите капиталистически страни и всичките последници на робската същност на отживелия и умиращ капитализъм усилват ненавистта към американците, ненавистта към буржоазните правителства проводници на тази политика в отделните капиталистически страни.

Zgodnie z zasadami języka propagandy w analizowanych dokumentach dochodzi do zacierania się różnic między zdaniami opisującymi a komentującymi i wartościującymi, por. pl. *Pochodzenie społeczne chłopskie (bogacz wiejski, wyzyskiwacz)*.

W tekstach wyraźnie wyrysowuje się również charakterystyczna dla tekstów propagandowych tendencja do nienazywania po imieniu pewnych spraw, podlegających tabu politycznemu (Bednarczuk 1994: 48 – 49). Bednarczuk nazywa to zjawisko niedookreślonością języka propagandy. Głównie dotyczy to walki z przejawami sprzeciwu wobec władzy, sposobami zwalczania wroga, a także realiami sprzed II wojny światowej. W analizowanym materiale w takich kontekstach pojawiają się najczęściej eufemizmy typu pl. *te wydarzenia, likwidacja, neutralizacja*, bg. *бивши хора, хора от бивши произход, другояче мислеци*:

134. Някои от тях са с минало, което е известно.

135. [...] се опита да ги подтикне към **някоя неразумна постъпка**.

136. *Elementy antysocjalistyczne planują w Warszawie uroczystości związane z rocznicą „wydarzeń marcowych“ [...] Brał aktywny udział w wypadkach marcowych.*

137. uczestniczyła w **zajściach** w dniu 31.08.82 w Olsztynie.

138. występowała w charakterze obserwatora „**wydarzeń ulicznych**”.

139. w okresie **wypadków czechosłowackich**.

140. **przesilenie grudniowe** [...] **wydarzenia grudniowe**.

Czasami w celu ominięcia tabu politycznego funkcjonariusze sięgali po świadomie niezgodne z rzeczywistością określenia.⁶ W materiale polskim widać to między innymi przy opisie terenów utraconych przez Polskę po II wojnie światowej. Tak na przykład Lwów w roku 1931 jest określany jako część ZSRR, a agresja ZSRR na Polskę w roku 1939 jest nazywana oswobodzeniem terenów Zachodniej Ukrainy i Białorusi. Jest to termin zaczerpnięty z tekstów radzieckich, gdzie wydarzenia te są nazywane właśnie wyzwoleniem Zachodniej Ukrainy i Białorusi od Polski. W dokumentach resortowych drugi człon tego określenia jest świadomie zerowany. Problem funkcjonariusze mieli także z opisem terenów utraconych na rzecz ZSRR, a w kontekście inwigilacji środowisk kresowych musieli jakoś opisać np. miejsce urodzenia repatriantów. W takich przypadkach najczęściej korzystano w zapisu z użyciem cudzysłowu województwa „wschodnie”, por.:

141. ur. 21.VIII.1931 r. we Lwowie (ZSRR).

142. *W wyniku działań wojennych w 1939 r. i oswobodzeniu terenów zach. Ukrainy i Białorusi przez Armię Radziecką na terenie Z.S.R.R. okazała się pewna ilość obywateli polskich.*

143. [...] „wschodnich” województw.

Dla Bułgarów przykładem tabu politycznego była osoba obalonego w 1946 roku cara Simeona. Opisując osobę monarchy funkcjonariusze prawie nie używali neutralnego określenia typu *były monarcha*. W dokumentach pojawiają się

⁶ Można to uznać również za narzędzie do manipulacji historycznej.

głównie formy, celem których jest deprecjonowanie osoby byłego władcy i tym samym legitymizowanie nowej władzy. Najczęściej jest stosowany zapis „цар” w cudzysłowie lub zdrobniła forma imienia Symeon Симеончо, por.:

144. [...] ако се наложи контакт със Симеончо и неговите хора [...] голям привърженик на Симеончо.

145. [...] бил недоволен от неуважението към „царя“.

Czasami negatywne nacechowanie, tabu językowe, szablonowość i tendencja do sakralizacji podstawowych pojęć prowadziły do neosemantyzacji. Takim przykładem jest w języku bułgarskim czasownik *изменя* ‘zdradzić’ i pochodny od niego rzeczownik *изменник* ‘zdrajca’, które w języku funkcjonariuszy SB oznaczają wyłącznie emigracje i emigranta (por. Mazurkiewicz-Sułkowska 2022a), por.:

146. Тези елементи възнамеряват да **изменят** на Родината по нелегален начин.

147. Най-фрапиращ беше случая с **измяната** на Родината от двамата оркестранти.

148. Има **изменнически** настроения.

149. **Изменил е** в западен Берлин.

Pracownikom SB, jak i autorom tekstów propagandowych, nie jest obce podkreślanie powszechności i wszechogarniającego, powszechnego charakteru opisywanych zjawisk, o czym świadczy częste występowanie wielkich liczb i określeń typu *маса*, *szeregi*, *ogrom*, *totalny*, *niekończący się*, *bezgraniczny* oraz zwrotów świadczących o tym, że słuszność stawianych tez nie potrzebuje dowodów, gdyż jest ogólnie znana i niepodważalna, por.:

150. Dotychczas nie ujawniono żadnych materiałów obciążających ze strony **mas pracujących**.

151. Szerzyli wśród **масы żołnierskiej** nienawiść do ZSRR i sił postępu.

152. **Огромната** помощ на съветската разведка [...] **огромен** потенциал.

153. Противникът в настоящия етап води срещу нас **непрекъсната** война.

154. [...] в духа на **безкрайна** преданост на БКП и народната власт.

155. **Общозвестно е** [...]. **На всички е** известно [...].

Kolejną cechą języka propagandy pojawiającą się w teczkach SB jest częste odwoływanie się do autorytetów partyjnych, służące do podkreślenia bezdyskusyjnej słuszności podejmowanych działań (por. Bralczyk 1996: 48 – 50; Ефимова 2023: 13 – 53):

156. **Както справедливо отбеляза** в едно свое изказване др. В. Гомулка [...].

157. Тук с пълна сила важи лозунг, който издигна БКП на своя XI Конгрес [...].

Z przytoczonych przykładów jasno wynika, że zarówno polscy, jak i bułgarscy funkcjonariusze chętnie korzystali z cech języka propagandy w swoich raportach, sprawozdaniach, doniesieniach i notatkach. Jednakże dokumenty bułgarskie wyróżniają się wyraźnie większym nasyceniem tego rodzaju formami, por.:

158. **Агентурата е** основно и решаващо средство на органите на Държавна сигурност в безпощадната им борба с подривната дейност на разуз-

наванията на капиталистическите страни, вражеската подмолна дейност и другите антинародни елементи в нашата страна.

Różnice widoczne są także w ujęciu diachronicznym. W polskich aktach, aż do śmierci Stalina w 1956 roku, dominował styl silnie przesiąknięty propagandą. W kolejnych dekadach język ten stopniowo tracił na intensywności, a pod koniec lat 80. jego ślady pojawiały się już sporadycznie. Tymczasem w dokumentach bułgarskich wysoki stopień nasycenia cechami języka propagandy utrzymywał się nieprzerwanie aż do 1989 roku, co ilustruje choćby raport z 1987 roku:

55. В периода на преустройство и търсене на най-голяма ефективност, обхванал цялостно нашата партия и държава, нашия всестраничен общественно-политически, материален и духовен живот, АМ за влияние на ВПП – не могат да останат настрана. Те трябва да бъдат един от челните отряди на този исторически процес, на тази необикновена по своите мащаби, дълбочина и актуалност революция у нас.

Język propagandy komunistycznej, oparty na uproszczeniach, sakralizacji i emocjonalnym nacechowaniu, pełnił funkcję narzędzia kontroli i perswazji. Operując schematycznymi formułami, budował obraz świata zgodny z ideologią, eliminując alternatywne perspektywy. Pełnił on rolę mechanizmu legitymizującego władzę oraz wzmacniającego ideologiczną spójność społeczeństwa. Służby bezpieczeństwa, nazywane też policją polityczną, chętnie sięgały po cechy tego języka, łącząc je ze skostniałymi formami urzędowo-administracyjnymi.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że język funkcjonariuszy SB charakteryzuje się stylem, który z jednej strony można określić jako administracyjno-urzędowy, z właściwymi dla języka urzędów państwowych formami bezosobowymi, szablonowością i standardowością, ale z drugiej strony zawiera on cechy, odbiegające od typowego stylu administracyjnego. Do takich cech należy m.in. duże nasycenie epitetami, metaforami oraz zwrotami nacechowanymi emocjonalnie. To zbliża język funkcjonariuszy do języka propagandy. Można w uproszczeniu stwierdzić, że analizowane teksty stanowią hybrydę języka administracyjno-urzędowego i języka propagandy, wzbogaconą o leksykę branżową, charakterystyczną wyłącznie dla tzw. języka resortowego.

ACKNOWLEDGMENTS & FUNDING

The publication is part of the implementation of the National Scientific Programme „Development and Promotion of Bulgarian Studies Abroad”.

Źródła

Комисия за разкриване 2010: Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност. *Държавна сигурност – структура и основни документи. Документален сборник*. София.

Комисия за разкриване 2014: Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност. *Държавна сигурност и вражески емигрантски организации (1945 – 1989)*. Документален сборник. София.

Комисия за разкриване 2015: Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност. *Държавна сигурност и българската интелигенция*. Документален сборник. София.

Комисия за разкриване 2016: Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност. *Държавна сигурност и българското музикално изкуство (1944 – 1991)*. Документален сборник. София.

Комисия за разкриване 2020: Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност. *Държавна сигурност. Активни и остри мероприятия (1944 – 1991)*. Документален сборник. София.

Materiały z archiwum Instytutu Pamięci Narodowej.

Bibliografia

- Bednarczuk 1994: Bednarczuk, L. Pragmatyka i typologia „nowo-mowy”. – *Prace językoznawcze*, 17 – 18, s. 47 – 54.
- Bralczyk 1996: Bralczyk, J. *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*. Warszawa: Ośrodek badań prasoznawczych.
- Bralczyk 2003: Bralczyk, J. *O języku polskiej polityki lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*. Warszawa: Trio.
- Jastrzębska-Golonka 2020: Jastrzębska-Golonka, D. Język dokumentów resortu bezpieczeństwa w latach 1944 – 1956. – W: Syrnyk, J., R. Klementowski, K. Mikołajczak (red.). *Aparat bezpieczeństwa w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy*. Wrocław – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, s. 157 – 185.
- Mazurkiewicz-Sułkowska 2014: Mazurkiewicz-Sułkowska, J. *Słowiańska terminologia techniczna*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Mazurkiewicz-Sułkowska 2020: Mazurkiewicz-Sułkowska, J. Język pracowników służb specjalnych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i w Bułgarskiej Republice Ludowej (na przykładzie analizy teczek TW „Bolek” i TW „Sabina”). – W: Goźdz-Roszkowski, S., A. Buras-Marciniak (red.). *Języki specjalistyczne w komunikacji interkulturowej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 119 – 133.
- Mazurkiewicz-Sułkowska 2022a: Mazurkiewicz-Sułkowska, J. Inteligencja na emigracji w odbiorze pracowników służb specjalnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii. – *Zeszyty Łużyckie*, 58, s. 71 – 84.
- Mazurkiewicz-Sułkowska 2022b: Mazurkiewicz-Sułkowska, J. Retoryka wojenna i językowy obraz inteligencji jako wroga w teczkach służb bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii. – *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 15 (2), s. 315 – 326.
- Mazurkiewicz-Sułkowska 2023: Mazurkiewicz-Sułkowska, J. Defining veracity reserve in the secret service records of the Polish People’s Republic and the People’s Republic of Bulgaria. – *Slavia Meridionalis*, 23, s. 1 – 15.

- Misiak 2020: Misiak, M. Język dokumentów Służby Bezpieczeństwa – rekonesans badawczy. – W: Syrnyk, J., R. Klementowski, K. Mikołajczak (red.). *Aparat bezpieczeństwa w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy*. Wrocław – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, s. 185 – 203.
- Ефтимова 2023: Ефтимова, А. *Твърдят запознати*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Stylistic analysis of documents of the security services of the Polish People's Republic and the People's Republic of Bulgaria

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska

**Department of Specialized Languages and Intercultural Communication,
Faculty of Philology, University of Lodz**
julia.mazurkiewicz@uni.lodz.pl

Abstract. The present article is devoted to a stylistic analysis of the documents of the security services of the People's Republic of Poland and the People's Republic of Bulgaria. Based on archival materials from 1945 to 1989, the study examines the surveillance of intellectual circles. There is an interesting blending of administrative and bureaucratic style in these texts as well as elements of propaganda. Although the documents are official in nature, they contain a great deal of epithets, military metaphors, and stress the necessity of combating political opponents. The analysis reveals numerous similarities between the examined collections as well as certain differences, particularly in the intensity of propagandistic elements.

Keywords: *language of secret services; administrative style; newspeak; Polish language; Bulgarian language*

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska
Department of Specialized Languages and
Intercultural Communication,
Faculty of Philology, University of Lodz
171/173 Pomorska
Lodz 09-236
Poland

Семантичната категория определеност/неопределеност в светлината на темо-ремната структура (в българския и полския език)

Якуб Банасяк

Институт по славистика към Полската академия на науките

jakub.banasiak@ispan.edu.pl

Резюме. Статията разглежда семантичната категория определеност/неопределеност в българския и полския език, като се фокусира върху два теоретични модела: кванторния и предикатно-аргументния (интенционалния). Специално внимание се обръща на релациите между темо-ремната структура и детерминацията, като се проверява коя от теориите по-добре позволява да се предвиди дали дадена фраза може да се тематизира.

Ключови думи: *български език; полски език; определеност/неопределеност; темо-ремна структура; Станислав Кароляк; Виолета Косеска-Тошева; Георги Гаргов*

1. Уводни бележки

Проблематиката на детерминацията¹ в естествения език е една от най-значимите за комуникацията и **трансфера на знания (информация) чрез описание**. Категорията определеност/неопределеност е една от най-важните формални характеристики на номиналната фраза в българския език. В полския език тя няма специални граматични маркери, но все пак може да стане предмет на изследване, тъй като в семантично отношение има универсален характер и изпълнява много важна роля за комуникацията (информационните процеси), а именно (между другото) позволява да се обособи предметът на комуникацията. Без дескрипциите хората биха могли да говорят само за нещата в непосредствена близост и за познатите индивиди със собствено име. Както отбелязва Райхенбах:

¹ В статията се употребяват много интернационални термини, свързани със западната логическа и езиковедска традиция. Това може до някаква степен да усложнява рецепцията на текста, но тук е целесъобразно, защото по този начин самите термини по-добре отпращат към съответните теории.

Броят на собствените имена е малък в сравнение с броя на индивидуалните неща, които ни интересуват. Затова езикът е разработил друг метод за характеризирание на индивидуалните неща – дескриптивния метод (Reichenbach 1967: 30).

Без дескрипциите знанията чрез описание, дори и самото човешко мислене, биха имали много по-ограничен характер.

Със сигурност на категорията не се отделя достатъчно внимание в Полша, но все пак искам да приведа два научни модела, свързани най-вече с Института по славистика при ПАН и авторите на *Българско-полската съпоставителна граматика* (повече за граматиката срв. Косеска-Тошева 2009). Прави се сравнение между две езикови теории, които се използват при интерпретацията на категорията определеност/неопределеност в полския, българския и други езици. Едната, създадена от В. Косеска-Тошева и Г. Гаргов, може да се определи като кванторна теория на детерминацията. В нея не се обръща особено внимание върху функционалната изреченска перспектива, но информация по въпроса може да се извлече от тази част в граматиката, където се говори за подреждането на кванторите и за силата на кванторното значение (Koseska-Toszewa и др. 2007: 359 – 363). Поради кванторната си същност обаче този интерпретационен компонент не може да се използва заедно с другата теория за детерминацията, която искам да представя. Тази теория, създадена от Ст. Кароляк (Karolak 1990; 2001), за разлика от предишната не е екстенционална, а интенционална, поради което авторът ѝ я нарича „интенционална теория на детерминацията“. Същността ѝ представлява анализ на предикатно-аргументните структури (релациите между пропозиционалните функции и същинските пропозиции). Тази теория, за съжаление, не е придобила популярност по отношение на приложението ѝ към българския и полския език или тяхната съпоставка.

Когато научните теории не съвпадат с действителността (включително и езиковата действителност, ако се имат предвид езиковедските теории), може изцяло или частично да се отхвърли дадената теория или... да се направи нещо друго (в това число, за съжаление, и да се отхвърлят фактите, които не съвпадат с теорията). Разбира се, това не бива да се допуска и всъщност, за щастие, не се допуска в нашия случай. Интересуващият ни проблем произлиза от факта, че формалното маркиране по определеност/неопределеност не съвпада с положението, което би могло да се очаква в рамките на кванторните теории. Това е така, защото тъй нареченият определителен член съвсем редовно се използва за изразяване на неопределеност (в кванторната интерпретация на детерминацията). Според другата теория обаче положението е съвсем правилно, защото определителният член се използва за изразяване на определеност. Това може да се обясни съвсем лесно с факта, че обсегът на понятията ОПРЕДЕЛЕНОСТ и НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ е коренно различен в двете теории. По-надолу ще представя как двете теории най-общо разграничават сферите на определеност и неопределеност, представят проблема за

формалното маркиране на категорията и евентуалните ѝ връзки с темо-ремната структура. По този начин според мен се избягват безплодни терминологични спорове и може да се стигне до едно по-дълбоко разбиране за семантиката на разглежданата категория.

2. Предикатно-аргументният модел на Ст. Кароляк

Поради теоретично-конфронтативния характер на проучването трябва да обърнем внимание на известния въпрос на Ст. Кароляк: „Как да се превежда нещо, което не съществува?“ (Кароляк 2001: 439). Какъв в този случай е статутът на члена в интенционалния (предикатно-аргументния) модел на семантичната категория определеност/неопределеност?

В *Енциклопедията по общо езикознание* членът (артикълът) е дефиниран по следния начин: „Спомагателна дума или морфема, принадлежаща в езиците с членове към набор от изрази, наричани детерминанти на именната група. От двата им подкласа, които се различават по задължителност на присъствието си в групата, членът се причислява към подкласа на задължителните детерминанти. Той се среща взаимозаменяемо с други задължителни детерминанти, като например показателните местоимения [...]. От гледна точка на функцията му, или по-точно според дистрибуцията, съществуват 3 вида членове: определителни [...], неопределителни и частични [...]“ (Polański 2003: 497 – 500).

Ст. Кароляк в статията си „Статутът на члена в граматиката със семантични основи“ (Karolak 2001: 337 – 360) твърди, че членовете не влизат в пряка опозиция, тъй като разпространението им се ограничава до различни семантични контексти. Употребата на члена се определя от значението на името, което той съпътства, и евентуално от контекста (включително стойността на конституентното понятие в изречението). Семантичните стойности, които се приписват на члена в традиционните граматики, са просто отражение на семантичните и/или семантично-комбинаторните стойности на самите имена, които те детерминират. Подобно твърдение, поне по отношение на част от езиковия материал, е в съответствие с възможността за превод на изречението от езиците, които нямат членове, в еквивалентни изречения в езиците с членове. Това е така, защото в първите, въпреки еквивалентността с вторите, няма членове, и съдържанието, което им се приписва, трябва да се изразява в тях по някакъв друг начин (Karolak 2001: 439 – 457). Авторът подчертава, че редица изречения от членните и безчленните езици остават недвусмислени по силата на семантичните свойства на понятието конституент и на името в позицията на аргумент, срв. по-долу.

Интенционалната теория на детерминацията на Ст. Кароляк развива неговия модел на предикатно-аргументния синтаксис (Karolak 2002), като авторът подчертава, че определеността и неопределеността на понятията имат комбинаторен характер. Моделът се основава върху отношенията между:

- пропозиционалните функции – логически форми, в които всички аргументни позиции са празни, има само отворени позиции, няма аргументи (понятия, свързващи аргументите позиции)

- пропозициите (в които част или всички отворени позиции са пълни) (Karolak 2001 : 316).

С други думи, става въпрос за степента, в която са изпълнени импликациите на предиката. Към синтактично-семантичния компонент на теорията трябва да добавим и една класификация, свързана с лексикалносемантичната плоскост на езика – в зависимост от интенционалната си стойност понятията се делят на:

- единични, които денотират индивиди (индивидуални предмети); в случаи, в които понятието отваря повече аргументни позиции, те трябва да бъдат попълнени по определен начин (с аргументи, отправящи към определени денотати):

1. бг. **Кралят на Великобритания е плешив.**²

2. бг. **Земята е кръгла.**

3. пл. **Król Wielkiej Brytanii jest łysy.**

4. пл. **Ziemia jest okrągła.**

- общи, които денотират множества от индивидуални обекти. Този вид понятия в неактуалните изречения (конституирани от неактуални предикати³) не губи своята екстенционална цялостност и отправя към целия клас обекти:

5. пл. **Kogut jest samcem kury.**

6. бг. **Петелът е мъжка кокошка.**

Понятията ПЕТЕЛ, KOGUT в актуалните изречения не са достатъчни за точно определяне на екстенсията си, срв.:

7. пл. **Po ulicy chodził kogut.**

8. бг. **По улицата се разхожда петел.**

Разбира се, става дума за самите понятия, защото в контекста и/или дадена ситуация същите съществителни имена могат да се членуват като ситуационни или контекстни единични дескрипции.⁴ Имайки предвид, че спо-

² Примерите, взети от чужди текстове, са: 36 – 40 (Косеска-Тошева 2009: 109); 9, 11, 13, 14 (Koseska-Toszeва и др. 2007: 297); останалите са извлечени от интернет или конструирани и проверени от носител на езика.

³ За отношенията между категорията определеност/неопределеност и аспектиалността в кванторния модел пише и В. Косеска-Тошева, като говори за квантификация на времето и аспекта (Koseska-Toszeва и др. 2007: 318 – 339); на тези отношения обръща внимание и Кр. Кабакчиев, като говори за глаголно-именната съчетаемост и аспектиалността (Kabakchiev 2000).

⁴ За съжаление, авторът не взема предвид такива употреби, когато определя статуса на члена в своята граматика със семантични основи. В контекстните изречения според мен не може да се твърди, че членът е експресивен (логически) символ и отразява само семантичните стойности на името и предиката.

ред Poesio и Vera само над 50% от определените дескрипции са нови за дискурса (а ситуационните употреби не са характерни за корпусните данни) (Poesio, Vieira 1998), би трябвало да се обърне повече внимание и към несистемните употреби на дескрипциите.

В зависимост от функцията си понятията се делят на:

- самостоятелни понятия (автономни – предикати в семантичната дефиниция), например: *Написах нещо за номинализациите*.
- зависими понятия, включени в обхвата на други понятия (аргументи), които се делят на:
 - нерестриктивни зависими понятия, свързващи пропозиционални променливи, чийто лингвистичен експонент са зависими имена без абсорбция (непредметни имена), например: *Разказах му за пътуването*.
 - рестриктивни зависими понятия, свързващи индивидуални променливи, чийто лингвистичен експонент са зависими имена с абсорбция (предметни). Тяхна характерна черта е смисловата им непълнота, която произлиза от абсорбцията на един от аргументните елементи, срв. *логика, учител*.

3. Кванторен модел на категорията определеност/неопределеност (В. Косеска и Г. Гаргов)

Кванторният модел на категорията определеност/неопределеност е създаден в съответствие с главните научни предпоставки на конфронтативните изследвания чрез семантичен език посредник (или по-широко граматични студии, които тръгват в посоката от значението към формата) (срв. Банасяк 2021). Поради това и поради резултатите от своите изследвания Г. Гаргов и В. Косеска твърдят, че категорията определеност/неопределеност е семантична по природа и като такава: 1) се изразява с различни езикови средства: лексикални и морфологични, също и на равнището на глаголната фраза, а не само на номиналната фраза, както се смята в литературата по темата, и 2) е категория на изречението, а не на номиналната фраза (срв. Косеска-Тошева 2011: 30). Според авторката категорията се състои от следните членове:

а. Екзистенциалност

Под екзистенциалност авторката разбира изрази с формата $(\exists x)P(x)$, предхождащи предиката в семантично-логическата структура на изречение-то. Те могат да се четат като ‘съществува такова x , че’, ‘за едно x ’ (Koseska-Toszewa и др. 2007: 52).

б. Всеобщност

При всеобщността се имат предвид изрази с формата $(\forall x)P(x)$, предхождащи предиката P в семантично-логическата структура на изречението. Те могат да се четат като за всеки ‘ x ’ (Koseska-Toszewa и др. 2007: 52).

в. Единичност

За единични се считат изрази с формата $(ix)P(x)$. При тях дадената функция на изречението (P) се изпълнява или от точно един елемент на разглеж-

даната вселена, или от едно-единствено множество от елементи (Koseska-Toszewa и др. 2007: 52). В. Косеска-Тошева разглежда йота-оператора като единичен квантор.

Единичността е съдържанието, показващо условието като единствено-то, изпълняващо изреченска-функция. С други думи, даден предикат се изпълнява (има истинна стойност) или от един-единствен елемент на множеството, или от едно (само едно) множество (...) x' (Koseska-Toszewa и др. 2007: 297), срв.:

- „обикновена“ единичност:

9. бг. *Майка ти те търси.*

10. бг. *Година по-късно майката на Матю Пери не спира да го търси.*

11. пл. *Twoja mama cię szuka.*

12. пл. *Rok później matka Mathew Perry'ego nie przestaje go szukać.*

Заслужава да се отбележи, че въпреки липсата на член в полския език и в първото българско изречение, определеността (единичността) на подчертаните фрази не е спорна и не създава трудности при превода (при условие че се познават идиоматичните правила).

- Единичност на множество.

13. бг. *Само хората биват подли.*

14. пл. *Tylko ludzie bywają podli.*

Според В. Косеска-Тошева в развитието на категорията в българския език определителният член минава от изразяването на единичност на елемент през единичност на множество до всеобщност (Косеска-Тошева: 2011). Последната има (в рамките на приетата от авторката теория) съвсем различна логическа формула (голям квантор $\neq$ йота-оператор) и вследствие от това съвсем друго значение. Случаят сигурно заслужава да му обърнем внимание. Много български учени обаче следват различен път и търсят семантичния инвариант на определителния член (срв. Гаравалова 2014: 27 – 33).

4. Темо-ремна структура

За целите на това проучване приемам, че темата (основната тема) е това, за което се говори в изречението, а ремата е това, което се казва за него (за темата). Ето как формулира тази мисъл Ст. Кароляк: „От времената на Аристотел и от Аристотеловата традиция, жива в логиката и езика, се знае, че човешката мисъл (логическото съждение), която (което) се определя с термина изречение, има двоична структура. А именно, тя се състои от предмета на мисълта, т.е. това, за което се говори, това, за което се твърди нещо вярно, и от това, което се казва за този обект, това, което се твърди за него“ (Karolak 2002: 230).

Изразът, който може да се тематизира, трябва да бъде съчетаем с конструкции с обособена тема. Основният метод, използван в изследването, е парафразирането, чрез което се проверява дали дадена фраза се съчетава с тематизираща позиция в конструкции с обособена тема като: пл. *Jeśli chodzi o T, (to) R.*; бг. *Що се отнася до T, (то) R.*

Общоприето е, че тематичните изрази трябва да бъдат определени, срв. *Съответното условие трябва да бъде изпълнено от изразителите на темата, ако темата в изречението е изразена експлицитно: те трябва да бъдат определени в семантичната интерпретация на понятието определеност* (Karolak 2002: 233). Като обобщение: това, което е определено, може да бъде темата на изречението. Нещо може да се тематизира, когато е съчетаемо с изрази с обособена тема.

Коя от двете теории – кванторната или предикатно-аргументната (интенционалната) – има по-голяма предсказваща сила? С други думи, коя от тях позволява коректно да се прецени дали дадена фраза може да се използва в избрания диагностичен контекст?

а. Темо-ремната структура и двата модела за описание на категорията определеност/неопределеност

Тук трябва да отбележим, че В. Косеска-Тошева е много критична по отношение на функционалната перспектива на изречението (Koseska-Toszewa и др. 2007: 359 – 363). Част от възраженията ѝ биха могли да се избегнат, като се изследват само безконтекстни и неситуационни изречения с дискретна тема. Но все пак много от единичните дескрипции (в това число и някои от изследваните от авторката) имат смесен характер, тъй като част от тяхната определеност произлиза от аргументни позиции, попълнени със собствено име или с деиктично местоимение (*майката на Матю Пери, майка ти*).

Тъй като оперираме на много високо ниво на абстракция и всъщност проверяваме тематичната потенция на дадените видове дескрипции, резултатите от изследването (според мен) ще запазят значимост и по отношение на системно-езиковото равнище.

Според предикатно-аргументния модел определеността се състои от единичност и всеобщност. Следователно и двата вида дескрипции би трябвало да бъдат семантично съвместими с тематичната функция и съчетаеми с избраните за тест конструкции с обособена тема: бг. *що се отнася до..., (то)...* и пл. *Jeśli chodzi o..., (to ...)*⁵.

Според модела на Косеска-Тошева единичните именни групи са по принцип подходящи за тема на изречението: „Обикновено „темата“ е единична („определена“), докато „ремата“ по-скоро не е“ (Koseska-Toszewa и др. 2007: 359). За съжаление, в синтеза на *Българско-полската съпоставителна граматика* авторката анализира само дали единичните и екзистенциалните фрази са подходящи за тематичната функция.

⁵ Разбира се, не всички подобни изрази изискват или редовно допускат членувани именни групи, срв. бг. *По думите на Радев, ако се говори за диалог, той следва да се води между Северна Македония и Европейската комисия.*

б. Типични видове аргументни фрази и тематичната функция

Според мен най-релевантни за връзките между детерминацията и темо-ремната структура са поне следните видове изречения: общи твърдения, в които предикатът се отнася към цял клас предмети, и частни (специфични) твърдения, в които предикатът се отнася към един (едни) точно определен обект и/или един (едни) неопределен, неиндивидуализиран обект от класа.

- „Единични“ именни групи:

Безконтекстните единични дескрипции и собствените имена могат да изразяват темата на изречението и следователно да се използват в конструкции с обособена тема, срв.:

15.бг. **Кралят на Великобритания** е плешиив. → *Що се отнася до краля на Великобритания, то той е плешиив.*

16.бг. **Чарлз Трети** е плешиив. → *Що се отнася до Чарлз Трети, то той е плешиив.*

17.пл. **Król Wielkiej Brytanii** jest łysy. → *Jeśli chodzi o Króla Wielkiej Brytanii, to jest on łysy.*

18.пл. **Karol Trzeci** jest łysy. → *Jeśli chodzi o Karola Trzeciego, to jest on łysy.*

Едноаргументните изречения с изразена тема са доста недвусмислени и в двата езика. В примерите темата се изразява или от собствено име, или от определена дескрипция. Такъв е случаят дори с контекстните (или ситуационните) дескрипции, вж.:

19.бг. **Този човек** е плешиив. → *Що се отнася до този човек, то той е плешиив.*

20.бг. **Човекът** е плешиив. → *Що се отнася до човека, то той е плешиив.*

21.пл. **Ten człowiek** jest łysy. → *Jeśli chodzi o tego człowieka, to jest on łysy.*

Полският език по принцип допуска и формализации без показателно местоимение. Но тенденцията към тяхната употреба е толкова силна, че изреченията без тях се възприемат като проблематични (най-малкото звучат като изкуствени). Нивото на тяхната допустимост може да варира и поради лексикалните значения:

22.пл. ?Człowiek jest łysy.⁶

23.пл. **Książka** jest interesująca.

Такива номинални фрази като полското *książka* В. Косеска-Тошева определя като недоизказана квантификация (Koseska-Toszewa и др. 2007: 364 – 366). Ако приемем обаче, че изречението е автономно (състои се от самостоятелно изразена тема и рема), тогава фразата *książka* не може да се интерпретира като неопределена (екзистенциална в рамките на кванторната теория). Всъщност неопределената интерпретация е проблематична в такива изречения и би изисквала да се намери (неизразена в самото изречение) тема някъде в контекста.

⁶ При неактуално значение, когато предикатът важи за цялото множество, няма съмнения за допустимостта на фразите от този тип, срв. пл. *Człowiek jest śmiertelny*.

При двуаргументни изречения с определена стойност във втората позиция е възможна и нейната тематизация и тогава първата позиция може да бъде неопределена:

24.бг. *На масата лежи една книга.* → *Що се отнася до масата, то на нея лежи една книга.*

25.бг. *На масата лежи книга (а не тетрадка).*

26.бг. *Книга (а не тетрадка) лежи на масата.* → *Що се отнася до масата, то на нея лежи книга (а не тетрадка).*

27.бг. *Една книга лежи на масата.* → *Що се отнася до масата, то на нея лежи една книга.*

Екзистенциалните фрази от горните примери по принцип не се съчетават с този израз с обособена тема.

28.пл. *Jakaś książka leży na stole.* → **Jeśli chodzi o jakąś książkę, to leży ona na stole.*

29.пл. *Pewna książka leży na stole.* → **Jeśli chodzi o pewną książkę, to leży ona na stole.*

30.бг. *Някаква книга лежи на масата.* → **Що се отнася до някаква книга, то тя лежи на масата.*

31.бг. *Една книга лежи на масата.* → **Що се отнася до една книга, то тя лежи на масата.*

Както се вижда, и при двуаргументните предикати фразите, определяни в кванторния модел като екзистенциални, не се съчетават с израз с обособената тема, въпреки че по принцип темата може да се изразява от всяка от аргументните позиции.

До тук и двата модела правилно предсказват, че единичните фрази могат да се тематизират. Това е така независимо от тяхната същност, като те могат да бъдат безконтекстни определени дескрипции, контекстни определени дескрипции или собствени имена. Екзистенциалните (по терминологията на кванторния модел) фрази не се поддават на тематизация и не се съчетават с израз с обособената тема.

32.бг. *Жените са причината този свят да съществува.* → *Що се отнася до жените, то те са причината този свят да съществува.*

33.пл. *Kobiety są przyczyną, dla której ten świat istnieje.* → *Jeśli chodzi o kobiety, to są one przyczyną dla której istnieje ten świat.*

За да избегнем възможността темата да не съвпадне с избраната за тест фраза, по-нататък ще използвам по-елементарни примери. В следните изречения второто съществително име е част от сказуемото (предикатно съществително име). То не може да се тематизира, защото влиза в ремата.

34.бг. *Жените са бозайници.*

35.пл. *Kobiety są sakami.*

В. Косеска-Тошева обяснява редовната употреба на определителните членове с „една универсална омонимия“ (Koseska-Toszewa и др. 2007: 351). Не съм сигурен дали има достатъчно доказателства за универсалност, но все

пак даже примерите, приведени от авторката (които са на няколко езика), показват, че тук става нещо неслучайно, напр.:

36. англ. *The lion is a ferocious animal* 'The lion is a dangerous, wild animal'

37. фр. *Le lion est un animal feroce* 'The lion is a dangerous, wild animal'

38. рум. *Omul este muntor* 'Each man is mortal'

39. алб. *Qeni është mik i njeriu* 'The dog is a friend of the man'

40. бг. *Човекът е смъртен*. 'Each man is mortal' (Косеска-Тошева 2009: 109).

Не е ясно какъв вид омонимия има предвид авторката. Съществуват два главни вида омонимия: лексикална и граматична. Лексикалната омонимия е проблематична поради сублексикалната същност на определителния член в българския език. Но дори и да я пренебрегнем, не са ли омонимите случайни по принцип? Бих могъл да си представя два езика, при които в единия под влияние на другия се копира (калкира) една лексикална омонимия, но в нашия случай такова обяснение е невъзможно. Няма генетична (етимологична) връзка между определителните членове в тези езици. За граматична омонимия ли става дума? Ако приемем обяснението на авторката, би трябвало да се каже, че това е един вътрешно парадигматичен вид граматична омонимия, подобен на този при формите *стола* (членувано съществително, единствено число, кратка форма) и *стола* (бройна форма), напр.

41. бг. Дай ми стола!

42. бг. Тук има два стола.

Може ли по принцип подобно явление да съществува и в този случай? В английския език има само един определителен член и следователно моделът изисква само един „неопределителен“ всеобщ член. Но достатъчно е да помислим за положението в българския език, където има много определителни членове⁷. При всичките шест форми може ли да се говори за „същата“ (но случайна) омонимия? При лексикалната омонимия съществуват най-малко две (формално) идентични единици на езика (лексеми); при граматичната омонимия (напр. горните два примера) също става дума за отделни езикови същности, за различни по функция морфемии. При едно стриктно разбиране на предложеното от В. Косеска-Тошева в българския език щеше да има 12 омонимни членни морфемии (шест за единичност и шест за всеобщност). Струва ми се, че езиковата материя тук се интерпретира по един много сложен начин и в нея се създават много нови единици. Не мога да си представя как щеше да се достигне до такава интерпретация без самата кванторна теория.

⁷ Много често за членовете се говори с генерично употребено (членувано) съществително име в единствено число (*членът*). На едно съвсем ненаучно равнище имам впечатление, че доста хора мислят, че „един-единствен български член“ се мени по род и число (повече за членовете и граматичните категории род и число вижте в Стойкова: 2012).

5. Изводи

Граматичните категории често се характеризират с висока степен на абстракция на тяхната семантика. Не може ли да се приеме, че между членуваните единични и членуваните всеобщи фрази има нещо общо и че то наистина има семантична стойност? Известно е, че съществуват универсални семантични категории. Не успях да се досетя дали има други подобни универсални омонимии. Не намерих и информация за тях. Оказва се, че явлението „универсална омонимия“ е нещо много необичайно и много единично. Такава интерпретация трябва да се съпостави с модела на Ст. Кароляк, в който всеобщността е определена. В него има едно универсално семантично свойство и при двата вида дескрипции (единичните и всеобщите). В значението за всеобщност влиза определена цялостност, обхващането на цялата екстенсия на понятието аргумент. Понятиятната (интенционалната) стойност на името заедно с неактуалния предикативен контекст са достатъчни за точно определяне на екстенсията. При единичността понятието също се отнася към цялата екстенсия. Тя е точно детерминирана при определено попълване на аргументните позиции на даденото понятие. Тази точност (определеност в най-общ смисъл), цялостното обхващане на екстенсията на единичното и общото понятие, позволяват то да се тематизира. Като се има предвид, че собствените имена и показателните местоимения могат да репрезентират повърхнинно темата заедно с единичните дескрипции, прави впечатление, че явлението има семантична природа. Общите дескрипции също могат да се тематизират според теста с обособяването на темата. Това е така, защото на езиковото (комуникационното) равнище те са определени в достатъчна степен, за да се говори за тях и да бъдат предмет на човешката мисъл. Разбира се, не бива да променяме кванторната теория, но може би тя просто не е удобна за интерпретацията на езиковите данни? Теорията на Ст. Кароляк има по-голяма предсказваща сила по отношение на тематичните потенции на различни видове дескрипции в сравнение с модела на В. Косеска и Г. Гаргов. И двете теории не отделят достатъчно внимание на контекстните и ситуационните употреби на езика. Смятам че тяхното място в развитието на полското езикознание е много важно, а моделът на В. Косеска-Тошева беше допълнително широко използван и при чуждоезиковото обучение на българи в Полша. Точно поради това те със сигурност заслужават да ги оспорваме и усъвършенстваме.

Благодарности

Публикацията е част от изпълнението на Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

Цитирана литература

Банасяк 2021: Банасяк, Я. Семантичните съпоставителни изследвания на българския език с други езици в полското езикознание. – *Български език*, № 3, с. 77 – 93.

- Гаравалова 2014: Гаравалова, И. *Членуването на съществителните имена в българските говори*. София: Издателство Авангард Прима.
- Косеска-Тошева 2009. Косеска-Тошева, В. Многоотомна българско-полска съпоставителна граматика. – *Български език*, № 1, с. 5 – 18.
- Стойкова 2012: Стойкова, В. 2012. *Компютърна морфология на определителния член в българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Kabakchiev 2000: Kabakchiev, K. *Aspect in English: A “common-sense” view of the interplay between verbal and nominal referents*. Dordrecht: Springer Dordrecht.
- Karolak 1990: Karolak S. *Kwantyfikacja a determinacja w językach naturalnych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karolak 2001: Karolak S. *Od semantyki do gramatyki: wybór rozpraw*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Karolak 2002: Karolak S. *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Koseska-Toszeва 2011: Koseska-Toszeва V. Gramatyka konfrontatywna języków polskiego i bułgarskiego. – *LingVaria: Półrocznik Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, № 1 (11), s. 27 – 39.
- Koseska-Toszeва и др. 2007: Koseska-Toszeва V., M. Korytkowska, R. Roszko. *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Polański 2003: Polański, K. R. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Reichenbach 1967: Reichenbach, H. Analiza języka potocznego. – In: Jerzy Pelc (ред.). *Logika i język. Studia z semiotyki logicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 85 – 222.

The semantic category of definiteness/indefiniteness in light of the theme-rheme structure (in Bulgarian and Polish)

Jakub Banasiak

Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences

jakub.banasiak@ispan.edu.pl

Abstract. The article examines the semantic category of definiteness/indefiniteness in Bulgarian and Polish, focusing on two theoretical models: the quantificational and the predicate-argument (intensional). Particular attention is given to the relationships between the theme-rheme structure and determination, as it is examined which of the theories better predicts whether a given phrase can be thematized.

Keywords: *Bulgarian; Polish; definiteness/indefiniteness; theme-rheme structure; Stanislav Karolak; Violetta Koseska-Tosheva; Georgi Gargov*

Jakub Banasiak
Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
Stefana Jaracza 1
00-378 Warsaw
Poland

K retrodigitalizaci *Bulharsko-českého slovníku* Karla Hory a kolektivu SLÚ ČSAV: metodologické aspekty

Božana Niševa^a, Michaela Kuzmova^b
Slovanský ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.^a,
Ústav pro bulharský jazyk Bulharské akademie věd^b
bozana.niseva@slu.cas.cz^a, m.kuzmova@ibl.bas.bg^b

Abstrakt. V příspěvku se zaměřujeme na metodologické přístupy a postupy uplatňované v první fázi retrodigitalizace *Bulharsko-českého slovníku* K. Hory a kolektivu Slovanského ústavu ČSAV. Při přípravě podkladů pro budoucí online zpřístupnění slovníku širší veřejnosti vycházíme ze skutečnosti, že se jedná o archivaci a elektronizaci významného – a na poli bulharsko-české lexikografie dosud nepřekonaného – lexikografického díla. V této fázi naší práce proto slovníkový obsah neaktualizujeme, resp. neupravujeme v souladu se současnou spisovnou normou češtiny ani bulharštiny. Soustředíme se především: a) na „zdokumentování“ stavu bulharské a české slovní zásoby doloženého ve slovníku, popř. na odstranění chyb a nesrovnalostí v původním textu; b) na modifikaci ve slovníku uplatněných lexikografických postupů a prostředků, a to se zřetelem k možnostem, které pro překonání omezení způsobených tzv. textovou kondenzací v lexikografii poskytuje digitalizace.

Klíčová slova: *Bulharsko-český slovník; dvojjazyčná lexikografie; retrodigitalizace*

V příspěvku¹ se zaměřujeme na metodologické přístupy a postupy uplatňované v počáteční fázi retrodigitalizace *Bulharsko-českého slovníku* Karla Hory (1904 – 1996) a kolektivu Slovanského ústavu ČSAV (dále BČS).² V souladu se současným pojetím problematiky (viz např. Kallas et al. 2019; Благоева 2023) retrodigitalizaci chápeme jako proces převodu staršího/tištěného slovníku do digitální, počítačem

¹ V příspěvku vycházíme z referátu předneseného na Bienále české lingvistiky 2024 (Praha 17.–19.9.2024).

² Počáteční fáze retrodigitalizace BČS byla hlavním úkolem projektu s názvem *The Use of Modern Technologies in Opening Lexicographical Heritage to the Public – The Theoretical and Methodological Aspects of Preparing the Source Materials for a Bulgarian-Czech Dictionary Database*, který probíhal v letech 2023 – 2024 v rámci bilaterální spolupráce Slovanského ústavu Akademie věd České republiky, v. v. i., a Ústavu bulharského jazyka prof. L. Andrejčina Bulharské akademie věd s finanční podporou Akademie věd České republiky a Bulharské akademie věd.

čitelné a zpracovatelné podoby. Počáteční fáze retrodigitalizace BČS zahrnuje tyto základní kroky: 1) skenování tištěného dokumentu pomocí profesionální techniky do formátu s bezztrátovou kompresí vhodného pro optické rozpoznávání znaků ve vysokém rozlišení; 2) převedení oskenovaného dokumentu na text pomocí OCR softwaru;³ 3) celkovou manuální kontrolu výsledného materiálu za účelem odstranění chyb a formálního sjednocení; 4) transformaci opraveného, popř. modifikovaného textu slovníku do formátu XML s vyznačenou vnitřní strukturou hesel za pomoci využití postupů standardizovaných v digitální lexikografii.

Při přípravě podkladů pro budoucí online zpřístupnění BČS širší veřejnosti jsme vycházely ze skutečnosti, že se jedná o archivaci a elektronizaci významného – a na poli bulharsko-české lexikografie dosud nepřekonaného – lexikografického díla. BČS vyšel v r. 1959, zachycuje totiž stav bulharského a českého lexika v polovině minulého století (zpracován byl v letech 1949 – 1958). Třebaže je v mnoha ohledech již zastaralý, BČS zůstává i nadále jediným bulharsko-českým slovníkem zahrnujícím více než 60 000 hesel, čímž výrazně převyšuje bulharsko-české lexikografické příručky vydané nejen před jeho publikováním, ale i od jeho uveřejnění až doposud. Zároveň BČS představuje cenné svědectví o vývoji české dvojjazyčné lexikografie, neboť do něj zařazený materiál z obou jazyků byl vybrán a zpracován na základě promyšlené koncepce, při níž se vycházelo z orientace slovníku na rodilé mluvčí češtiny.⁴ Vzhledem k tomu, že součástí pramenné základny pro vznik BČS tvořily slovníky bulharské provenience, odráží se v něm též stav tehdejší bulharské výkladové a dvojjazyčné lexikografie.

S ohledem na dosud uvedená fakta slovníkový obsah neaktualizujeme, resp. neupravujeme v souladu se současnou spisovnou normou češtiny ani bulharštiny. Zaměřujeme se konkrétně na „zdokumentování“ v něm doloženého stavu bulharské a české slovní zásoby, popř. na odstranění chyb a nesrovnalostí v původním textu, a též na modifikaci v něm uplatněných lexikografických postupů a prostředků, přičemž využíváme možnosti, které humanitním vědám poskytuje digitalizace. S takto zvoleným „dokumentačním“ přístupem souvisejí i následující principy, z nichž vycházíme při zpracování slovníkového materiálu: 1) neodstraňujeme zastaralá a dnes málo frekventovaná slova a nedoplňujeme heslář o slova nová; 2) neaktualizujeme gramatické a stylistické informace o heslových slovech 3) nezasahujeme do zpracování ekvivalentů a neaktualizujeme encyklopedickou informaci v překladové části některých typů hesel, jde např. o uvádění církevních svátků podle tzv. starého stylu, čili podle juliánského kalendáře (Димитровден *m.* svátek sv. Dimitrije 20. ledna), o ideologicky zabarvené výklady (нищейство

³ Pro tento účel byla použita aktuální verze softwaru ABBYY FineReader, který byl pomocí funkce strojového učení (Machine learning) optimalizován pro rozeznání typů cyrilice a latinky použitých ve slovníku.

⁴ Podrobněji o vzniku BČS a jeho koncepci na pozadí lexikografických aktivit Slovanského ústavu od počátku 30. let 20. stol. viz Niševa 2020; Нишева, Кузмова, Пилат 2024: 84 – 87.

s. *kniž.* nietzschovství, Nietzschovo učení reakční směr německé filosofie) nebo o doplňující údaje k již neaktuálním názvům bulharských měst (**Мичурин** *m. zeměp.* Mičurin *dř.* Carevo do r. 1934 Vasiliko); 4) neodstraňujeme ideologicky zabarvené příklady (**акýла** [...] **2. přen.** dravec, žralok; капиталистически -и kapitalističtí dravci; **агѐнт** [...] ~ на буржоазията) atd.

Text slovníku získaný metodou OCR se vyznačuje poměrně velkou chybovostí při rozpoznávání jednotlivých písmen a také při rozpoznávání hranic slov a heslových statí. Souběžně s odstraněním těchto chyb při manuální kontrole eliminujeme všechny chyby a nesrovnalosti v původním textu BČS. Jde jednak o tiskové chyby, např. **встълѐние** (opraveno na **встълѐние**), jednak o nesprávné gramatické tvary nebo o chybně uvedené přízvuky v heslových slovech a exemplifikaci, např. **аванпѐст**, -тът, -ти (opraveno na **аванпѐст**, аванпѐстъ, аванпѐстове); **вокализѐция** [...] ~ на еровѐ (opraveno na вокализѐция на ѐровѐ) atd.⁵ Opravujeme též jazykové chyby v exemplifikaci, které se týkají hlavně užití členu určitého a předložek, např. **товѐ не ми влѐза в рѐбота** *hovor.* do toho mi nic není (opraveno na **товѐ не ми влѐза в рѐботата**), **склад на вѐглища** (opraveno na **склад за вѐглища**).

Transformace textu slovníku do nové (elektronické) podoby umožňuje překonat omezení, která jsou způsobena tzv. textovou kondenzací v lexikografii.⁶ V BČS najdeme různé prostředky textové kondenzace typické pro tradiční (tištěné) slovníky jako např. nahrazování heslového slova tildou v exemplifikaci a v slovesných podheslech; uvádění tvarů heslového slova v redukované podobě v gramatické a v exemplifikační složce hesla; lexikografické zkratky (gramatické, stylistické, oborové); vynechávání redundantních informací, např. slovnědruhových charakteristik u ohebných slovních druhů a příslovcí. V této fázi počítáme s tím, že se v úplné podobě budou uvádět 1) heslová slova a jejich tvary ve všech složkách hesla; 2) lexikografické zkratky (s výjimkou zkratk označujících rodovou platnost jmen). Kromě toho se do slovesných a všech adjektivních a adverbiálních hesel bude doplňovat informace o slovnědruhové příslušnosti, např.:

кѐсьмче, -та *s. zdrob.* vlásek, chloupek

→

кѐсьмче, **косѐмчета** *s.*

zdrobnělina

vlásek, chloupek

⁵ Tyto úpravy provádíme s ohledem na informaci v bulharských slovnících, ke kterým se přihlíželo při zpracování BČS. Co se týče označování bulharského přízvuku, držíme se v této fázi naší práce tradice zavedené v dvojazyčných slovnících české provenience, tj. zachováváme označování přízvuku čárkou ('). Podrobněji o označování přízvuku v bulharštině viz např. Бонджолова 2019.

⁶ O textové kondenzaci z hlediska tradiční lexikografie viz podrobněji Wiegand 1996. Ohledně prostorové úspornosti v elektronických slovnících viz např. Lew 2011; Rundell 2015.

бодър, -дра, -дри čilý, svěží, bujarý; ~ вид svěží vzezření; с -дра стъпка svižným krokem

→

бодър, бодра, бодри

пřídavné jméno

čilý, svěží, bujarý;

бодър вид svěží vzezření;

с бодра стъпка svižným krokem

тръгвам *ned. [...]* **4. hovor. ve spoj. se sp. да a slovesem** začínati něco dělati, pouštěti se do něčeho, chytati se něčeho [...]

→

тръгвам

nedokonavé sloveso

[...]

4. hovorově ve spojení se spojkou да a slovesem

začínati něco dělati, pouštěti se do něčeho, chytati se něčeho [...]

вдън *předl. v hloubi*; ~ земја в hlubinách země

→

вдън

předložka

v hloubi;

вдън земја в hlubinách země

Dalším postupem pro dosažení textové kondenzace v BČS je spojování dvou nebo více slov do společného hesla. Tento postup se uplatňuje u abecedně blízkých variant, zatímco abecedně vzdálené varianty⁷ tvoří samostatná hesla propojená odkazy. Při transformaci slovníkového textu uvedený postup modifikujeme tak, že abecedně blízké varianty vyčleňujeme do samostatných hesel, která pak propojujeme pomocí odkazů. Odkazová hesla u abecedně vzdálených variant následně doplňujeme příslušnými gramatickými nebo gramatickými a stylistickými údaji, srov.

зѣдух¹, -хѣт *m. i nář. зѣдуха* ž. **1.** dusné parno **2.** těžký vzduch

→

зѣдух¹, зѣдухѣт *m.*

1. dusné parno

2. těžký vzduch

těž nářečně зѣдуха

⁷ V BČS je lexikální variantnost chápána velmi široce. Pomocí odkazových hesel se jako varianty uvádějí např. stejnokořenná synonyma (**миноно́ска v. миноно́сец**) nebo slova spisovná a jejich nářeční ekvivalenty **карнацарія** *nář. v. кебапчийница*.

за́дух², за́духът [...]

за́духа *ž.*

nářečně

1. dusné parno

2. těžký vzduch

viz за́дух¹

логаритмичен, -чна і логаритмически *mat.* logaritmický; -чни та́блици
logaritmické tabulky; -чна лінійка logaritmické pravítko

→

логаритмичен, логаритмична

přídavné jméno

matematika

logaritmický

логаритмични та́блици logaritmické tabulky;

логаритмична лінійка logaritmické pravítko

těž логаритмически

логаритмически

přídavné jméno

matematika

logaritmický

viz логаритмичен

пра́жа *nář.* v. пѣржа

[...]

пѣржа, -и *ned.* smažiti; ~ **се** smažiti se; ~ **се** в со́бственото си ма́сло *rč.*
vařiti se ve vlastní šťávě

→

пра́жа, пра́жи

nedokonavé sloveso

nářečně

viz пѣржа

[...]

пѣржа, пѣржи

nedokonavé sloveso

smažiti;

пѣржа се

smažiti se;

пѣржа се в со́бственото си ма́сло *rčení* vařiti se ve vlastní šťávě

а́рно v. ха́рно

[...]

ха́рно *lid.* dobře, pěkně; ~ съм си тук! je mi tu dobře!

→

арно
příslovce
lidově
viz **харно**

[...]
харно
příslovce
lidově

dobře, pěkně;
харно съм си тук! je mi tu dobře!

Modifikujeme také další dva typy společných hesel. Jsou to: a) hesla, v nichž se zpracovávají substantiva mužského rodu a k nim přihnízdovaná příslušná přechýlená substantiva rodu ženského; b) adjektivní hesla, v nichž se jako samostatné „významy“ u příslušných adjektiv končících na *-ски* a *-ически* uvádějí homonymní adverbia, srov.

рисувач, -ът, -чи *m. hovor.* kreslíř; **-чка** *ž.* kreslířka

→

рисувач, рисувачът, рисувачи *m.*
hovorově
kreslíř

рисувачка *ž.*
hovorově
kreslířka

калпазънски *hovor.* **1.** *příd.* darebácký, ničemný; lajdácký **2.** *přísl.* darebácky, ničemně; lajdácký

→

калпазънски
přídavné jméno
hovorově

darebácký, ničemný; lajdácký

калпазънски
příslovce
hovorově

darebácky, ničemně; lajdácky

V této fázi naší práce nepočítáme s modifikací adjektivních hesel, v nichž se jako samostatné „významy“ příslušných adjektiv zpracovávají adjektiva substantivizovaná. Nemodifikujeme ani způsob zpracování slovesných vidových dvojic a reflexivních intransitiv (např. *разхождам се / разходя се; тръзвам си / тръзна си*). V BČS jsou slovesa dokonavá zařazena na své abecední místo s odkazem na odpovídající slovesa nedokonavá, v jejichž heslech jsou zpracována jako podhesla. Reflexivní intransitiva jsou rovněž zařazena jako podhesla do hesel odpovídajících sloves nedokonavých. Vzhledem k orientaci BČS na rodilé mluvčí

češtiny je v něm řada slovesných tvarů (především aoristových a participiálních) zařazena jako samostatná hesla opatřená potřebnou gramatickou charakteristikou a odkazem na příslušné slovesné heslo.⁸ Jinými slovy: přesto, že se v moderních tištěných slovnících členy slovesných vidových dvojic nejčastěji zpracovávají v samostatných heslech propojených odkazy (týká se to mj. slovníků založených na moderních postupech a přístupech uplatňovaných v slovanské lexikografii), a také, že v elektronických slovnících jsou slovesná hesla hypertextově propojena s celým paradigmatickým slovesem⁹, jsme se rozhodli, že se v této fázi naší práce omezíme na zvážení možnosti zahrnout samostatně prezentované slovesné tvary i do hesla příslušného slovesa, srov.

доберá *dok.* v. добірам

[...]

добірам *ned.* dobíрати, paběrkovati; sbíрати až do konce; ~ **се** до *нєщо* dopátrati se *нєčeho*; dostávati se *k нєčemu*; **доберá**, -пé *dok.* dobrati; sebrati do konce; ~ **се** dopátrati se; dostati se; ~ **се** до *їстината* dopátrati se, dopídit se pravdy, přijíti věci na kloub; ~ **се** до *властá* dostati se k vládě

[...]

добрál *příč. min.* od добера v. добірам

добрán *příč. trp.* od доберá v. добірам

добрэх *aor.* od доберá v. добірам

→

доберá

dokonavé sloveso

viz добірам

[...]

добірам

nedokonavé sloveso

dobíрати, paběrkovati; sbíрати až do konce

добірам се до *нєщо*

dopátrati se *нєčeho*; dostávati se *k нєčemu*;

доберá, доберé

dokonavé sloveso

aorist добрэх

příčestí minulé činné добрál

příčestí minulé trpné добрán

⁸ Slovesa v BČS jsou zpracována v souladu s pokyny ve Směrnici pro slovníky Slovanského ústavu, jejímž autorem byl Bohuslav Havránek. Viz blíže Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., fond Slovanský ústav, inv. č. 152, sign. H 11/1. Protokol o schůzi slovníkové komise Slovanského ústavu, která se konala v sobotu dne 23. ledna 1932 o páté hod. odp. v zasedací síni slovanského ústavu v Lobkovickém paláci.

⁹ Viz např. Košková 2004 – 2022; Krejčířová 2007 – 2021.

dobrati; sebrati do konce
доберá се
dopátrati se; dostati se
доберá се до истината dopátrati se, dopíditi se pravdy, přijíti věci na kloub;
доберá се до властtá dostati se k vládě

[...]

добрáл

příčestí minulé činné od добера

viz **добíрам**

добрáн

příčestí minulé trpné od добера

viz **добíрам**

добрáх

aorist od доберá

viz **добíрам**

Retrodigitalizace *Bulharsko-českého slovníku* Karla Hory a kolektivu Slovanského ústavu ČSAV je zaměřena na uložení v něm obsažených lexikografických dat do jednotného digitálního formátu, který umožní jejich budoucí využití pro různé účely. Metodologické přístupy a postupy uplatněné v první fázi retrodigitalizace, o kterých jsme stručně pojednaly v tomto příspěvku, mají za cíl zajistit uživatelsky pohodlnější přístup k originálnímu obsahu slovníku. BČS představuje významnou etapu ve vývoji bulharsko-české lexikografie, a proto zajištění širšího a uživatelsky snadného přístupu k jeho obsahu by mohlo v budoucnu přispět k prohloubení výzkumu dějin české a bulharské dvojjazyčné lexikografie a interdisciplinárně zaměřeného výzkumu česko-bulharských vztahů (zejména pokud jde o zájem o bulharský jazyk v českém prostředí a o český jazyk v bulharském prostředí). Jako dosud jediný bulharsko-český slovník středního rozsahu, který registruje nemálo nářečních slov, turcismů, archaismů a historismů, ale rovněž řadu i v současnosti aktuálních jazykových prostředků, může BČS sloužit jako sekundární příručka nejen pro překladatele z bulharštiny do češtiny, ale též pro Čechy, kteří se profesionálně nebo zájmově zabývají bulharským jazykem, dějinami nebo kulturou. A v neposlední řadě odborné poznatky získané v procesu retrodigitalizace BČS by mohly být užitečné i z hlediska případné přípravy koncepce zcela nového (elektronicky založeného) bulharsko-českého slovníku.

Literatura

Благоева 2023: Благоева, Д. „Речник на съвременния български книжовен език“ в дигиталната епоха. – *Językoznawstwo*, № 1, с. 7 – 20.

Бонджолова 2019: Бонджолова, В. За писменото отбелязване на ударението в българския език. – В: Бонджолова, В. (ред.). *Noten est open. Научни изследвания в чест на 70-годишнината на проф. д-р Кирил Цанков*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 137 – 148.

Нишева, Кузмова, Пилат 2024: Нишева, Б., М. Кузмова, Щ. Пилат. Ретроцифитализацията на Българско-чешкия речник на Карел Хора и колектив от Славянския институт при ЧСАН – лексикографска традиция и съвременни подходи. – В: Dudás, M. (ed.). *70 години Българска филология в Будапеща*. Budapest: ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék, с. 81 – 105.

Kallas et al. 2019: Kallas, J. et al. Lexicographic Practices in Europe: Results of the ELEXIS Survey on User Needs. – In: Kosem, I. et al. (eds.). *Electronic lexicography in the 21st century. Proceedings of the eLex 2019 conference. 1 – 3 October 2019, Sintra, Portugal*. Brno: Lexical Computing CZ, s.r.o., pp. 519 – 536.

Košková 2004 – 2022: Košková, M. *Bulharsko-slovenský slovník. Zv. I – IV*. Bratislava: Veda.

Krejčířová 2007 – 2021: Krejčířová, I. et al. *Rusko-česká elektronická slovníková databáze*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, v. v. i. <<https://slovník.slu.cas.cz/slovník/main/Main.html?dict=rcs>> [19.02.2025]

Lew 2011: Lew, R. Space Restrictions in Paper and Electronic Dictionaries and their Implications for the Design of Production Dictionaries. A preprint version. – In: Bański P., B. Wójtowicz. (eds.). *Issues in Modern Lexicography*. München, Lincom Europa. <<https://repozytorium.amu.edu.pl/items/519b2f5d-d065-47f5-913c-70336f43ce34>> [19.02.2025]

Nišeва 2020: Nišeва, B. Bulharsko-český slovník Karla Hory a kolektivu – impulsy dosud nepřekonaného díla pro současný lexikologický a lexikografický výzkum. – In: Šlaufová, E. et al. (eds.). *Proměny české slavistiky po roce 1989*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., pp. 149 – 162.

Rundell 2015: Rundell, M. From Print to Digital: Implications for Dictionary Policy and Lexicographic Conventions. – *Lexikos* 25, № 1, pp. 301 – 322.

Wiegand 1996: Wiegand, H. E. Textual Condensation in Printed Dictionaries. A Theoretical Draft. – *Lexikos*, № 1, pp. 133 – 158. <<https://lexikos.journals.ac.za/pub/article/view/1029>> [19.02.2025]

On the retrodigitization of the Bulgarian-Czech dictionary by Karel Hora and the SLÚ ČSAV team: methodological aspects

Božana Niševa^a, Michaela Kuzmova^b

**Institute of Slavonic Studies of the Czech Academy of Sciences^a,
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences^b**

bozana.niseva@slu.cas.cz, m.kuzmova@ibl.bas.bg

Abstract. In this paper, we focus on the main methodological approaches and procedures applied in the first phase of the retrodigitalization of the *Bulgarian-Czech Dictionary* by K. Hora and the team of the Slavonic Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences. The *Bulgarian-Czech Dictionary* is a significant contribution to the bilingual (Czech-Bulgarian and Bulgarian-Czech)

lexicography. In view of this, we do not update the dictionary content. Instead, we concentrate on “documenting” the state of Bulgarian and Czech vocabulary as recorded in the dictionary. Our efforts are directed toward two main objectives: first, to eliminate any errors and inconsistencies in the original text; and second, to modify the lexicographic techniques applied in it, using the possibilities that digitization provides for overcoming the limitations caused by the text condensation in lexicography.

Keywords: *Bulgarian-Czech dictionary; bilingual lexicography; retrodigitization*

Božana Niševa
Institute of Slavonic Studies
Czech Academy of Sciences
Valentinská 91/1
Praha 1
110 00
Czech Republic

Michaela Kuzmova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Translating heritage language stimuli into a dominant language: Experiments with Bulgarian Judeo-Spanish speakers

Diana Klüh^a, Tania Avgustinova^b

Department of Language Science and Technology, Saarland University^{a, b}
diana.klueh@uni-saarland.de^a, avgustinova@lst.uni-saarland.de^b

Abstract. The paper analyses certain grammatical features in translating Judeo-Spanish stimuli into Bulgarian in the context of experiments with native speakers of Judeo-Spanish as the heritage language and Bulgarian as the dominant language. The obtained empirical data reflect a specific situation of language contact, which allows us to focus on characteristic phenomena revealing the mutual influence of these contact languages, in particular the impact of Judeo-Spanish on Bulgarian.

Keywords: *Bulgarian; Judeo-Spanish; contact language; Ladino; bilingual speakers*

0. Socio-historical background

Judeo-Spanish (also known as Sephardic, Djudezmo, Ladino or Spaniol) is the name of a language spoken by a community of Mosaic faith who had to leave Spain in 1492 by the order of Spanish Queen Isabela and found refuge within the borders of the Ottoman Empire (cf. Hetzer 2001: 1 – 2). In particular, the name Ladino tends to refer to the original language that the Spaniards brought to the Balkans and thus historically classifiable as Old Spanish mixed with some Hebrew. On the Balkans, it changed greatly under the influence of various language contacts, adopting ca. 4,000 words from Old Spanish, 1,500 from Turkish, 500 from Hebrew and 400 to 500 from Greek, Arabic and other languages (cf. Moskona 2004: 19 – 20). Eventually, Djudezmo refers to a lexically poorer variety, due to the influence of socio-political and economic conditions in the Ottoman Empire¹ of that time (Moskona 2004, 21 – 22). People lived in closed Jewish environments with no secular education but only monastery schooling for boys.² All these factors explain how it came about that (everyday) Djudezmo lost many words from Ladino and replaced others with simplified synonyms (Moskona 2004: 22).

¹ The author calls the Ottoman Empire Turkey.

² In the monastery school, the boys only learnt prayers, arithmetic and Hebrew. Girls were forbidden to attend the convent school (Moskona 2004: 22).

There are very few Jewish-Spanish (*JuSpa*) speakers in Bulgaria today.³ In 2011, the Bulgarian census showed that only 1162 people belonged to the Jewish group (cf. Andreeva et al. 2022: 1). Studies carried out on some of the Ladino communities in Bulgaria reveal the influence of Bulgarian on Judeo-Spanish⁴ with regard to phonetics and morpho-syntax (cf. Andreeva et al. 2022). These observations raise the reversed question whether and to what extent the Bulgarian language of the Ladino group in question may have been influenced by Judeo-Spanish.

During the work on the project “Judeo-Spanish in Bulgaria: a contact language between archaism and innovation”⁵, the speech of bilingual (JuSpa with Bulgarian as mother tongue) and monolingual (Bulgarian as mother tongue) speakers was recorded and their morphosyntactic, phonological and phonetic characteristics were analysed. An additional task was carried out for the bilingual speakers as part of the recordings: the speakers were asked to translate sentences in both directions, JuSpa – Bg and Bg – JuSpa. Some of these sentences had predetermined errors in the source language so that we could check whether the speakers would reproduce the same errors when translating into the target language. In this study, the peculiarities of the translations in the JuSpa – Bulgarian direction will be analysed, in this context special attention will be paid to: 1. accuracy of the translation and translation variants, 2. evaluation of the experiment.

1. The speakers

The tasks were recorded in various locations in Plovdiv, Varna, Burgas and Sofia. Twelve persons took part in the translation tasks, five women and seven men, aged between 70 and 90. Eight of the persons translated 13 sentences, two of them translated 15 sentences, and two persons translated 10 and 11 sentences respectively.

As the examples are very extensive, only some of them will be analysed here and the rest will be examined as part of another study. Only the initial outline and comments of the work with the translation tasks and subsequent hypotheses are given here.

³ Only the Sephardim are meant here, not the Jews in general. For research results on the history of the Jews in Bulgaria, see e.g. Koen 2009.

⁴ For further research findings on Judeo-Spanish, see Andreeva et al. 2017, Andreeva et al. 2019, Andreeva et al. 2021, Fischer et al. 2014, Fischer, Vega Vilanova 2018, Gabriel, Kireva 2014, Gabriel, Grünke 2018, Dobрева 2021, Tarpomanova, Dobрева 2018, Kireva, Gabriel 2015, Kireva, Gabriel 2016, Gabriel, Grünke 2022.

⁵ For further research on the project, see Fischer 2022, Fischer 2024, Grünke et al. 2023, Grünke et al. 2023a, Klüh, Avgustinova 2023, Vega Vilanova, Fischer 2024.

Table I

	Person/ abbreviation	Sex	Sentences	Age	City centre
1.	P1	f	13	90	Sofia
2.	P1	m	13	72	Sofia
3.	P2	f	13	99	Sofia
4.	P2	m	13	71	Sofia
5.	P3	f	13	-	Sofia
6.	P3	m	13	71	Sofia
7.	P4	f	13	70	Sofia
8.	P4	m	13	81	Sofia
9.	P5	m	15	72	Burgas
10.	P5	f	11	85	Varna
11.	P6	m	15	90	Sofia
12.	P7	m	10	72	Plovdiv

2. Conducting the experiment and the translations

The experiment was to be conducted in the following way: a sentence was to be played or read aloud to the speakers, who were asked to memorise the sentence and then translate it. Due to the age of the speakers, however, it was very complicated to carry out the tasks in this way, so the speakers also had the sentences they were supposed to translate in front of them.⁶

⁶ The translation tasks were carried out and recorded as part of the *project Judeo-Spanish in Bulgaria: a contact language between archaism and innovation*. The recordings were made by Bistra Andreeva, Jorge Vega Vilanova and Jonas Grünke. Jorge Vega Vilanova provided us with information about the translation tasks.

All speakers – with minor exceptions (P6) – understood the JuSpa sentences correctly and translated them well into Bulgarian. They had greater difficulties with the translation in the other direction – Bulgarian – JuSpa (cf. Vega Vilanova, Fischer 2024).⁷ The varieties that we can observe in the translations often occur due to missing or forgotten lexis, or due to the confusion of words, and then the speakers themselves are not entirely sure. For example, in the sentence *Agora vo eksplikarte la istoriya de mi papú*, the speaker says that he is not sure how to translate it – *Sega šte razkaža istorijata na bašta mi ili djado mi, ne znam*. There are also other variants of the translation of this sentence, which are distributed among the participants as follows:

Table II

	agora vo eksplikarte la istoriya de mi papú./ Now will I.P.Sg. explain You she history from my grandpa	
1	сега ще ти обясня историята на моя дядо sega šte ti objasnja istorijata na moja djado	P1f
2	сега ще разкажа историята на баща ми или дядо ми, не знам. Сега ще разкажа историята на дядо ми. sega šte razkaža istorijata na bašta mi ili djado mi, ne znam. Sega šte razkaža istorijata na djado mi	P1m
3	сега ще ти обясня историята на моя дядо sega šte ti objasnja istorijata na moja djado	P2f
4	сега ще ви разкажа историята на моя дядо sega šte vi razkaža istorijata na moja djado	P2m
5	сега ще ти разкажа, ще ти обясня историята на моя дядо sega šte ti razkaža, šte ti objasnja istorijata na moja djado	P3f
6	сега ще разкажа историята на моя дядо sega šte razkaža istorijata na moja djado	P3m
7	сега ще ви обясня историята на моя дядо sega šte vi objasnja istorijata na moja djado	P4f
8	сега ще ви разкажа историята на моя дядо sega šte vi razkaža istorijata na moja djado	P4m

⁷ For more on the methodological concept of this experiment, see Vega Vilanova, Fischer 2024.

9	сега ще ви разкажа историята на дядо ми	P5m
	sega šte vi razkaža istorijata na djado mi	
10	сега ще обясня историята на моя дядо	P5f
	sega šte objasnja istorijata na moja djado	
11	сега ще ти разкажа историята на моят баща	P6m
	sega šte ti razkaža istorijata na mojat bašta	
12	сега ще ти обясня историята на моя дядо	P7m
	sega šte objasnja istorijata na moja djado	

The first thing we see is that there is uncertainty in the translations as to whether the 2nd person singular or 2nd person plural is involved⁸ (te in *eksplikarte* cf. Hetzer 2001). In these cases, *ti* vs. *vi* occurs. Some even omitted the pronoun and did not translate it (Table 2, P1m, P3m, P5f), which could also mean for us that these people did not feel quite sure how to translate the pronoun. The speakers who did not translate the pronoun probably did not realise at all that there was a pronoun at the end of the verb and thought it was part of the verb. The next is the translation of the verb *eksplikar* (explain) (Hetzer 2001: 101), here *objasnja* (explain) is translated six times and *razkaža* (tell) seven times, in one person *razkaža* is corrected by *objasnja* the second time (P3f). Here we can draw the conclusion that the part of the speaker who translated the sentence with *objasnja* was more concerned with the meaning in JuSpa, while the other speakers were more concerned with the meaning and sense in Bulgarian and then rendered the verb with *razkaža*. In Bulgarian, *ще ти разкажа историята* also makes more sense than *ще ти обясня историята*, so we can say that the group with *обясня* translated literally, and the other group translated meaningfully. The last thing in this example that is considered here is the opposition in the translation of *moja bašta* and *moja*⁹ *djado*. Even though only two people (P6m, P1m) confused *papú* (Judeo-Spanish *Opa*) with *papa* (Judeo-Spanish *Papa*), this confirms the assumption that some varieties occur due to missing or forgotten lexis.

⁸ Another possible explanation why some have translated this with the 2nd P. Pl: the sentence begins with **agora vo** (*Now I will*), it is possible that the people from the JuSpa **vo** (form of the verb **ir**, with the help of which one forms the future tense on JuSpa) analogously then rendered with the Bulgarian **vi**, as a paronym.

⁹ The differences between the forms of the possessive pronouns are analysed and described in another research paper.

In the next example given here (Table III), we can again observe that the speakers have some difficulty recognising the pronoun because it comes at the end of the verb:

Table III

	ya ampesimos a evitarla already started (we) avoid (she/her)	
1	започнахме да я избягваме	P1f
	započnahme da ja izbjagvame	
2	започнахме да отбягваме	P1m
	započnahme da otbjagvame	
3	ние започнахме да я избягваме...	P2f
	nie započnahme da ja izbjagvame	
4	аз започвам да отбягвам... започваме да отбягваме	P2m
	az započvam da otbjagvam ... započvame da otbjagvame	
5	започнахме да я избягваме	P3f
	započnahme da ja izbjagvame	
6	започнахме да отбягваме	P3m
	započnahme da otbjagvame	
7	започнахме да я избягваме	P4f
	započnahme da ja izbjagvame	
8	и затова го отбягвам	P4m
	i zatova go otbjagvam	
9	започваме да я излагаме	P5m
	započvame da ja izlagame	
10	започнахме да отбягваме	P5f
	započnahme da otbjagvame	
11	започнахме да те каним, поради тези причини те поканихме	P6m
	započnahme da te kanim, poradi tezi pričini te pokanihme	
12	започнахме да ги избягваме...или да я избягваме	P7m
	započnahme da gi izbjagvame... ili da ja izbjagvame	

You can see that four speakers – just like in the example in Table I – did not translate the clitics of the personal pronouns. It is interesting to note that these are almost the same speakers as in the first example (Table II). In the first sentence, these are P1m, P3m and P5f and here – P1m, P2m, P3m and P5f.

This shows us that these speakers had great difficulty in understanding the sentence correctly. Again, however, the other part of the speakers understood the sentence correctly and translated the clitic correctly, with two variations in P7m and in P4m, who translated the JuSpa *la* (3rd pers. f em., sing.) with the Bulgarian *go* (3rd pers. mascul. sing.) or *gi* (3rd pers. pl.). There is also one speaker who barely understood the sentence (P6m) and one who did not realise

the meaning of the verb (P5m). There are also two variants in the translation of the verb – *evitar* is rendered as *izbjagvam* or *otbjagvam*, but this does not change the meaning in this case, and this is more of a stylistic issue. What is important here is that almost all speakers understood the meaning of the sentence again and were able to render its meaning.

From the first two sentences (Table II and Table III) it is also noticeable that when the clitics are also translated, they occupy the normal place in the sentence. The Bulgarian clitics are in no way influenced by the word-per-word translation and do not take a different place under the influence of the word order on JuSpa, which actually gives us information about the word order and clitics in the Bulgarian language.¹⁰

The last translation we will quote here is a sentence that is a little longer than the two before:

Table IV

	Aki todos los vizinos la konosen a una mujer ke avla japones ¹¹ , eya vive muy serka de aki ¹²	
1.	тук всички съседни познават една жена, която говори японски, тя живее много близо до нас Tuk vsički sāsedi poznavat edna žena, kojato govori japonski, tja živee mnogo blizo do nas	P1f
2.	тука всички комшии я, една жена, която говори японски, тя живее много близо от тук Tuka vsički komšii ja poznavat, edna žena, kojato govori japonski, tja živee mnogo blizo ot tuk	P1m
3.	тука всичките съседни познават една жена, която говори японски, тя живее много близо до нас, до тук (ама не говорим на български така, казваме „до нас“) Tuka vsički komšii ja poznavat, edna žena, kojato govori japonski, tja živee mnogo blizo do nas, do tuka (ama ne govorim na bălgarski taka, kazvame do nas)	P2f
4.	тука всички се виждат и се познават, а една жена, която говори японски, тя тя беше много ... тя вижда, че е много близка тук Tuka vsički se viždat i se poznavat, a edna žena, kojato govori japonski, tja beše mnogo...tja vižda, če e mnogo blizka tuk	P2m

¹⁰ For more on word order, clitics and pronouns in the Bulgarian language, see Avgustinova 1997, Avgustinova 1998, Dimitrova 2016, Nicolova 1986, Nicolova 2017.

¹¹ Aki todos los vizinos la konosen a una mujer ke avla japones
Here all thePl. NeighborPl. She know3P.Pl. a/one woman who speaks Japanese

¹² Eya vive muy serka de aki
She lives very close from/to here

5.	тука всички съседни познават една жена, която говори японски, тя живее много близо до тук Tuk vsički sāsedi poznavat edna žena, kojato govori japonski, tja živee mnogo blizo do tuk	P3f
6.	тука всички съседни познават една жена, която говори японски, тя живее близо, тук близо Tuk vsički sāsedi poznavat edna žena, kojato govori japonski, tja živee blizo, tuk blizo	P3m
7.	тука всички съседни познават една жена, която говори японски. Тя живее много близо до тук Tuka vsički sāsedi poznavat edna žena, kojato govori japonski. Tja živee mnogo blizo do tuka	P4f
8.	наблизо при съседите познавам една жена, която знае японски. Тя живее много близо до мене. Да, до нас или оттук Nablizo pri sāsediti poznavam edna žena, kojato znae japonski. Tja živee mnogo blizo do mene. Da, do nas ili ottuka	P4m
9.	тука всички съседни познават една жена, която говори японски, тя живее много близо до тук Tuka vsički sāsedi poznavat edna žena, kojato govori japonski, tja živee mnogo blizo do tuka	P5m
10.	тука всички съседни я познават, има една жена, която говори японски, тя живее много близо до тук Tuka vsički sāsedi ja poznavat, ima edna žena, kojato govori japonski, tja živee mnogo blizo do tuk	P5f
11.	тука всички всички съседни я познават, или всички съседни познават една жена, тука всички съседни познават една жена, която говори японски, тя живее много близко до, от тук, много близко Tuka vsički, vsički sāsedi ja poznavat ili vsički sāsedi poznavat edna žena, tuka vsički sāsedi poznavat edna žena, kojato govori japonski, tja živee mnogo blizko do, ot tuka, mnogo blizko	P6m
12.	А тука всички познават една же... я познават една жена, която а... говори японски език. Тя ааа живее много близко оттук A tuka vsički poznavat edna že... ja poznavat edna žena, kojato a... govori japonski ezik. Tja aaa živee mnogo blizo ottuk	P7m

The first thing that draws attention here is the variation *tuk/tuka*, but this is a dialectal difference and has no relation to the quality of the translation. The peculiarity that emerges again, and which is common to all the examples we analyse here, is again the use and translation of clitics. In this sentence, in its first part – *Aki todos los vizinos la konosen a una mujer ke avla japones* – eight of the speakers did not translate *la* from *la konosen* (P1f, P2f, P2m, P3f, P3m, P4f, P4m, P5m) and thus said *poznavat* instead of *ja poznavat* in Bulgarian. The other four people who translated the pronoun translated it correctly again and put it in the right place in the sentence. However, we can also see here that two people (P4m and P2m) almost did not understand the first part of the sentence, or at least did not understand the grammatical connection between the words, and as a result the meaning was also lost in the translation. The same people had similar difficulties with the sentence from Table III. Speaker P1m is the only one in the whole group who used the word *komšii* instead of *sāsedi* in his translation, but this variant rather speaks for his own lexical preference and again has only a stylistic meaning and does not change the meaning of the sentence.

Here we also observe that all the people except P2f translated the second part of the sentence literally. Only P2f first rendered the JuSpa *serka de aki* with the Bulgarian equivalent and then gave the literal translation, explaining that it could not be said in Bulgarian. All the other speakers said *de aki* directly and literally in Bulgarian, with variations in the preposition – *ot* or *do*. The reason for the literal translation may also be the fact that the speakers had the sentences in front of their eyes and also read the sentences themselves. In this sentence, we observe that the speakers really did translate it word for word.

3. Conclusion and evaluation of the experiment

From the three examples we have analysed here, we can conclude that the speakers generally translated the sentences well and were not influenced by the JuSpa. It is noticeable that some have a better command of the JuSpa language than others and that some speakers had difficulties (P4m, P2m), but this is not a surprise. What is also interesting about the translations is that sometimes they translate word for word, i.e. the speakers render the JuSpa word order, but when the clitics of the pronouns occur (Table II and Table III) and they translate them, they take their normal place in the sentence. Unfortunately, not all speakers recognise the clitics in the JuSpa sentences, which also shows us that the level of command of the JuSpa language is very different for everyone.

To evaluate the experiment, we can say that the examples given here clearly show that it is not ideal if the speakers had the sentences written in front of them and were able to translate them in written form. However, even in this case it is very interesting to be able to analyse the different levels and varieties of the speakers' translations.

Acknowledgements:

We would like to thank the DFG for funding the project Judeo-Spanish in Bulgaria: a contact language between archaism and innovation (funding number FI, 875/4-1, 491553503) and all our colleagues with whom we worked on this project and who carried out the recordings. We would also like to thank Prof Susann Fischer and Dr Jorge Vega Villanova, whose idea it was to create these translation tasks.

References

- Andreeva et al. 2022: Andreeva, B., T. Avgustinova, S. Fischer, Ch. Gabriel. Judeo-Spanish in Bulgaria: a contact language between archaism and innovation. – *Балканско езикознание/Linguistique balkanique*, № 1, c. 3 – 13.
- Andreeva et al. 2021: Andreeva, B., S. Dimitrova, Ch. Gabriel, J. Grünke. Intonational convergence in Bulgarian Judeo-Spanish spontaneous speech. – In: Kalkhoff, A. T., M. Selig, Ch. Mooshammer (eds.). *Prosody and conceptional variation. Situational conditions of communication, degree of communicational planning, and activity types as parameters for prosodic design*. Frankfurt: Lang, pp. 171 – 190.
- Andreeva et al. 2019: Andreeva, B., S. Dimitrova, Ch. Gabriel, J. Grünke. The intonation of Bulgarian Judeo-Spanish spontaneous speech. – In: Calhoun, S., P. Escudero, M. Tabain, P. Warren (eds.). *Proceedings of the 19th International Congress of Phonetic Sciences, Melbourne, Australia 2019*. Canberra, Australia: Australasian Speech Science and Technology Association Inc, pp. 3827 – 3841.
- Andreeva et al. 2017: Andreeva, B., S. Dimitrova, Ch. Gabriel, A. Gazdik, J. Grünke. Intonation and convergence: Evidence from Bulgarian Judeo-Spanish. – In: Tarpomanova, E., Kr. Aleksova (eds.). *Domination and adaptation. Proceedings of the International Conference of the Faculty of Slavic Studies*. Vol. II: Linguistics. Sofia: Sofia University “St. Kliment Ohridski”, pp. 169 – 177.
- Avgustinova 1997: Avgustinova, T. *Word Order and Clitics in Bulgarian*. Saarbrücken: Dissertations in Computational Linguistics and Language Technology, vol. 5.
- Avgustinova 1998: Avgustinova, T. Determinedness and Replication Potential of Nominal Material in Bulgarian. – In: Dyer, D. L. (ed.). *Balkanistica*, vol. 11, pp. 1 – 17.
- Dimitrova 2016: Димитрова, Цв. Наблюдения върху местоименните клитики в историята на български език. – Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, кн. XXIX, с. 90 – 106..
- Dobrev 2021: Dobrev, I. Balkan change in Judeo-Spanish adlimitives. – *Балканско езикознание/Linguistique balkanique*, № 2, c. 136 – 152.
- Fischer et al. 2014: Fischer, S., Ch. Gabriel, E. Kireva. Towards a typological classification of Judeo-Spanish. Analysing syntax and prosody of Bulgarian judezmo. – In: Braunmüller, K., S. Höder, K. Köhl (eds.). *Stability and Divergence in Language Contact. Factors and Mechanisms*. Amsterdam: Benjamins, pp. 77 – 108.
- Fischer, Vega Villanova 2018: Fischer, S., J. Vega Villanova: Contact-induced change in Judeo-Spanish. – In: Bunis, D. M., C. Deppner, I. Vučina Simović (eds.). *Caminos de leche y miel. Jubilee Volume in Honour of Michael Studemund-Halévy*. Vol. 2: *Language and literature*. Barcelona: Tirocinio, 2018, pp. 135 – 153.
- Fischer 2022: Fischer, S.: Language change at the Interfaces – but how? Data from Judeo-Spanish. – In: Tănăsescu-Dogaru, M., A. Tigău, I. Stoicescu, M. Zamfirescu (eds.). *New Insights into Linguistic Communicative Behaviour*. Cambridge: CSP, pp. 306 – 333.

- Fischer 2024: Fischer, S. Language contact and the development of Judeo-Spanish Syntax. – In: Laura Minervini, Frank Savelsberg (eds.). *New Perspectives on Judeo-Spanish and the linguistic history of the Sephardic Jews*. Leiden: Brill, pp. 166 – 190.
- Gabriel, Kireva 2014: Gabriel, Ch., E. Kireva. Speech rhythm and vowel raising in Bulgarian Judeo-Spanish. – In: Campbell, N., D. Gibbon, D. Hirst (eds.). *Proceedings of Speech Prosody*. Dublin: Trinity College, pp. 728 – 732.
- Gabriel, Grünke 2018: Gabriel, Ch., J. Grünke. Is there a standard pronunciation of Bulgarian Judeo-Spanish? Evidence from /e/-to-[i] raising in read and spontaneous speech. – In: Muhr, R., B. Meisnitzer (eds.). *Pluricentric languages and non-dominant varieties worldwide. New pluricentric languages – old problems*. Frankfurt: Lang, pp. 367 – 381.
- Gabriel, Grünke 2022: Gabriel, Ch., J. Grünke. Unmarked use of marked syntactic structures: Possessives and fronting of non-subject XPs in Bulgarian Judeo-Spanish. – In: Garassino, D., D. Jacob (eds.). *When data challenges theory. Unexpected and paradoxical evidence in information structure*. Amsterdam: Benjamins, pp. 240 – 270.
- Grünke et al. 2023: Grünke, J., M. Sabev, Ch. Gabriel, B. Andreeva. Vowel Reduction in Spontaneous Bulgarian Judeo-Spanish. – In: *Proceedings of the 20th International Congress of Phonetic Sciences*. Prague, Czech Rep., pp. 2820 – 2824.
- Grünke et al. 2023a: Grünke, J., B. Andreeva, Ch. Gabriel, M. Sabev. Vocative Intonation in Language Contact: The Case of Bulgarian Judeo-Spanish. – In: Face, T. L., M. Armstrong (eds.). *Special Issue “Prosody in Shared Linguistic Spaces of the Spanish-Speaking World”*. *Languages* 2023, 8(4), p. 284.
- Hetzer 2001: Hetzer, A. *Sephardisch. Judeo-español, Djudezmo. Einführung in die Umgangssprache der südosteuropäischen Juden Taschenbuch – 31. Dezember 2001*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Jaspert 2019: Jaspert, Nikolas: *Die Reconquista. Christen und Muslime auf der Iberischen Halbinsel 711 – 1492*. München: C. H. Beck 2019.
- Kireva, Gabriel 2015: Kireva, E., Ch. Gabriel. Rhythmic properties of a contact variety: Comparing read and semi-spontaneous speech in Argentinean Porteño Spanish. – In: Avanzi, M., E. Delais-Roussarie, S. Herment (eds.). *Prosody and languages in contact. L2 acquisition, attrition, languages in multilingual situations*. Berlin: Springer, pp. 149 – 168.
- Kireva, Gabriel 2016: Kireva, E., Ch. Gabriel. Intonational convergence in information-seeking yes-no questions: the case of Olivenza Portuguese and Olivenza Spanish. – In: Barnes, Jon, A. Brugos, St. Shattuck-Hufnagel, N. Veilleux (eds.). *Proceedings of Speech Prosody 2016*. Boston, pp. 390 – 394.
- Koen 2009: Коев, Д. *Евреи в България 1878 – 1949*. София: Факел.
- Klüh, Avgustinova 2023: Klüh, D., T. Avgustinova. Initial observations on language-contact-induced grammatical features in Ladino speakers’ Bulgarian. – *Съпоставително езикознание*, XLVIII, № 3 – 4, pp. 52 – 64.
- Moskona 2004: Москона, И. *Език, бит, душевност на балканските евреи*. София: Издателски център ШАЛОМ.
- Nicolova 2017: Nicolova, R. *Bulgarian Grammar*. Berlin: Frank & Timme.
- Nicolova 1986: Ницолова, Р. *Български местоимения*. София: Наука и изкуство.
- Tarpanova, Dobрева 2018: Tarpanova, E., Dobрева, I. Експлетивно отрицание в подчинени изречения с ‘докато (не)’: джудезмо в балкански контекст. – *Slavia Meridionalis*, 18, pp. 1 – 17.
- Vega Vilanova, Fischer: 2024: Vega Vilanova, J., S. Fischer. *Exploring Interface Phenomena: Confronting Methodological Challenges, Isogloss* (submitted).

Превод на стимули от наследствен на доминиращ език: експеримент с българи, говорещи юдео-испански

Диана Ключ^а, Таня Августинова^б

Университет на Саарланд^{а, б}

diana.klueh@uni-saarland.de^а, avgustinova@lst.uni-saarland.de^б

Резюме. В статията се анализират някои граматични особености при превод на стимули от юдео-испански на български език в рамките на експеримент с носители на юдео-испанския език като наследствен език и на българския език като доминиращ. Получените емпирични данни отразяват специфична ситуация на езиков контакт, която позволява да се съсредоточим върху характерни явления, разкриващи взаимното влияние на изследваните контактни езици, по-конкретно на юдео-испански върху български.

Ключови думи: *български; юдео-испански; контактни езици; ладино; билингви*

Diana Klüh
Department of Language Science and Technology
Saarland University
Campus C7 2
66123 Saarbrücken
Germany

Tania Avgustinova
Department of Language Science and Technology
Saarland University
Campus C7 2
66123 Saarbrücken
Germany

Глаголицата в контекста на интердисциплинарния подход

Людмила Карпенко

Самарски национален изследователски университет

„Академик С.П.Корольов“

liudmila.karpenko.53@mail.ru

Резюме. Статията е посветена на първата славянска писмена система – глаголицата, чието изучаване придобива интердисциплинарен характер. Анализът на традиционния филологически проблем се обогатява с историко-културни, религиозно-философски, семиотични знания. Показано е, че глаголицата от семиотична гледна точка не повтаря принципите на познатите видове писменост. Глаголицата е азбука, която съчетава принципите на фонографията и идеографията, а нейните идеографски свойства са свързани с изразяването на определен религиозно-философски комплекс – комплекса на „правата вяра“, който са защитавали в своята мисионерска дейност солунските братя светите Кирил и Методий. Този комплекс е представен в тяхното наследство с различни семиотични средства – лексикални, текстови и символни средства на глаголицата.

Ключови думи: *интердисциплинарен подход, семиотика, глаголическа азбука.*

1. Въведение

Старобългарската азбука глаголица е уникална писмена система. Уникалността на глаголицата се обуславя както от историята на нейното възникване, свързана с мисионерската дейност на св. Кирил, така и от нейните семиотични особености. Всъщност именно семиотичната уникалност на глаголицата, многобройните признаци на рационален характер, отразяващи смислова връзка с мисионерската дейност на св. Кирил, служат според нас като основен аргумент по въпроса за нейния произход. Без съдържателни аргументи другите доказателства, систематизирани още през XIX в. от В. И. Григорович и П. Й. Шафарик (езикови – по-голяма древност на езика на глаголическите паметници в сравнение с кирилческите, по-голямо развитие на състава на кирилските букви в сравнение с глаголицата и т.н., палеографски – кирилските палимпсести върху измита глаголица палеографски; археологически – откриване на глаголически паметници в територии, свързани с просветителската дейност на солунските братя и техните ученици), не са достатъчни, за да се решат въпросите не само за авторството на глаголицата, но и за нейното старшинство. Именно липсата на идеи за съдържателната основа на азбуката е довела изсле-

дователите на глаголицата до невероятната идея за нейните източнославянски корени. В средата на XX век редица изследователи бяха убедени в източнославянския произход на глаголицата, като смятаха, че глаголицата е възникнала някъде в северното Причерноморие „в резултат на дълъг процес на развитие от „черти и резки“ (Черних 1950: 12 – 13). Дори легендарният Д. С. Лихачов, разсъждавайки върху това, каква би могла да бъде древната азбука на източните славяни, я нарича глаголица: „Писмеността, както можем да предположим, се е появила още преди образуването на относително единната староруска държава <...> Древната азбука би могла да бъде глаголица, но това не означава, че покрай глаголицата руското население от Северното Причерноморие, което е било в тесен контакт с гръцките колонии, не е могло да използва букви от гръцката азбука за писане на руски език. <...> Многоалфавитният характер на най-стария стадий на писменост сред източните славяни не подлежи на съмнение“ (Лихачов 1952: 21). Това разпространено мнение поддържаше редица погрешни хипотези: за съществуването на славянска писменост преди св. Кирил, за създаването на кирилицата, а не на глаголицата от св. Кирил, за произхода на глаголицата от кипърското сричково писмо (Н. А. Константинов) и по този начин усложняваше картината. Не е случайно, че и в началото на 60-те години на XX век съветският историк на писмеността В. А. Истрин в книгата си „Развитие на писмеността“, в главата „Произход и развитие на славяно-руската писменост“, така характеризира състоянието на изучаването на проблема за азбуката: „Въпросът за произхода на славянската и в частност на руската писменост остава един от нерешените въпроси. Все още не е установено нито кога се е появила писмеността сред славяните, нито каква е била първоначалната славянска писменост. Въпросът се усложнява особено много от факта, че до нас са достигнали не една, а две най-стари славянски азбуки – кирилицата и глаголицата, чиито паметници датират от края на IX – началото на X век“ (Истрин 1961: 258). В самата монография, а след нея и в много публикации на други автори, картината на произхода на славянската писменост и съотношението на двете старобългарски азбуки изглежда неточна: съставът на началната глаголица е определен като 40 букви, а на кирилицата – като 38 букви; по този начин последната е адаптирана към текста на Черноризец Храбър „О писменехъ“ като азбука, създадена от св. Кирил. Всъщност от текста на Храбър следва, че той пише за глаголицата, като последователно противопоставя създадената от св. Кирил азбука на гръцката, така че кирилицата не може да се разглежда като азбука, за която съобщава старобългарският книжовник (Карпенко 2004: 177 – 180). Споменават се някои паметници на протоглаголическо писмо: „<...> протоглаголическата писменост очевидно се е формирала първо сред източните славяни <...> почти всички предполагаеми археологически паметници на протоглаголическата писменост и литературни свидетелства за нея се приписват на източните славяни“ (Истрин 1961: 280). Никаква протоглаголическа писменост обаче не е открита и не може да бъде открита на територията на заселване на източните славяни в предхристиянската епоха,

тъй като глаголическата писменост е продукт на творческата дейност на св. Кирил по превода на богослужебните книги от гръцки на старобългарски език, осъществена в конкретен момент – в навечерието на Великоморавската мисия. Нека в тази връзка да подчертаем идеята, изказана от българския палеограф П. Илчев: „Историческите и езиковите факти, с които разполагаме, ни дават право да твърдим, че създател на глаголическата графична система е великият славянски просветител Константин-Кирил Философ – една безспорно гениална личност“ (Илчев 1985: 503).

2. Интердисциплинарен подход към изучаването на глаголицата

Създаването на глаголицата от славянския първоучител св. Кирил несъмнено е акт на творчество. Парадоксът е, че символичната природа на глаголицата дълго време остава неразкрита. Причината за това се крие във факта, че в продължение на два века азбуката е разглеждана от тясно лингвистична гледна точка или от позицията на формалния палеографски подход, при който буквените форми са интерпретирани като знаци, произлизащи от други графични системи. Като възможни източници са описани почти всички видове писменост: сирийска и палмирска (Шафарик, 1857), византийско скорописно писмо (И. Тейлър, 1881; А. Лескин, 1905; И. В. Ягич, 1911 и др.), иранска (В. Ф. Милер, 1884), албанска писменост (Л. Гейтлер, 1883), арабска (Григорович, 1888), арменска и грузинска (Гастер, 1887), еврейска (Вондрак, 1896), кипърска (Константинов, 1957), коптска (Ф. Ф. Фортунатов, 1913), и т.н., но темата на дискусиите за характера на глаголическите букви не беше изчерпана (Ягич 1911). Библиографията, отразяваща историята на изучаването на глаголицата, е дадена в статията на П. Илчев „Глаголица“, публикувана в Кирило-Методиевската енциклопедия (Илчев, 1985, 491 – 50). Учените следваха пътя на формалното сравняване на знаците, като първоначално приемаха заимствания характер на глаголицата. Не се отчиташе семиотичната роля на конструктивните елементи на буквите, тяхната знакова мотивация, съдържателна основа, възможни символни значения и връзки с целите, определящи религиозната и проповедническата дейност на светите братя Кирил и Методий – утвърждаване на правата вяра сред славяните. Недостатъчно внимание беше обърнато на смисловата връзка на азбуката с Евангелието и в по-широк план – с библейския текст, както и на естетическите принципи на раннохристиянската традиция. В резултат на двувековния формален палеографски анализ на глаголицата в сравнение с различни източни и западни писмености не беше определена азбука, чиито букви могат да бъдат разпознати като прототипи на глаголическите букви. Сравненията на глаголицата с азбуките на други езици не дадоха ключ към нейното разгадаване. Но ако се търси доказателствен текст, потвърждаващ авторството на св. Кирил като създател на глаголицата, смятаме, че самата глаголица е такъв текст.

Неразрешеният глаголически проблем подтикна автора на тази статия в началото на 90-те години на XX в. и по-нататък да използва по-широк, интердисциплинарен подход при изучаването на глаголицата. Прилагането на интердисциплинарния подход е обусловено, от една страна, от системния характер на глаголицата, а от друга – от недостатъчността на традиционното разглеждане на проблема и необходимостта от разширяване на полето на познанието. Ориентацията към интердисциплинарност при разглеждане на проблема от гледна точка на сродни науки генерира нови инструменти, насърчава търсенето на нови методи за изучаване на обекта и по-широка доказателствена база (Piage 1972: 127 – 139). Интердисциплинарният подход е целесъобразен, когато се прилага към проблеми, които не са изяснени от установеното традиционно разглеждане от ограничена перспектива; той е необходим в случаите, когато проблемът е признат за нерешим при традиционното дисциплинарно третиране или предметът на изследване получава изкривена интерпретация. Точно такъв характер получи глаголическият проблем в историята на славянската палеография, за неговото изучаване голямо значение имат познанията от такива хуманитарни дисциплини като семиотиката, философията, теологията, историята и културологията.

Интердисциплинарният анализ изисква добре обоснована гледна точка, тъй като гледната точка определя ракурса на научната работа. Отправна точка на нашето изследване е хипотезата: ако глаголицата е създадена от св. Кирил, който се прочува като гениална личност, изключителен мислител, философ-богослов, създател на старобългарския език, то тази азбука, като културен феномен на ранното средновековие, би трябвало да съдържа признаци на рационален, творчески характер, отражение на авторството на нейния създател, връзки със съдържанието на дейността на св. Кирил. Откриването на признаците на такива смислови връзки се превръща в ключ към разгадаването на целия проблем за азбуката. Невъзможно е да се изследва глаголическият проблем, без да се вникне в текстовете на Свещеното Писание, в интелектуалната и духовната атмосфера на Кириловата епоха, без да се разберат основите на неговия мироглед, религиозните и философските му възгледи, принципите на византийската естетика, защото първата славянска азбука, както и всяко друго явление на човешката култура, е феномен на духовния живот на своето време и на наследството на предходната епоха. Ето защо е използван културно-историческият подход, за да се проучи смисловият контекст на периода на възникване на славянската писменост и на епохата, която го предшества.

Вниманието към особеностите на интелектуалното съдържание на епохата е особено важно при изучаването на християнската култура на Средновековието, за която е характерна сакралната символика на материалния и нематериалния свят. Свещеното Писание е възприемано от средновековния читател като сложна знакова система, чието разбиране предполага познаване на сакралната символика, съдържание на която е свързано не само с християнската, но и с предхристиянската култура. В съпоставка с общите тенден-

ции на духовно-философската мисъл на епохата взехме предвид религиозните и естетическите концепции, които са развити в съчиненията на Отците на Източната Църква и могат да послужат като източник за светоусещането на създателя на славянската писменост. Методът на екстраполацията беше използван при установяването на разбирането на св. Кирил за комплекса на правата вяра, като се опирахме на „Посланието на патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил“, съдържащо учението, което Фотий нарича права вяра (Синицина 1965: 102) и възпроизвеждащо същия комплекс от религиозни възгледи, който е записан в Кирило-Методиевия канон.

Семиотичният подход е определящ за изучаването на глаголицата. Научната основа на семиотиката са понятията за системност и означаемост. От една страна, семиотиката изучава проявите на системност на знаковите обекти, а от друга, тя е специален метод на хуманитарните науки. Като потенция за нов поглед към традиционно изучаван обект, изследването на глаголицата използва известни семиотични принципи и нови, семиотични по своята същност, изследователски методи. Всяка семиотична система изисква за своето декодиране своеобразен текст „на входа“ (Лотман 1996: 4). Такъв входен текст за славянската писмена култура е текстът на Библията, чийто превод е инициран от св. Кирил и неговите ученици. И именно интелектуално-духовният контекст на Библията разкрива съществената религиозно-философска основа на формите и имената на буквите от първата славянска азбука и служи като източник, определящ тяхното символно значение. Потърсихме в азбуката – в нейните форми и имена – отражение на съдържателния комплекс, на който е служил св. Кирил. В края на краищата използването на възможностите за пространствено-визуално изразяване на съдържанието се очертава много по-рано, отколкото семиотиката се формира като научно знание. Подобен опит през Средновековието е свързан главно с търсенето на средства за изразяване на сакрални значения на основата на религиозни и философски стремежи. Оценката на ефекта от холистичното кодиране на значението чрез визуални символи присъства в културата на късната античност още при основателя на неоплатонизма Плотин, създателя на доктрината за необяснимостта на трансцендентното. Разсъжденията му за предимствата на йероглифните знаци пред азбучното писмо са показателни: „Всеки такъв образ е наука и мъдрост, и то точно – в своята субстратна цялост, а не като дискурсивно мислене или вяра“ (Лосев 1980: 453). В символното богословие, развито по-късно от византийските религиозни философи, на визуалните символи и знаци се отрежда ролята на основни средства за метафорично изразяване на Божествената истина, на които се отдава предпочитание пред вербалните средства. В учението на Дионисий Ареопагит символът се явява като универсална категория: от една страна, символът служи за означаване и по този начин за разкриване на непонятното, а от друга, той е покривало, черупка, скриваща неизразимото. Знанието, скрито в символите и знаците, се схваща чрез хармонията и красотата, които се съдържат в тях (Бичков 1977: 2).

3. Семиотично моделиране на глаголическата система

Разкриването на символния христологичен код на глаголицата става възможно в резултат на прилагането на разработените от автора методи за семиотично пространствено-графично и матрично моделиране на глаголицата (Карпенко 1999: 125 – 161). Глаголицата като цяло се разкрива като семиотична система, образуваща холистичен, кумулативен християнски метасимвол – кръг от три окръжности, всяка от които се състои от 12 знака, с вписан кръст и знак-стрелка (вж: Карпенко 2009: 35). Моделът на глаголическия кръг като цялостен средновековен символ на Универсума верифицира 38 знака в първоначалната глаголица – точно този брой на буквите, който като състав на първата славянска азбука няколко пъти е посочен в съчинението на древнобългарския книжовник Черноризец Храбър, в Мюнхенския абecedарий, в абecedария, съдържащ се в Псалтира на Димитър Олтарник, в „Краткото житие на Кирил“ и който се определя по ранните старобългарски глаголически паметници, като се отчита тяхната фонетична обусловеност. Съставът на буквите в тях, макар и да не е постоянен (поради различното време на възникване на текстовете), варира около числото 38. Два начални момента са важни при семиотичното пространствено-графично моделиране на глаголицата: 1) определя се семиологично значимата пространствена символика на знаците; 2) в съответствие с разкритите пространствено-графични особености се изгражда семиотичен модел на азбуката.

Нека покажем в основни черти съдържанието на семиотичния текст на глаголицата, който в много аспекти разкрива връзката на азбуката с християнската религия. Принципът на построяването на глаголическия кръг е заключен в семиотичните значения на първите три знака. Изходното звено е първият знак **Азъ р** (използваният шрифт на глаголицата е разработен от автора въз основа на формите на буквите в Асиманиевото ев.), кръстовидната форма предизвиква идеята за медианното му положение като символ на центъра на системата. Освен че кръстът е централен символ на християнството, символ на разпятието, знакът, който бележи началото на всяко творение, той символизира и основите на Вселената. Лъчите на кръстовидния **Азъ р** са вектори на пространството и времето в глаголическата картина на света. Кръстът получава значението на доминиращ, най-значим знак, заемащ позицията на основен сакрален символ, около който се изграждат другите знаци по вертикалните и хоризонталните оси, структуриращи пространството. Вторият знак **Боуқы q** е своеобразна стрелка, посочваща направление към горната точка, началото на разгръщане на глаголическия кръг. **Боуқы q** има форма на профилно изображение на оранта (в Зографското ев. се среща и вариант **V**), моления се човек, напомня и древноизточните йероглифи, изобразяващи човек с вдигнати нагоре ръце; този образ е характерен за Псалтира. Ще припомним, че и Азбучната молитва, която смятам за произведение на св. Кирил, започва със същия образ, предаден обаче словесно. Насоченият на-

горе **Бѡ҃ѣ** q „подказва“ мястото на следващия знак **Вѣдѣ** r и посоката на разгръщане на азбуката – от горната точка надясно, т.е. при движение по посока на часовниковата стрелка с 12 знака във всяка от трите окръжности, според зодиакалния принцип. Редица следващи знаци съдържат в очертанятия си идеята за движение в кръг, която се предава семиотично според принципа на огледалната симетрия, повтарящ се в очертанятия на редица знаци.

Моделът на глаголическия кръг е ориентиран по централния християнски символ на Абсолюта и отразява идеята за божествената йерархия на световния ред, отразен в Псалтира. В системата от устойчиви образи Псалтирът възпроизвежда моралните ориентири на древния човек, неговата „картина на света“, чиято структура се определя от мрежа от универсални основни бинарни опозиции: горе (изток, божествен, висок свят) – долу (запад, земен свят); дясно (праведен, светлина, добро) – ляво (неправеден, мрак, зло). И глаголическият кръг изразява хармонията на противоположностите, чийто източник е Бог. В божествения свят светлината и тъмнината, покоят и движението, доброто и злото са противоположни един на друг в симетрия и равновесие, а свещеният хълм на възнесението, кръстът, знанието, разумът и вярата служат като ос, поддържаща равновесието. Тези особености на структурата проявяват рационалност и системност като характерни свойства на вътрешната организация на семиотичния модел на азбуката. За да се възприеме многоаспектното семиотично съдържание на глаголическия модел на кръга, съществуващата вътрешна връзка между идеята за кръга като пространствен символ, религиозната християнска символика и космологичната, универсалната идея, е важно да се има предвид, че символичното изобразяване на подредеността на Божествената вселена под формата на концентрични кръгове е традиционно в раннохристиянската епоха. Григорий Богослов пише за божествената кръговратност на Вселената, звездите и слънцето, „неизменна в своя закон“ (Григорий Богослов 1994: 411). Тези идеи са често срещани и в съчиненията на други Отци на Църквата, което по принцип е предопределено от указанията в Библията за пространствената хармония на божествения световен ред. Целият модел предава ориентацията на страните на света, подобно ориентация на християнски храм: горната част символизира изтока, мястото на светлината, олтара на храма; долната част символизира запада, точката на деклинация (такава е формата на буквата **Зѣмля** 3, която се намира в точката на запада); дясната страна сочи към юг, а лявата – към запад. Понеже в структурата на глаголическия кръг буквите получават определени места и образуват симетрични опозиции, целият този модел може да се чете като текст, в който имат значение формите и имената на глаголическите букви. Например, буквите от дясната страна на оста юг – север **Ѣсть** t – **Покон** 4 – **ІѢръ** y образуват семантичен текст: югът е мястото за покой на Бога, който е свещен. Буквите **Люднѣ** x – **Мыслнтѣ** v – **Нашѣ** 7, заемайки горния квадрант, предават символично идеята за праведния път, изразена в Псалтира. Символът на праведния човек е образуван от лигатурата на буквите **Люднѣ** x и

Мыслите v при изписването им под титла в думите *молитва* и *Йерусалим* 5. Такива изписвания сме отбелязвали в Асеманиевото ев. (вж. например л. 134), в Зографското ев. (л. 73, 203, 226, 226б, 247, 261, 264, 265), в Рилските глаголически листове (Паренесис на Ефрем Сирий) и др. Когато буквите се изписват заедно, те придобиват ново символично значение: пребивавайки в молитвата, водеща към Бога, човек намира своята пълнота; извън Бога човекът е несъвършен, той е лишен от своята завършеност – разума (оттук и приканващо звучащите имена: **Людие** – **Мыслите**. Извън молитвата, без Бога, хората вървят по несправедни пътища, те се оплитат в мрежите на дявола: <...> да се освободят от примката на дявола, който ги е живи уловил <...> – 2 Тим. 2: 26 (Библия 1982: 1466). Примкообразната форма на знака **Людие** х символизира непрекия път, примката, мрежата на ловците, грешниците. Буквата **Мыслите** v, наподобяваща фигурата на човек без глава, се превръща в такъв контекст в символ на непълнотата на човека извън Бога. Формата на буквата **Нашь** 7, която представлява примка от линии, е символ на повратни пътища. Именно този образ е заключен в глаголическата буква **Нашь** 7, вж: Господ Праведният ще отсече шията на грешниците: Да се посрамят и се обърнат назад всички, които мразят Сион! – Пс. 128: 5 (Библия 1982:702).

В структурата на глаголическия кръг има ясно изразена вертикална координата като семантична доминанта, което е характерно за пространствената символика в християнската култура. Тук тя се определя от символиката на формите и имената на знаците: **Хлъ** (**Хлъмъ**) h – **Твърдо** 0 – **Земля** 3 – **Азъ** p – **Боуки** q – **Вѣдѣ** r – **Мыслите** v – **Цы** w (**Цы** w в този контекст символизира рог на спасение – Църква). Този вертикал изразява противопоставянето на духовния свят на материалния и в семиотично отношение е изключително значим. Важно начало на православната вяра е утвърждаването на първенството на духовните и моралните ценности за човека спрямо материалния свят. Движението нагоре по вертикалната ос в схемата на глаголическия кръг предава идеята за духовно изкачване по пътя към Църквата. Следователно можем да кажем, че доминиращата семантична идея, съдържаща се в глаголическия кръг, е християнската религиозна и морална идея. Тя се възприема съвсем ясно и връзката на тази идея, заключена в азбуката, с духовно-нравствените позиции на нейния създател Константин-Кирил Философ, предадени в неговото определение за философия, е очевидна: **вѣіамъ и члчамъ вѣіемъ разоумъ еііко може ·привлжитисѧ вѣѣ ·ако дѣтелію ѳчитъ члка по шбразѣ и по подобію быти сѣтворшемѣ его** (Пространно житие на Кирил 1986: 48).

Обаче глаголическият кръг кодира не само религиозно-философското, но и природонаучното знание на своето време и е многофункционална семиотична система. Цялата схема символизира тео- и антропоцентричната структура на Вселената, хармонията на Божествения световен ред. По отношение на природонаучната информация, съдържаща се в азбуката, глаголическият кръг е многозначна координатна система, в която се разпознават ориентацията на

страните на света, зодиакалната система, слънчевият годишен цикъл, лунният цикъл и други астрономически знания, известни на науката на средновековна Византия. Цялата тази символика се вписва в картината на православните религиозни идеи и трябва да се възприема, като се отчита религиозният мироглед на създателя на азбуката и епохата, в която е живял. По-нататък представянето на принципите на семиозиса на глаголицата продължава в контекста на комплекса на правата вяра, отразена в Кирило-Методиевия канон.

4. Темата за правата вяра в делото на св. Кирил

Комплексът на правата вяра, отразен в наследството на създателя на азбуката, е важен за разбирането на съдържанието на глаголицата. Богословските възгледи на свети Кирил са изучавани през XX и XX век (Николова 1988: 17 – 48). Сред източниците на Кирило-Методиевия корпус се разглеждат не само текстове, приписвани на свети Кирил („Проглас“, „Написание за правата вяра“, преведено от св. Кирил от патриарх Никифор; „Херсонска легенда“ и т.н.), но и агиографски текстове, на първо място „Пространно житие на Кирил“ и „Пространно житие на Методий“ като автентични свидетелства за св. Кирил (Топоров 1995: 103), основен, най-цялостен и съществен източник за изследване дейността на солунските братя (Николова 2019: 6). Епистемологичната стойност на житията за изучаване на позицията на светите братя Кирил и Методий по въпросите на вярата се определя от факта, че, както смятат изследователите, те се основават и на автентични текстове, съставени от св. Кирил (Флоря 1981: 111). „Пространното житие на Кирил“ съдържа откъси от изказвания на св. Кирил по богословски теми, разказ за четири спора, в които той участва по въпросите на вярата: с патриарха иконоборец Аний (глава V), с арабите мюсюлмани (глава VI), с хазарите и евреите (глави IX – XI) и с еретиците триезичници (глава XVI).

Проучването на преките и косвените източници, отразяващи живота и дейността на св. Кирил, позволява да се определят философските школи и конкретните имена, оказали влияние върху формирането на мирогледа на славянския първоучител. Духовните възгледи на св. Кирил се основават на съчиненията на Отците на Църквата и най-вече на съчиненията на представителите на Кападокийския кръг, формиран през втората половина на IV век и наречен така по името на малоазийската земя Кападокия. Основните му представители са св. Василий Велики (330 – 379), св. Григорий Ниски (ок. 331 – 394) и св. Григорий Богослов (329 – 390), мислител на ранното християнство, особено почитан от св. Кирил. От текста на „Пространното житие на Кирил“ следва, че св. Кирил се е учил според съчиненията на Отците на Източната Църква, следвал е по въпросите на вярата св. Григорий Богослов, автор на класическото изложение на учението за Троицата и Въплъщението на Бога, и го е почитал като свой духовен учител. Един от съвременниците на св. Кирил, негов възпитател в Магнаурската школа при двора на Михаил

III (842 – 867 г.), е Фотий, виден византийски писател и богослов, който два пъти заема патриаршеския престол в Константинопол (858 – 867 и 877 – 886 г.) и защитава учението за Светата Троица. Така св. Кирил в житийните източници се явява като последовател на византийските църковни дейци, които основават и защитават основите на вярата, в текстовете на св. Кирил наричана „права вяра“.

В резултат на текстовия анализ разкрихме, че във всички основни текстове, които се отнасят до книжовното дело на св. Кирил, преобладава темата за правата вяра (Карпенко 2019: 553 – 563), която в „Написание за правата вяра“ е изразена в самото заглавието. По съдържание „Написание за правата вяра“ актуализира идеята за опровергаване на ересите, включително и на ереста на арианството; доминиращата идея е, че всяка ерес е триадологична и христологична – идея, която съответства на богословската позиция на св. Кирил, отразена в други източници. Христологичната част на „Написание за правата вяра“ съдържа изложение на догмата за рождеството на Бога Син, а в заключителната част е посочен източникът на доктриналните твърдения – постановленията на Никеийския събор и последвалите го Вселенски събори. Тази тема се оказва преминаваща през целия текст, пронизваща и в „Пространното житие на Константин-Кирил Философ“. Тя е изразена в описанието на съдържанието на трите мисионерски пътувания, в двете молитви, съставени от Философа и използвани от автора на Житието. Христологичната тема е ясно изразена в „Прогласа“. Светите братя са наречени защитници на правата вяра и в „Похвалното слово“, написано в тяхна памет, вероятно от Климент Охридски. Последователността на текстовете представяния на този комплекс, тяхната съдържателна общност, структурна и лексикална съпоставка позволяват да се говори за концептуализацията на идеята за правата вяра в преките източници на Кирило-Методиевия корпус и в текстовете, посветени на Кирил и Методий.

Православното учение за правата вяра се основава на съдържателния комплекс, който се съдържа в Никеийския символ на вярата. Никеийският символ на вярата, приет от Първия вселенски събор през 325 г. в Никея, утвърждава догматите на православията за Светата Троица и Христос, Бог Син, роден и единосъщен с Бога Отец, слязъл от небето и възплътил се, възлязъл на небето и дошъл със слава... Догматите на Никеийския символ на вярата сринали еретичното течение на поддръжниците на Арий в християнството, които не признавали раждането на Бог Син и утвърждавали Неговата тварност. Основното им твърдение: „Синът Божий е дело и творение“ (Лебедев 1879: 12). Истините за Единородния и Първороден Син Божий Отците на Църквата отнасят към неизразимите тайни, скрити под думите, обяснени от св. Йоан Дамаскин: *Πρωτότοκος δὲ ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς* – *μονογενὴς γὰρ ὢν καὶ ἐκ μητρὸς, ἐλειδήτερ μετέσχηκεν αἵματος καὶ σαρκὸς παρὰ πλῆσίως ἡμῖν καὶ ἄνθρωπος γέγονε* (Дамаскинов 1864: 1115).

Сред защитниците на Никеийския символ на вярата е св. Григорий, про-

славян от св. Кирил. За класическото изложение на доктрината за Троицата и тайната на възплъщението на троичното божество Източната Църква му при-съжда титлата „богослов“. И, както пише Е. Даунтън-Фар, наследството на св. Григорий е толкова ценено от Византийската Църква, че неговите произ-ведения се цитират в нейната литература по-често от всеки друг християнски източник с изключение на Библията (Daunton-Fear 2017: 72). По въпроса за човешкото раждане на Бог Син логиката на св. Григорий, с която се противо-поставя на последователите на Арий, е изразена безупречно. В речта си за Бог Син св. Григорий Богослов опровергава арианите, които твърдят, че Бог Син е сътворен: Πῶς Θεὸς, εἰ κτίσµα; Οὐ γὰρ Θεὸς τὸ κτιστόµενον (Γρηγόριος ὁ Θεολόγος 1858: 77) – „Как може да бъде Бог, ако е сътворен? Защото сътворените неща не са Бог“. Служението на св. Григорий Богослов в Константинопол осигу-ржава победата на никейското християнство във Византия, но арианството не изчезва окончателно. През втората половина на IX в., в епохата на живота и дейността на солунските братя, борбата с ересите, а сред тях и с арианството и промените в Символа на вярата, отново се възобновява и това става една от основните причини за отстояване на учението за Троицата от св. Кирил.

Както е известно, сред византийските източници няма текстове, пряко посветени на дейността на светите братя Кирил и Методий. Х. Бирнбаум дори пише за „<...> пълно мълчание за великоморавската мисия на Константин-Кирил и Методий (както и за мисията им в Хазария) във всички византийски из-точници – особено изненадващо с оглед на близките лични отношения на бра-тията с патриарх Фотий <...>“ и не намира обяснение за това (Birnbbaum 1999: 7). Затова особено ценни са текстовете на Патриарх Фотий, които възпроизвеждат същия комплекс от религиозни възгледи, които са отразени в Кирило-Ме-тодиевия канон, сред които и „Посланието на Патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил“ (Синицина 1965: 96 – 125). Посланието на Фотий съдър-жа догматично изложение на православие, включително учението, което па-триарх Фотий нарича учение за чистата и непорочна вяра. Патриарх Фотий обяснява Никейския символ на вярата и догматите за Христос, Единородния Син Божий, роден, а не сътворен, единосъщен с Бога Отец, слязъл от небе-то и станал човек, и възлязъл отново на небето. Доктрината, съдържаща се в тези твърдения, Фотий нарича *правата вяра*. Текстът на славянския превод на „Посланието на патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил“, написа-но в същите години, когато се провежда Великоморавската мисия на светите братя Кирил и Методий, показва актуалността на борбата на Византийската църква за запазване чистотата на догмите на Никейския символ на вярата.

Анализът на Кирило-Методиевия канон показва, че св. Кирил заема активна позиция в защита на тринитарното богословие, на съдържателния комплекс за Христос, заложен в Никейския символ на вярата. „Пространното житие на Кирил“ включва фрагменти от дебати, които свидетелстват, че на св. Кирил му се е налагало да обсъжда догмите на Никейския символ на вя-рата с чужденци. По време на първото си мисионерско пътуване в Арабския

халифат св. Кирил защитава учението за Троицата и един от най-важните догмати за раждането на Христос. Основната тема на дебата с евреите в Хазария също е темата за Троицата. Този фрагмент от Житието показва още по-подробна аргументация на св. Кирил по въпроса за раждането на Христос. Философът отговаря на въпроса на юдеите, как раждането на жена може да доведе до появата на Бога в утробата (Пространно житие на Кирил 1986: 61), като се позовава на Акила, преводач на еврейската Библия, през първата трета на II век от н. е. създал нов гръцки превод на Стария завет, който предава буквално еврейския текст и поради това той беше особено популярен сред ортодоксалните евреи. Преводът на Акила предава призива на Мойсей към Господ да се побере в човешката утроба (Изход 34:9). В Септуагинтата и в последвалите преводи съответният фрагмент не съдържа мотива за боговъплъщението, а съдържа само призива към Бога да тръгне с народа на Израил. Според „Пространното житие на Кирил“, за да убеди евреите, св. Кирил цитира фрагмент от текста на Акила: и како моуѣсїи речѣ дхѣмъ стымъ въ своен млтвѣ . рѣцѣ распростерѣ . въ громѣ каменнѣ . и въ гласѣ трѣбѣмъ . не лавлаи ны см к томѣ ги не не лавлаи ны см к томѣ ги щедрыи . но въселиса въ нашѣ оутробѣ . штимъ наша грѣхы . акѣла бо тако глетѣ (Пространно житие на Кирил: 1986, 109). Тук св. Кирил цитира деветия стих от 34-та глава на Изход. Той съзнателно се обръща към превода на Акила, който изрично изразява темата за юдейското желание за боговъплъщение, и го използва в защита на християнската догма за боговъплъщението и човешкото раждане на Бога Син. Тази тема е развита в глава X, където се споменава за изпълнението на пророчествата за Христос и се споменава пророчеството на Исаия за Неговото девствено раждане.

В литературата фрагментът от спора по темата дали женската утроба може да побере Бога не е разглеждан в контекста на доктриналните интереси на св. Кирил. Съответното място на спора с евреите е възприето като пример за изобретателността на първоучителя (Топоров 1995: 31). Тази интерпретация обаче не разкрива пълното съдържание на фрагмента; в тази си част тълкуването на Житието все още не е изчерпателно. Този фрагмент от превода, който е значим за разбирането на текста на „Пространното житие на Кирил“, има несъмнена стойност за текстологическите изследвания на самата Библия, тъй като целият превод на Акила не е запазен. Смятаме, че той е включен в текста на „Пространното житие на Кирил“ не само като художествен похват за изобразяване на изобретателността на славянския първоучител. Той е доказателство за онова разбиране на догмите на Символа на вярата, което е било актуално по времето, когато е живял Константин Философ, и че православно-то учение за Троицата и антиарианският догмат за рождеството на Бога Син са били осмислени от св. Кирил и обяснени на носителите на други религии още преди мисията в моравските земи. Затова няма съмнение, че в хода на Великоморавската мисия той се сблъсква със задачата да обясни сложните доктринални догми на православието на славянските народи заедно със задачата да организира богослужението на славянски език.

5. Отразяване на христологичния комплекс на Евангелието в глаголицата

Още една характерна черта на структурата на глаголицата, свидетелстваща за рационалния характер на тази азбука, е принципът, който наричам матрична организация. Под този принцип разбирам конструирането на азбуката в съответствие с десетичната бройна система и редица букви, допълващи десетцифрените редове в тази систематизация. Идеята беше публикувана от мене още в началото на 90-те години и беше свързана с изразяването на христологичната тема в структурата на азбуката. Внимателните наблюдения върху текста на „Пространното житие на Кирил“ убеждават, че матрицата на глаголицата съпоставя христологичната идея с Никейския символ на вярата. За това свидетелства вниманието към темата за човешкото раждане на Христос в преразказа на диспутите, водени в Арабския халифат и Хазарския хаганат. Предполагам, че знаците с явна христологична символика са определени от св. Кирил като средства за визуално обозначаване на христологичния религиозен смисъл още на етапа на предходната мисионерска дейност. Така, в последователността, във формите, във фонетичните значения, в имената на четири знака – десетия (**Иже** на кръга **п**), двадесетия (**Слово** **т**), тридесетия (**ІѢръ** **у**) и тридесет и третия (**Хлѣ** **h**) – трикратно е изразена христологичната идея на Никейския символ на вярата. Тези четири знака сякаш закрепват структурата на глаголицата в символична „матрица“ **п т у h** Низхождение – Възхождение – Рождение – Възнесение. Десетото място на буквата **Иже** **п** се определя, като се вземе предвид връзката с гръцката „ета“ (Ягич 1913: 90), на която по-често тя съответствува. Заедно двата знака **Иже** **п** и **Слово** **т** представляват графичните символи на Низходящия и Възходящия – на Месия. Низходящият и Възходящият – това са имената, с които, според Йоан Богослов, самият Христос нарича себе си: „Никой не е възлязъл на небето, освен слезлия от небето Син Човеческий, Който пребъдва на небето“ – Йоан. 3: 13 (Библия 1982: 1300). Така го нарича и апостол Павел. Значима е не само употребата на християнски символи, както ги тълкува Г. Чернохвостов (Кипарски 1986), обозначаващи Бога и Троицата, но и тяхната специфична конфигурация. С фонетичните си значения тези две букви сочат към Иисус и представят името му в по-старите глаголически паметници, например в Асеманиевото ев., Зографското ев. и Марианското ев.

Буквата **ІѢръ** **у**, която допълва третия ред на азбучната матрица, има не по-малко символно съдържание. В предложениия тук смислов контекст етимологията на това име изглежда правдоподобна в сравнение с гръцкото *ierōs* „божествен, свещен“. **ІѢръ** **у**, съответстващ на формата на човешкия плод, е символ на плода в утробата, за който в Библията се говори като за благословен дар от Бога: „Ето, наследство от Господа са децата; награда от Него е плодът на утробата“ – Пс. 126:3 (Библия 1982: 702); „<...> и благословен е плодът на твоята утроба!“ – Лк. 1:42 (Библия 1982: 1258). **ІѢръ** **у** в синтагмата на глаголическата матрица е знак за естественото, „човешко“ раждане на Христос. Отразява-

нето на това съдържание в матрицата на мисионерската азбука е не само съвсем естествено, но и много значимо. В това азбучно решение личи предаността на св. Кирил към догмите на правата вяра. Ехото от дискусията за свойствата на трите ипостаси на Троицата и за първородството на Сина е все още свежо.

В четвъртия ред на азбуката буквата, наречена от Черноризец Храбър **Хлѣ** **h**, е от особено значение за разбирането на идеята за матричната организация на азбуката. Въз основа на Мюнхенския абецедарий и „Азбучната молитвата“ **Хлѣ** **h** се определя като тридесет и трети знак на глаголицата. Четири спираловидни лъча, излизащи от кръга, доближават знака до слънчево-светлинния, енергиен образ. Символичното съдържание на знака **Хлѣ** (**Хлѣмѣ**) **h** е разкрито в резултат на структурно-семантичен анализ на текстовете, в които той е записан в старобългарските ръкописи на Асеманиевото евангелие и Синайския псалтир (в съпоставка с Болонския псалтир). В тъканта на християнската доктрина алегоричният образ на хълма е един от символите на Христос (Карпенко 1997: 268 – 272).

И така, основната идея на християнското учение е изразена в глаголическата матрица, в последователността на 10-тия, 20-тия, 30-тия и 33-тия знак, трикратно на различни кодови азбучни нива: на фонетично, на ниво на имената на букви, както и на графично ниво. Мисълта на Спасителя е пресъздадена в графични символи, свършени по красота и изразителност. Последователността на четирите глаголически знака образува символичен текст, в който е заключено учението на православие – „азбучният Символ на вярата“. В съпоставка с Никейския символ на вярата отбелязваме съответствието на съдържанието на глаголическата матрица със семантичния комплекс за Низходящия, Възхождащия, Родения и Идващия със слава, отнасящ се до Сина:

ἐνα θεόν... καὶ εἰς ἓνα κύριον Ἰησοῦν χριστόν... γεννηθέντα... κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ σαρκωθέντα... καὶ ἐνανθρωπήσαντα... καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς... καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης...

Съвпадението на смисъла на глаголическата матрица и догмите за Христос, утвърдени от Символа на вярата, е естествено и закономерно. Първата славянска азбука концептуално и визуално фиксира най-важните значения на християнското учение, съдържащо се в текстовете на Новия завет – божествеността на Спасителя, който е слязъл, родил се е и е претърпял Въплъщение и Възнесение.

6. Заключение

Разглеждането на глаголицата в интердисциплинарна перспектива – в историческия контекст на славянската писмена традиция, в контекста на библейската и раннохристиянската естетика, в контекста на семиотичната специфика на азбуката – води до извода, че глаголическите знаци, освен фонографските си свойства, имат свойствата на идеография, натоварена със символичната функция да кодира евангелското христологично съдържание. Общата тема в наследството на св. Кирил е темата за правата вяра, служенето на нея и нейното

утвърждаване. Основните моменти в учението за правата вяра са свързани с христологичните значения на Бог Син, роден, а не създаден, слязъл от небето и станал човек, и възлязъл отново на небето. Съотношението между евангелския текст, Символа на вярата, житията на светците и символния код на първата славянска азбука служи като най-важната семиотична основа за реконструкцията и доказването на атрибуцията на глаголицата на св. Кирил. Последователното прилагане на семиотичния подход позволява да се преразгледа вкорененото в традиционната теория на писмеността мнение за изключително заимствания характер на старославянските писмени системи (И. Тейлър, И. В. Ягич, И. Фридрих и др.). В известната си монография „История на писмеността“ немският палеограф И. Фридрих определя и глаголицата, и кирилицата като чисто азбучни видове писменост, от същия тип като немската, но с различни форми на знаците, създадени по модела на гръцката писменост: „След създаването на гръцката писменост – първата азбучна писменост – в Европа не е могло да бъде другояче: всяка нова писменост е била свързана с веднъж завинаги намерена схема. Вътрешно усъвършенстване на постигнатото състояние едва ли е било възможно; всички промени са засягали най-много само графичната форма“ (Фридрих 1979:146). Въпреки това семиотичният подход на последователно съотнасяне на глаголицата с известните видове писменост – пиктография, идеография, логография, силабография, фонография (азбучна писменост) – по параметрите „означаващо на знаковата система на писмеността“: „означавано на знаковата система на писмеността“, показва, че глаголицата не е просто повторение на принципите на писмеността на някой от известните видове. В случая с глаголицата имаме специална азбука, която се различава семиотично от предшестващите я графични системи. Тя има синкретичен характер. Глаголицата съчетава принципите на фонографията и идеографията, но нейните идеографски свойства не са свързани с обозначаването на разнородни понятия, както е в египетските или китайските йероглифи. Те са свързани с изразяването на определен религиозен комплекс – христологичния комплекс на правата вяра, който св. Кирил и св. Методий защитават в своята мисионерска дейност. Учението за правата вяра е изразено на славянски език не само в преведеното Евангелие и други богослужебни текстове, но и в кода на глаголицата, създаден от св. Кирил. По този начин трябва да кажем, че славянската култура е дала на света един много особен вид писменост.

Източници

- Библия 1982: *Библия*. Фототипно издание. Българско библейско дружество София: Св. Синод на Българската църква.
- Григорий Богослов 1994: Григорий Богослов. *Собрание творений*. В 2 т. Т. 1. СвяПространное житие Кирилла 1986: Пространное житие Кирилла. – В: *Жития Кирилла и Мефодия*. Москва: Книга; София: Наука и изкуство.
- Δαμασκηνός 1864: Δαμασκηνός, Ι. Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. – В: *Migne, J.-P. Patrologia Cursus Completus. Series Graeca*. Т. 94. Paris: Migne editorem.

Γρηγόριος ο Θεολόγος 1858: Γρηγόριος ο Θεολόγος. Λόγος ΚΘ'. Θεολογικός τρίτος, περί Υίου. – In: *Migne, J.–P. Patrologia Cursus Completus. Series Graeca*. Т. 36. Paris: Migne editorem.

Цитирана литература

- Бычков 1977: Бычков, В.В. Corpus areopagiticum как один из философско-эстетических источников восточнохристианского искусства. – Вв: *II Международный симпозиум по грузинскому искусству*. Тбилиси: АН ГССР. Институт истории грузинского искусства им. Г.Н.Чубинашвили. 12 с.
- Илчев 1985: Илчев, П. Глаголица. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 1. София: Издателство на Българската академия на науките, с. 491 – 509.
- Истрин 1961: Истрин, В.А. *Развитие письма*. Москва: Издательство АН СССР.
- Карпенко 1997: Карпенко, Л.Б. 33 буква глаголицы: солнцобразный символ сакрального языка Христианства. – *Волишебная гора*, № 6, с. 268 – 272.
- Карпенко 1999: Карпенко, Л.Б. *Глаголица – славянская священная азбука (семиотический анализ в контексте Библии)*. Самара: Издательство Самарской гуманитарной академии.
- Карпенко 2004: Карпенко, Л. Б. „Сказание о письменах“ Черноризца Храбра как источник изучения глаголической проблемы. – В: *Преславска книжовна школа*. Т.7. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, с.172 – 183.
- Карпенко 2009: Карпенко, Л.Б. Глаголица св. Кирилла: к истокам славянской духовности. – *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, № 2, с. 16 – 39.
- Карпенко 2019: Карпенко, Л.Б. Концептуализация доктрины правой веры в наследии святых Кирилла и Мефодия. – В: Н.Д.Арутюнова, М.Л.Ковшова (ред.) *Лингвокультурологические исследования. Логический анализ языка. Понятие веры в разных языках и культурах*. Москва: Гнозис, с. 553 – 563.
- Карпенко 2020: Карпенко, Л.Б. Глаголица и Символ веры: к вопросу о христологическом содержании первой славянской азбуки. – *Palaeobulgarica*, № 4, с. 47 – 70.
- Кипарский 1986: Кипарский, В.Р. О происхождении глаголицы. – В: *Климент Охридски: Материали за неговото чествуване по случай 1050 години от смъртта му*. София, с. 91 – 97.
- Лебедев 1879: Лебедев, А.П. *Вселенские соборы IV и V веков: Обзор их догмат. деятельности в связи с направлениями шк. Александрийской и Антиохийской*. Москва: тип. Л.Ф. Снегирева.
- Лихачов 1952: Лихачев, Д.С. Несколько замечаний о возникновении русской письменности. – В: Д.С.Лихачев. *Возникновение русской литературы*. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.
- Лосев 1980: Лосев, А. Ф. *История античной эстетики: Поздний эллинизм*. М.: Искусство.
- Лотман 1996: Лотман, Ю.М. *Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история*. Москва: Языки русской культуры.
- Николова Св. Проблемът за философските възгледи на Константин-Кирил. В: *Кирило-Методиевски студии*. Кн. 5. София, 1988, с. 17 – 48.
- Николова 2019: Николова, Св. Съвременните Кирило-Методиевски изследвания в Европа – посоки, резултати, перспективи. – *Palaeobulgarica*, № 2, с. 3 – 18.
- Синицына 1965: Синицына, Н.В. Послание константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI в. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. XXI. Москва – Ленинград: Наука, 1965, с. 96 – 125.
- Топоров 1995: Топоров, В.Н. Слово и премудрость („Логосная структура“: „Проглас“ Константина Философа (к кирилломефодиевскому наследию на Руси). – В: *Святость и святые в русской духовной культуре. Т.1. Первый век христианства на Руси*. М.: „Гнозис“, Школа „Языки русской культуры“, 1995, с.18 – 256.

- Флоря 1981: Флоря, Б.Н. Комментарии к Житию Константина. – В: *Сказания о начале славянской письменности*. Москва: Наука, с. 105 – 142.
- Фридрих 1979: Фридрих, И. *История письма* (перевод с нем.) Москва: Наука.
- Черных 1950: Черных, П. Я. *Происхождение русского литературного языка и письма*. Москва: Учпедгиз.
- Ягич 1911: Ягич, И.В. Глаголическое письмо. В: *Энциклопедия славянской филологии*. Вып. 3. Санкт-Петербург, с. 51 – 257.
- Birnbaum 1999: Birnbaum, H. Some remaining puzzles in Cyrillo-Methodian Studies. *Slovo*, № 47 – 49, p. 7 – 32.
- Dauntion-Fear 2017: Dauntion-Fear, A. Can We Hear the Spoken Words of Gregory of Nazianzus? – *Scrinium*, № 13, с. 72 – 75.
- Piaget 1972: Piaget, J. The epistemology of interdisciplinary relationships. Interdisciplinarity. – In: *Problems of teaching and research in universities*. Paris: OECD, с. 127 – 139.

Glagolitic script in the context of interdisciplinary approach

Ludmila Karpenko

**Samara National Research University
named after Academician S.P.Korolev**

liudmila.karpenko.53@mail.ru

Abstract

The article is devoted to the first Slavic writing system - Glagolitic, the study of which acquires an interdisciplinary character. The analysis of the traditional philological problem is enriched with historical-cultural, religious-philosophical, semiotic knowledge. It is shown that Glagolitic script from the semiotic point of view does not repeat the principles of known types of writing. Glagolitic alphabet is an alphabet that combines the principles of phonography and ideography, and its ideographic properties are connected with the expression of a certain religious and philosophical complex – the complex of ‘right faith’, which was defended in their missionary activities by the Solunar brothers Saints Cyril and Methodius. This complex is represented in their heritage by different semiotic means – lexical, textual and symbolic means of the Glagolitic alphabet.

Key words: *interdisciplinary approach; semiotics; Glagolitic alphabet*

Liudmila B. Karpenko
Dr. Sc., Professor,
Samara National Research University named after academic S.P. Korolev,
Moscow shosse, 34.
Samara, 443086
Russian Federation

Разпространение на *Огласителните поучения* на Теодор Студит в български ръкописи от XVIII век

Дарина Стоянова

Одески национален университет „И. И. Мечников“

dari_bg@ukr.net

Резюме. В статията се разглежда въпросът за разпространение на *Огласителните поучения* на Теодор Студит в българската ръкописна традиция през XVIII в., най-напред в ръкописното наследство на представителите на Рилската книжовна школа. Установява се, че ръкописите, съдържащи поучения за монасите, условно може да бъдат разделени в три групи в зависимост от отразената в тях версия на превода. Определя се кръгът на ръкописите, отразяващи всяка версия на превода, отбелязват се основните езикови и текстологични разлики между тях, като се допуска наличие на различни редакции в рамките на една и съща преводаческа версия.

Ключови думи: *Огласителни поучения; Теодор Студит; Йосиф Брадати; превод; версия; редакция*

Оглашенията на Теодор Студит, игумен на Студийския манастир и автор на манастирския устав, непримирен противник на иконоборците, теолог и проповедник, са практически поучения, предназначени за монашеското съсловие, в които се засягат всички страни на манастирския живот и бит и се дават конкретни указания за постигане на духовното съвършенство и общо жителство в обителта. Огласителните поучения на Теодор Студит са събрани в два големи сборника, за което се споменава още в житията му: т.нар. *Голям* и *Малък катехизис*. Сборниците се различават по обем: *Големият катехизис* се състои от 3 големи книги с по 87, 124 и 60 поучения, а *Малкият* – от 134 поучения. И на византийска, и на славянска почва по-широка популярност получава *Малкият катехизис* (Ищенко 1979а: 157).¹ За църковните нужди съставът му е бил намаляван. Така например на Атон са се разпространявали сборници от по 105 или 95 поучения (Преображенский 1896).

¹ По-подробно за разпространението на ранните преводи на Теодор Студит във Византия и сред славяните вж.: Ищенко 1979а: 157 – 171; 1979б: 96 – 98; 1980: 75 – 81; 1999: 3 – 8. Други мнения относно последователността на създаването на Големия и Малкия катехизис, за разпространението, състава и преписите им по-подробно вж. Leroy 1957: 73 – 88; 1958: 329 – 358; 1961: 36–60; Shevchenko 1977: 433 – 442 и цитираната в публикациите литература.

Съчиненията на Теодор Студит не губят актуалността си през вековете и продължават да се разпространяват и през XVIII в. Те също така са познати на един от най-видните книжовници през Предвъзрожденската епоха – основателя на Рилската книжовна школа (Ангелов 1963: 23; Гацов 1933) Йосиф Брадати, и на неговите последователи. Според Д. Петканова талантливият български писател, преводач и проповедник превежда огласителните поучения по венецианското издание *Κατηχητικόν* от 1676 г., подготвено за печат от Николаос Гликис (Петканова-Тотева 1969: 135 – 139). Книгата включва 95 проповеди, завещанието на Теодор Студит към монасите и предговор на издателя. Според изследователката Йосиф Брадати два пъти превежда *Κατηχητικόν* (Γλῶκός 1676), като единият превод (условно наречен „първият“) е по-пълен, по-близък към съдържателната страна на изходния текст, а другият (условно „вторият“) – е по-съкратен и опростен (Петканова-Тотева 1969: 135). Автографът на първия превод е запазен и е представен в ръкопис НБКМ 1058 (Стоянов, Кодов 1964: 327 – 333). Автографът на втория превод не е стигнал до нас, но е отразен в няколко преписа, които, допълвайки се взаимно, дават представа за броя на преведените слова и тяхното съдържание: НБКМ 1059 от 1740 г., дело на неизвестен преписвач (Стоянов, Кодов 1964: 333 – 336) и НБКМ 1062 от 1789 г., преписан от поп Тодор Врачански (Стоянов, Кодов 1964: 349 – 353). Първият превод не е датиран, но се смята, че той е извършен приблизително в средата или втората половина на XVIII в., вторият, според запазената приписка, има точна датировка – 1740 г. Б. Ангелов е първият, който отзабелязва, че в ръкописите НБКМ 1058 и НБКМ 1059 присъстват едни и същи *Ογλαшения*, както и съкращения им характер. Той смята, че по-пълният превод би трябвало да е направен преди втория, тоест преди 1740 г. (Ангелов 1963: 43).

И двата превода на Йосиф Брадати започват не от самото начало на книгата на Гликис, а от 41-вото слово. Не се знае дали първият превод стига до края на гръцкото издание. Ръкописът е повреден – няколко от последните листове липсват. На тях обаче едва ли би могло да се поместят голям брой проповеди. Ръкописът НБКМ 1058 съдържа 33 огласителни поучения на Теодор Студит (от 41-во до 72-ро) – от *Ογлашение за митаря и фарисея* до *Ογлашение за Преображение Господне* (вж. Приложение 1).

Приложение 1.

Състав на трите версии на *Огласителните поучения* на Теодор Студит
в български ръкописи от XVIII век

Заглавие и пореден номер на <i>Огласителните поучения</i> на Теодор Студит		Първа (по-пълна) версия на превода на Йосиф Брадати	Втора (съкратена) версия на превода на Йосиф Брадати	Трета версия на превода
41	За митаря и фарисея	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 338 НБКМ 1063 НБКМ 1062	
42	За блудния син	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 338 НБКМ 1063 НБКМ 1062	
43	В неделя месопустна	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 338 НБКМ 1063 НБКМ 1062	
44	В сряда сиропустна	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 338 НБКМ 1063 НБКМ 1062	
45	В петък сирни	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 338 НБКМ 1063 НБКМ 1062	
46	В неделя сиропустна	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 338 НБКМ 1063 НБКМ 1062	
47	В сряда първа седмица	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 338 НБКМ 1063 НБКМ 1062	
48	В петък първа седмица	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 338 (без край) НБКМ 1063 (без край) НБКМ 1062	
49	В неделя първа седмица	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062	
50	В сряда втора седмица	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062	
51	В петък втора седмица	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062	
52	В неделя втора седмица	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062	
53	В сряда трета седмица		НБКМ 1062	
54	В петък трета седмица	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	

Продължение на *Приложение 1*

55	В неделя трета седмица	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
56	За 40 мъченици	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1061 НБКМ 1062 НБКМ 1059	
57	На благовещение на Богородица	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 1061 НБКМ 1062 НБКМ 1059	
58	В сряда средопостна	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 338 (без край) НБКМ 1062 НБКМ 1059	
59	В петък средопостен	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
60	В неделя четвърта, за пролет	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
61	В сряда, пета седмица на Великия пост	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
62	В петък, пета седмица на великия пост	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
63	В неделя, пета седмица на Великия пост	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
64	В сряда, шеста седмица на Великия пост	НБКМ 1058 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
65	В петък, шеста седмица на великия пост	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
66	В неделя, шеста седмица на Великия пост, Цветница	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
67	Във Велика сряда	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
68	Във Велики петък	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
69	За Възкресение Христово	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 1062 НБКМ 1059	
70	За Възнесение Христово	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 1059	
71	За Петдесетница	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 1061 НБКМ 1062 НБКМ 1059	

72	За Преображение Христово	НБКМ 1058 НБКМ 689 ОД	НБКМ 1061 НБКМ 1062 НБКМ 1059	
73	За Успение на Богородица	ОД	НБКМ 1061 НБКМ 1062 НБКМ 1059	
74	В началото на индикта		НБКМ 1059	НБКМ 324
82	На гроздобер		НБКМ 1059	НБКМ 324
83				НБКМ 324
86	На Въздвижение на Светия Кръст Господен	НБКМ 1058 НБКМ 689	НБКМ 1059	НБКМ 324
87	За първа неделя след Въздвижение на Кръста		НБКМ 1059	НБКМ 324
88	За втора неделя след Въздвижение на Кръста		НБКМ 1059	НБКМ 324
89	За трета неделя след Въздвижение на Кръста		НБКМ 1059	НБКМ 324
90	За четвърта неделя след Въздвижение на Кръста		НБКМ 1059	НБКМ 324
91	За пета неделя след Въздвижение на Кръста		НБКМ 1059	НБКМ 324
92	За шеста неделя след Въздвижение на Кръста		НБКМ 1059	НБКМ 324
93	За седма неделя след Въздвижение на Кръста		НБКМ 1059	НБКМ 324
94	За осма неделя след Въздвижение на Кръста		НБКМ 1059	НБКМ 324
95	За девета неделя след Въздвижение на Кръста		НБКМ 1059	НБКМ 324
				+ 3 неидентифицирани оглашения

За разлика от останалите слова, следващи реда на гръцкия си източник, 86-ото *Оглашение за Въздвижение на кръста* се помества в самото начало на Студитовите поучения. Вторият превод е извършен до края на *Катѣхитиков*, тоест до 95-о *Слово за 9-ата неделя след Въздвижението на Кръста*. В този случай обаче са пропуснати десет от поученията, от 75-о до 81-во и от 83-то до 85-о включително (вж. Приложение 1).

Д. Петканова установява, че в анонимния препис НБКМ 1059 поради повреда на ръкописа не са запазени първите 13 поучения, които обаче са включени в състава на НБКМ 1062. В същото време в преписа НБКМ 1062 липсват последните 12 поучения, които са налице в НБКМ 1059 (Петканова-Тотева 1969: 135). Освен тези разлики трябва да направим още няколко уточнения. Първо, 70-о поучение – *Оглашение за Възнесение Христово*, което би трябвало да е сред проповедите, представени и в двата преписа, в НБКМ 1062 липсва, открива се само в НБКМ 1059. *Оглашението за Възнесение Христово* не се споменава в описанието на М. Стоянов и Хр. Кодов (Стоянов, Кодов 1964: 334), но присъства между 69-ото поучение за *Възкръсение на Исус Христос* и 71-вото за *Петдесетница*. Второ, *Словото за Велика Пасха* в НБКМ 1062 също нарушава последователността на поученията, фактически именно с него започват Студитовите оглашения, обаче то е отделено от останалите *Огласителни поучения с Житието на мъченика Зотик*. Вторият превод наброява общо 45 *Огласителни поучения*.

Освен за споменатите ръкописи (автографът НБКМ 1058 и преписите НБКМ 1059 и НБКМ 1062) знаем за още няколко кодекса, съдържащи *Оглашенията на Теодор Студит*: Янкуловият сборник (НБКМ 689), четири преписа на Тодор Врачански (НБКМ 338, НБКМ 1061, НБКМ 1062, НБКМ 1063, НБКМ 324), Одеския сборник² 1/154 (старата сигнатура 38/64).

² За кратко обозначение нататък ще се използва ОД. Паметникът е един от четирите новобългарски ръкописа, които днес се съхраняват в Одеската национална научна библиотека като част от колекцията на В. И. Григорович. Сигнатура № 38 (64), която е посочена от самия В. И. Григорович и е възприета от В. Н. Мочулски (Мочульский 1890), се използва и от някои съвременни автори (Димитрова-Маринова 2005, Шни-тер 2012, Брага 2023а). Днешната сигнатура на този кодекс е 1/154. В това изследване се посочват и двете сигнатури. В редица научни трудове по отношение на ръкопис 1/154 (38/64) се използва терминът „дамаскин“ (Лавров 1899, Петканова-Тотева 1965, Брага 2023а). Обаче още П. Лавров подчертава, че въпросният ръкопис не съдържа нито едно Дамаскиново слово и предлага подобни сборници без произведенията на Дамаскин Студит да се обособят в отделна група (Лавров 1899: 34). В концептуално важната за проучване на дамаскинската литература работа на Д. Петканова-Тотева дамаскините също се разделят на няколко групи: същински дамаскини, сборници със смесено съдържание, включващи Дамаскиновите слова, и съответно невключващи такива (Петканова-Тотева 1965: 4). Предвид това, че терминът „дамаскин“ не е едноз-

Целта на настоящата работа е да се очертаят основните особености при разпространението на *Огласителните поучения* на Теодор Студит в превода на Йосиф Брадати през XVIII в. в ръкописното наследство на представители-те на Рилския книжовен кръг.

Преписът на *Оглашенията* на Теодор Студит е включен във втората част на ОД (Мочульский 1890: 103 – 114; Брага 2023а: 79 – 97). Съществуването на този паметник отдавна е известно в науката, най-вече поради факта, че в него са запазени ценни бележки, които съдържат сведения за творческата биография на трудолюбивия и неуморен рилски иеромонах Йосиф Брадати. В бележката, оставена от Никифор Рилски в първата част на сборника, която съдържа *Тълковно учително евангелие* на неделите на пасхалния цикъл, както и в бележката на друг книжовник³, предал дословно послеслова на Йосиф Брадати в края на третата част на сборника, позната в науката като Женският сборник, изрично е отбелязано, че преводачът на съчиненията е Йосиф Брадати (Мочульский 1890: 103, 114; Христова и др. 2004: 80, 175, 268; Брага 2023б, Брага 2023в). Във втория дял на сборника *Огласителните поучения* на Теодор Студит, преписана от същия книжовник, както и в Женския сборник, обаче няма бележки с подобна информация. На първия лист на ръкописа В. И. Григорович оставя следния запис „№ 64. Рукопись на новоболгарском языкѣ, XVIII в. Переводъ съ греческого Йосифа Брадатого“.

В предишните ни изследвания установихме, че Одеският препис на *Огласителните поучения* е свързан с преводите на Йосиф Брадати, при това с първия му, по-пълен, вариант (НБКМ 1058) (Стоянова 2019: 129). Ръкописите съдържат 32 еднакви поучителни слова (от 41-во *За митаря и фарисея* до 72-ро *за Преображение Господне*). 33-то Слово в тях е различно: в НБКМ 1058 е включено 86-о Слово – *Оглашение за Въздвижение на кръста*, а в ОД, за разлика от неговия протограф, е включено 73-то Слово – *за Успение Богородично* (вж. Приложение 1). Съпоставка на ръкописите показва близостта на текстовете, но едновременно с това на места се открояват, от една страна, известни езикови различия, а от друга – значителни смислово-съдържател-

начен и може да се употребява и в по-широкото и в по-тясното си значение, в научната литература вече се установява традицията ръкописът 1/154 (38/64) да се нарича „Одески сборник“ или „Сборник от ОННБ“ с посочена стара и/или нова сигнатура, което е отразено в различни изследвания (Ангелов 1963, Ангушева, Димитрова 2003, Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013, Димитрова-Маринова 2005, Шнитер 2012, Стоянова 2019, Стоянова, 2020, Стоянова 2023, Стоянова 2024 и др.). Към това мнение се придържахме и ние в настоящата работа.

³ Относно личността на книжовника, преписал втората и третата част на ОД, в науката съществуват няколко мнения, подробно описани от А. Ангушева-Тиханова и М. Димитрова (Ангушева-Тиханова, Димитрова 2024). Напоследък излизат още няколко статии, коментиращи този проблем (Брага 2023б, Брага 2023в).

ни разминавания. Личи се стремежът на Йосиф Брадати да приспособи поученията, адресирани към специалната монашеска аудитория, към миряните, също така и опитът му да адаптира реалиите на манастирското всекидневие и духовния живот към обичайната действителност и духовния опит на паството си. Началното обръщение *кратїа* и *отци*, характерно за всичките оглашения от *Малкия катехизис* (Ищенко 1979б: 97), в Йосифовия ръкопис се заменя с *благословѣни христїане*. Писателят работи върху текста според характерните за книжовната му дейност принципи (Ангелов 1963; Петканова-Тотева 1965, Петканова-Тотева 1969): преработва, преразказва, значително съкращава някои от пасажите, като предава основния им смисъл, или пък съвсем ги премахва, а други пасажии разширява с допълнителни разсъждения или обяснения. В това отношение Одеският препис се придържа по-близо до първоначалното съдържание на проповедите, срв.:

НБКМ 1058	ОД
Углашение въ н(д)лю месопустна како хошетъ да вудетъ страшноѣ пришествїе Хрїстово	Слово въ недѣлю месопустною како хошетъ явити сѧ днь ѡнии страшнїи втораго пришествїе гда нашего їиса хр(с)та
Како се по/ етъ и чететъ въ триѡдѣ по/ что ра привѣдо(х) такова сло/ вѣса предъ вѣшемѹ господъ/ ствода смислиа и да ра/ зумеемъ · въ часть крѣщение/ егда се крѣстихомъ · ѡре/кохомъ, ѡ сатана и ѡ ва/си дели его егда си се ѡре/калъ ѡ сатана и побегалъ/ еси ѡ него почто м ꙗра/ коташаи · егда си сласто/ любацъ · и пїаница егда/ лъжеме и клеветиме, егда// играеме и поемо· такива работи не ли сатанински/ кои тако творѹтъ не сꙋ се ѡ/ рекле ѡ сатана който са се/ ѡ сатана, нестъ прилично + (намъ)/ такива работи и да гнꙋ/ шаемъ се на ни(х)/ и да плачемъ на ни(х) и да ги про/ клинаемъ· такива работи/ ѡ сатана наоучили· егда ви/ диме кои творѹтъ· такова/ бесѣчинїа· да ги жалиме · и да/ плачима, нихъна погивелъ/ сасъ многꙋ вѣннание да/ придемъ въ чꙋвство/ и да разꙋмеемъ стое/ ев(г)лие иже иматъ данасъ/ да се прочететъ.	И како се чететъ/ и поетъ ва тїа дни почто ради/ приведохъ таковаа словеса при ваши/ пр(д) ви. Да се смислиа и да разꙋмеемъ/ како сме се ѡрекли ѡ мирски вѣщи/ и да не пакѣ оставимъ оꙋмъ нашъ/ и возлюбимъ мирски вѣщи ктому не/ подобаетъ намъ тако творити погнꙋ/ шати сѧ ихъ. Такова неподобна / дела егда видимо кои тако творѹтъ да ги жалимо и да плачима ради/ нихъни погивель и са многꙋ ванима/ ние да прїидемъ ва чꙋство и да разꙋмеемъ стое ев(г)лие иже шматъ да/ насъ прочести сѧ въ ина притча.
Нъ не благоговѣни людие / въ тие дни ѡ врага наоучени и творатъ не/ кои непрїични работи / на ни да не гледаме ни(х)/ ни(х)но прелашение · нъ да по/ гледѹемъ, ев(г)ельско преда/ ние · да оꙋготовимъ себе/ да работаемъ господєви/ сасъ страхомъ и трепетомъ/ и да се ѡлꙋчаемъ ѡ разъ/ вращени людие и ради/ дꙋшевное спасение/ много зла да постра/ ждемъ и да изъверимъ/ който вѣщи есꙋ вѣꙋꙋгодни/	Но ва миръ таковое прела/ шение оꙋкоренило се естъ/ и мы иноци да не завидимъ/ мирска преластъ но да последꙋемъ/ ев(г)лскому преданїю и сасъ ваниманїе / да оꙋготовимъ себе да работаемъ/ гдѣи со страхомъ ѡ мирски вѣщи/ и ради дꙋшевное спасение много/ зла да претарпимъ // и да се ѡлꙋчаемъ ѡ васѧи зли нара/ ви но да изкираемъ кои вѣщи вꙋдꙋтъ вѣꙋꙋгодни ни х да творимъ и да/ станемъ милостиви и щедрѣи и поко/

да_станеме милостиви и_по/ коръливи и_ благоречови/ ти и_друга добра да_твори(ме) бесъгнѣвие, бесърапѣта/ ние, непамитозлобни / да_творимъ които са_дели // бг҃уоугодни якоже и_пре/жни благоговѣни хриі/ стіани донѣдеже време/ и_имаме	рливи друг҃у друг҃у бесъ прекословие/ безгнѣвие безроптаніе не памето/злобни терпеливи не токмо въ/ дѹховни трѹдѣ да подвизаем_са но / и ва мона(с)тирски слѹжки да работаем/ без роптаніе понеже послѹшаніе/ и слѹжки не слѹгѹемъ члвкѹ но само/ мѹ бг҃ѹ. Того ради подобаеѣ съ/ многѹ ваниманіе да совершаемъ / слѹжки мона(с)тир(с) ки да не изнѹрае(м)/ некои вѣщи които держимъ ва рѹ/ кахъ нашихъ такова ѿ нераденіе/ бивають и ѿ високоѹмие ради/ таковое невреженіе да не погѹбимъ/ дѹшѹ свою и да радимъ аще кое/ дѣло бг҃ѹ оугодное со съ ваниманіе да го совершаемъ дондеже вѣрѣма имамъ.
---	--

Първият превод на Йосиф Брадати е отразен също в ръкописа на Янкул Хрельовски (НБКМ 689) (Цонев 1923: 249 – 269). Сравнението на НБКМ 1058 и НБКМ 689 показва, че Янкул е преписвал именно от този Йосифов автограф. Ръкописът е огромен и съдържа съчинения от четири Йосифови книги (Ангелов 1963: 112). Със сигурност преписвачът е използвал и други източници, ръкописи на други книжовници (Ангелов 1963: 112), пролози (Николова 1980: 76), тъй като не всичките произведения, включени в ръкописа, се откриват в сборниците на Йосиф Брадати.

В Янкуловия сборник са включени 12 *Оглашения на Теодор Студит* (вж. Приложение 1). Те не са събрани на едно място, а са организирани в малки цялости, които са отделени една от друга с други поучения. Последователността на проповедите не винаги е спазена. Общо взето, Янкул взема по няколко слова от началото и от края на Йосифовия превод и едно от средата, което обаче в неговия препис се поставя в края на Студитовите поучения. Така в автографа НБКМ 1058 *Оглашението за Въздвижение на кръста* предшества останалите Студитови слова.

Янкуловият препис много точно отразява автографа си. Наблюденията относно прецизността, с която работи книжовникът, са направени въз основа на съпоставка на неговите преписи на други съчинения в Йосифовия превод с автографите на преводача (Стойнова 2020). В същото време в текстовете все пак откриваме известни разлики. Те се проявяват основно на фонетично и правописно ниво. Промените на други езикови равнища са по-слабо застъпени, на места преписвачът поправя граматични неточности, лексикални неясноти, прави малки добавки към изходния текст и пр., срв.:

НБКМ 1058	НБКМ 689
Шлашенне въ н(д)лю месопустна како хощетъ да бѹдетъ страшноѣ пришествіе Хрїстоуо.	Шлашен'ѣ въ недлю мѣсѣпѹсна како хощетъ да прѣдетъ страшноѣ пришествіе Хрїстоуо
Хрїстіане да запостатъ месо	Хрїстіяне да запостатъ ѿ месо
ѿ да ви видѣлъ некои колико/ радение ѿмѹтъ на месо ра/ дение ѿ вино птие ѿ неки/ бесовски игри и неподовни/ зренїа ѿ бесъчинїа срамно/ естъ ѿ сказувати	ѿ да ви видѣлъ некои ко/ лико радене ѿмѹтъ на м/ есо ядение ѿ вино пїение/ и неки бесовски игри и песни дѣмо/ нски и неподовни зренїа и безъчинїа/ васѹ ноцѣ срамотно естъ/ сказувати/
Како се по/ етъ и чететъ въ триѹ дѣпо/ что ра привѣдо(х) такоуа сло/ вѣса прѣдъ вѣшемѹ господѹ/ стѹ да снїсїлїне ѿ да ра/ зѹмеемъ въ часъ крѣщенїе/ егда се крѣстихольмъ ѿрекохольмъ, ѿ сатана ѿ ѿ ва/сї дѣлї егѹ егда сї се ѿрекаль ѿ сатана ѿ погнѣаль/ есї ѿ него почто ли ѹ ра/ коташї ' егда сї сласто/ любашъ ' и пїаница егда/ лѣжеме ѿ клѣвѣтїне, егда/ и граеме ѿ поелотакїва работї не лї сатанїнѣски/ кон_ тако творѹтъ не сѹ се ѿ/ рекле ѿ сатана коїто са се/ ѿ сатана, нестѣ прилично + (наїмъ)/ такїва работї ѿ да гнѹ/ шаемъ се на нї(х)/ ѿ да пѹемъ на нї(х) ѿ да гї про/ клїнаемъ/ такоуї работї/ ѿ сатана наѹчили' егда вї/ дїне кої творѹтъ/ такоуа/ бесъчинїа да гї жалїне ѿ да/ плачїне, нїхъ на погнѣаль/ сасѣ лїногѹ вѣнїмание да/ прїдѣмъ въ чѹвѣство/ ѿ да разѹмеемъ стѹе/ еѹ(г)елїе ѿже иматъ данасѣ/ да се прочетѣтъ.	Како се поетъ и чететъ ва тр/ иѹ дѣ почто ради привѣдохъ тако/вї словеса прѣдъ вѣшемѹ господѹс/ тво да се снїсїлїне и да се разѹме/ еме въ часъ крѣщенїа егда се крѣ/ стихольмъ ѿрекохольмъ се ѿ сатана/ и ѿ васї дѣлї егѹ егда сї се ѿрекаль/ ѿ сатана и погнѣаль есї ѿ него почто/ лїѹ работашї егда сї сластолю/ вацѣ и пїяница егда лажеме и клѣ/ вѣтїне и нїграеме и поеме и вїкалї/ е и ядѣме васѹ ноцѣ и ѿпїемѣ се та/ кїва работї не лї сатанѣски есѹ/ кон_ тако творѹтъ не сѹ се ѿрекле/ ѿ сатана коїто са се ѿ сатана ѿре/клї нестѣ прилично нїмъ такїва/ работї на да се гнѹсатъ ѿ нїхъ и да/ поемѣ на нїхъ и да гї про клїнаемъ/ такївї работї/ ѿ сатана есѹ наѹчї/ лї егда вїдїне кої творѹтъ тако/ ва безъчинїа да гї жалїне и да плачїне// нїхна погнѣаль сѣ лїногѹ ванї/ манїе да прїдѣмъ въ чѹвѣство и да разѹ/ меемъ стѹе/ еѹ(г)елїе ѿже иматъ данасѣ/ да се прочетѣтъ.

В някои фрагменти преписвачът преструктурира изречението, срв:

НБКМ 1058	НБКМ 689
Шлашенне въ н(д)лю месопустна како хощетъ да бѹдетъ страшноѣ пришествіе Хрїстоуо.	Шлашенїе въ не(д)лю мѣ(с)пѹ(с)на како хощетъ да прї(д)етъ страшноѣ пришествїе Хрїстоуо
Прїидете влад(го)/ словѣкнї ѿ ца_ моего насле// дїте ѹгѹтованото/ валь чѹвѣство ' преж/ дѣ миръ не бѣше ' ради чло/ вѣка ѹгѹтова се	Прїидете владгословенї ѿ ца/ моего последїте мене ѹгѹтовано валь чѹрство преждѣ мир не бѣше// ради члѣка ѹгѹтова се

От този пример обаче не можем да направим извод, че в Янкуловия вариант изречението става по-ясно. Освен това е сложно да се установи с какво точно е бил мотивиран изборът му, най-вероятно поради недостатъчно добро познаване на евангелския цитат. Важното в този пасаж е това, че употребената от Йосиф Брадати членна морфема в преписа не се отразява. Като се анализират няколко преписа на *Словото за празници бабини* (в това число и Одеският), се прави предположението, че Йосиф Брадати е по-склонен да избягва членната морфема, а срещаните в ръкописите му членувани форми най-вероятно се допускат неволно под влияние на родния му говор (Ангуше-

ва-Тиханова, Димитрова 2024: 251). Не можем да твърдим категорично, че Янкул я пропуска съзнателно, тъй като подобни примери са изключително редки. Наблюденията обаче показват и обратен случай – когато в НБКМ 689 се пише членувана форма на мястото на нечленувана в НБКМ 1058, срв.:

НБКМ 1058	НБКМ 689
Углашенїе въ петакъ цветни	Углашение въ петакъ цветни
Синоне си/моне хошет ^і врагъ да про/сее ^і ва(с) · ако_жито презъ/ решето	Синоне си/моне хошет/ врагъ да просее ^і васъ/яко житото през решето

Единични са случаи на лексикални замени в същото Слово:

НБКМ 1058	НБКМ 689
Бакака/ горест ^і и_яроствъ, и_кличъ,/ и_ хула · да_ва(с)метъ_се ѿ_васъ	Басака горестъ и_я/ ростъ и_гличъ и_хула да_вазмет_се ѿ/ васъ

Най-вероятно думата *кличъ* не е била позната или ясна на преписвача.

За Янкул е характерно пропускането на думи и изрази, изписани в маргиналните полетата и обозначени с кръстче, срв.:

НБКМ 1058	НБКМ 689
Углашенїе въ петакъ цветни	Углашение въ петакъ цветни
Якоже и_апостола глаго/летъ · егда + (стра) ждетъ единъ / оудъ страждутъ са_ниинъ/ въси_удъ · егда единъ оудъ про/ славаю се въси_оуди са/ ниинъ + (прославают_се)	Якоже и_апостола гла/голетъ · егда ждетъ единъ оу/дъ страждутъ са_ниинъ ва(с)и_уд/у егда еднини удъ пославают_се/ вси_уди са_ниинъ
Углашенїе в_и_длао петедесетню · ѿ_сашастие стаго_дха	Углашение ва не(д)лао не(д)сетнью саш(с)атие стаго_дха
и_т(о)гда саниде_дхъ_сти · и_не и/ нъ_бгъ + (не вуди то) на_инъ оутешителъ · / якоже естъ писано	и_то/ гда саниде_дхъ_сти и_не_инъ_бъ/ на_инъ утешителъ якоже естъ/ писано

Както може да се види, разночетенията между Йосифовия автограф НБКМ 1058 и Янкуловия препис НБКМ 689 не са значителни: добавките в текста са малобройни, пропуски или редуциране на текста не са засвидетелствани, а в повечето случаи лексикално-граматичните намеси са провокирани от стремежа деликатно да се поправи черновата на Йосиф Брадати, което демонстрира присъщото за епохата балансиране между книжни и народно-разговорни черти.⁴

⁴ За тенденции в езика през XVI – XVIII в. вж. напр.: Велчева 1966, 2001; Гешев 2022: 325 – 368; Дѣмина 1985; Дел’Агата 1999; Кочева 1968, 1980, 2005; Мирчева 2001; Младенова, Велчева 2013; Шалагин 2004; 2005; Gyllin 1991; Ангушева-Тиханова, Димитрова 2024.

След *Оглашението в неделя месопустна* Янкул повтаря бележката на Йосиф, която гласи, че той е работил с ръкописа си през 1752 г. отначало в Самоков, а после в Рилския манастир (Цонев 1923: 259; Ангелов 1963: 34; Христова и др. 2004: 78, 174). В края на приписката откриваме: *У слованъски книги не можеши да наидеши такѣва сакрана поученїа. Язъ есамъ ѿ гръчати книги сакралъ за ѣ грош(а) и ꙗ пари.* Може да се предположи, че става дума за същото венецианско издание, което Д. Петканова смята за източник на Йосиф Брадати. Ако бележката е взета от същия ръкопис, от който книжовникът е преписвал, предположително можем да датираме НБКМ 1058 към 1752 г. В НБКМ 1058 не откриваме подобна приписка, но тя би могла да бъде изписана на един от изгубените листове в края или в началото на ръкописа. Интересен факт е, че всичките поучения, които влизат в състава на НБКМ 1058, освен един патеричен разказ „Отец Коприй“ (л. 119б – 122б), намираме също в НБКМ 689. Редът на словата в Янкуловия препис не съвпада с този на Йосифовия автограф. Между тях се вплитат и някои други съчинения, които е възможно да са от липсващите листове на НБКМ 1058 или от други източници, които е използвал Якул.

С преписването на втория превод на Йосиф Брадати основно се е занимавал поп Тодор Врачански. Както вече беше споменато, освен анонимния препис НБКМ 1059 от 1740 г. той се открива в следните ръкописи на Тодор Врачански: НБКМ 338 от 1761 г., НБКМ № 1061 от 1762 г., НБКМ 1062 от 1789 г., НБКМ 1063 от втората половина на XVIII в., НБКМ 324 от края на XVIII в.

Най-ранният препис на *Огласителните поучения* е НБКМ 338 (Цонев 1910: 353). Преписът е направен по извода на Йосиф Брадати, за което свидетелства приписката на поп Тодор Врачански в края на съдържанието (Цонев 1910: 353). Проповедите на Теодор Студит са поместени в края на ръкописа, където листовите са повредени или откъснати. Ръкописът включва 10 оглашения: от 41-во до 47-о включително, като на 47-ото Слово, разположено в края на листа, е запазено само началото. В горната част на следващия лист е изписан краят на друго Слово, след което на частично съхранилите се листове се поместват още две оглашения – 58-о и 59-о. *Оглашението за великата Пасха*, също както в НБКМ 1062, предшества останалите Студитови поучения и се отделя от тях с две други слова: *За апостол Филип* и *За евреите*.

Ръкописът НБКМ 1061, известен като „Маргарит“⁵, също възхожда към ръкописите на Йосиф Брадати, за което съобщава бележката на преписвача (Христов, Кодов 1964: 347 – 348). Ръкописът съдържа само пет *Огласителни поучения* с объркана последователност: 72-ро (за *Преображение Христово*), 73-то (за *Успение на Богородица*), 56-о (за *40-те мъченици*), 57-о (за *Благовещение*) и 71-во (за *Петдесетница*) (Христов, Кодов 1964: 338 – 348).

В НБКМ 1063 от втората половина на XVIII в. няма изрична бележка, че ръкописът е направен от поп Тодор Врачански (или вече Теофан Рилски), но към този извод ни насочва писмото и особеностите на езика в ръкописа

⁵ По-подробно за ръкописа вж. Караджова 1989.

(Христов, Кодов 1964: 355 – 357). Най-вероятно в основата на преписа са ръкописите на Йосиф, които предимно е ползвал книжовникът. В сборника, включващ главно словата на Дамаскин Студит, има няколко *Оглашения* на Теодор Студит: от 41-во до 48-о включително, които са посместени в края на ръкописа, като краят на последното поучение (*В петък за първата неделя на поста*) липсва. 70-о *Оглашение за Христово Възнесение* се вмъква между словата на Дамаскин Студит (Христов, Кодов 1964: 356). Общо дамаскиният наброява девет *Огласителни поучения* на Теодор Студит.

Според нашите наблюдения разгледаните преписи на поп Тодор Врачански (НБКМ 338, НБКМ 1061, НБКМ 1063 и НБКМ 1062) съдържат една и съща редакция на Йосифовия втори превод и са свързани с един и същи антиграф. Зафиксираните незначителни разлики между преписите засягат предимно езиковото ниво, като текстовите промени са изключително редки. Например една от тях е добавянето на *бл*слови прочести в НБКМ 1062 след наслова във всичките проповеди. Ще сравним НБКМ 338 с по-късните преписи – НБКМ 1062 и НБКМ 1063. Примерите са от *Оглашение за митаря и фарисея*, което е представено в посочени ръкописа:

Неделю (1063, 1062 *в*ъ) митаря и фарисея: поучение. Слово сѣго (1063, 1062 сѣгаго) преподовнаго ѿца нашего Фѣѡ(д)ра Студита: Слово (1063, 1062 сл(в)о) на престолиѣ езикомъ ѿ грѣчѣски изводъ (1063 без «ѿ грѣчѣски изводъ»)

...л. 583а Блгословени християне (1063, 1062, християни); преблги бѣ (1062 блгъ) въсхоте и сѣз(д)адѣ насѣ/ѿ невитие въ вѣтиа (1063 невитѣа въ вѣтѣе; 1062 ѿ невитѣе въ вѣтиа) и постави насѣ въ мира сѣго яко въ/ некое училище да се учиме како да твориме заповѣди/ бжїе: (1063, 1062 бжїе) того ради рече г(с)дѣ нашъ їсѣ хъ (1063 їъ нашъ їсѣ хъ; 1062 їъ нашъ їсѣ хъ) егда послаше/ свои ученици сѣти ап(с)ли (1063 свои ученици и ап(с)ли); 1062 свои ученици и сѣти ап(с)ли) и рече имъ идите въ миръ проповедите еѡ(г)елие (1063 еѡ(г)лие; 1062 еѡ(г)лие); цр(с)тво не(с)ное и да научите въси езици / и да крѣщаєте ихъ (1063 и да крѣщаєте ихъ; 1062 и да ги крѣщаєте); въ иже ѿца и сѣна и сѣгаго дѣа и да ги на/учите да сѣвършашаѡтъ како есте ги научиле (1063 како ги есте учили; 1062 како ги есте научили); Кон ли (1063 кон ли, 1062 кон) хощу/ тѣ вѣти заповѣди да скажеимъ въ старинъ законъ речено/ естѣ (1063 въ стари законъ пишеть; 1062 *в*ъ стари законъ речено естѣ) да не ѹвиеши ' и прелюбоденство да не сѣтвориши да не/ ѹкрадеш (1063 да не ѹкрадеш; 1062 да не/ ѹкрадеш) да не лѣжеш: нѣ нови законъ сѣго еѡ(г)лие по/ тѣмънѣи вѣщи сказѹетъ не тѣмъно да не ѹвиеме нѣ ни да се/ разгнѣваемъ на некоего или да ѹкоримъ некоего (1063 не тѣмъно да не ѹвиеме нѣ да се не разгнѣваемъ ни на кого или да ѹкоримъ некоего; 1062 нѣ ни да се разгнѣваемъ на некоего или да/ ѹкоримъ кого) тѣмъно на/ врага да се гнѣваем и да го шкѣзѣчѣстѹем (1063 шкѣзѣчѣстѹем; 1063 шкѣзѣчѣстѹем); и всѣгда да/ имаме ненавистѣ на врага: паки законъ повелеваетъ блѹдѣ/ не творити хс рече аще кон вѣзритъ на женѹ сѣ(с) лѹкавѣс / тво блѹдникъ нарицаетъ се с тело не е сѣтворилъ (1062 нестѣ сѣтворилъ) дѣша естѣ/ шкѣврѣнили паки законъ повелеваетъ да не клѣнеш (с) нѣ/ лѣжѹ ни на правдѹ стари законъ повелеваетъ да любииши/ конто та (1063 те; 1062 та) любатъ да ненавидиши конто та (1063 те; 1062 та) ненавидатъ / хс повелеваетъ и рече любите враги ваши добро творите // л. 583б ненавидѣши (1062 ненавидѣши) васѣ и конто клѣнѹтъ васѣ молите се за/ нихъ видѣте ли колико далеко стоить стари законъ ѿ нова блгодатъ (1063 блгодатъ) сирѣчь еѡ(г)лие (1063 еѡ(г)лие; 1062 еѡ(г)лие) стари законъ ѿ грѣхъ ѿбиваетъ/ хс искореневаетъ ѿгдѣ се грѣхи раждаѹтъ (1063 ѿкѹдѹ се и грѣхъ раждаетъ; 1062 ѿгдѣ се грѣхъ раждаетъ) ...

Към това ще добавим още няколко примера от *Оглашението за блудния син* (*Въ неделю блуднаго ра(д)и въздрѣжание ї исповѣдание*): егда не почетѣ поста (1063 егда поче не почитати поста; 1062 егда не почетѣ постѣ) · изгна-

нѣ вистѣ ѿ прекраснаго рая (1063 рая; 1062 раа); и ѿ нѣа петѣ градове содомски и гоморски (1063 петѣ градове содомѣ и гоморѣ; 1062 ѣ градове содомски и гоморски); ѿ много (1063 ѿ многоу; 1062 ѿ много); ястиа и питиа ѹпадоша въ мѹжолошки (1063 мѹжолошки; 1062 мѹжоложѣски) грехѣ; въспомени исафа сина исакова (1063 исафа сина исакова; 1062 исаава ѣна исаакова); не сѹ (1063 сѹ; 1062 са) достопни да се нарекутѣ християни (1063 християне; 1062 християни); понеже елиински дела (1063 равоти; 1062 дела); творѹтѣ тѣкмо станете противѹ емѹ крепко (1063 крепко противѹ врагѹ; 1062 противѹ емѹ крепко).

Оглашенията, които присъстват в НБКМ 1061 от 1762 г., откриваме в НБКМ 1062 от 1789 г., също и в анонимния препис НБКМ 1059 от 1740. Съпоставката на трите кодекса показва, че разликите между преписите на Тодор Врачански не са съществени, но в същото време оставаме с впечатлението, че в късния препис от 1789 г. преписвачът до известна степен се чувства по-свободен да внася промени, срв.:

НБКМ 1059	НБКМ 1061
Вѣ н(д)лю петѣдеседною	Вѣ неделю педесетною ради съшѣствие ѣтаго дѣха (1062 ѿ бѣгослови про(ч)сти)
Сподовѣхѹм се празнѹ/ вѣты пришѣствѣе ѣтагѹ дѣха	Сподовѣхѹм се празнѹвати/ (1062 + ради) · съшѣствие ѣтаго дѣха
потрѣбно е сѣ/ не тѣкмо вѣсѣ радн/ на ѣ за вѣсѣгѹ мира да/ прѣидетѣ дѣхѣ ѣты	Потрѣбно (1062 + во) естѣ не тѣкмо вѣсѣ ради · нѣ и за вѣсѣ (1062 вѣсѣго) мира/ да прѣидетѣ дѣхѣ ѣти
Молит се/ бѣгѣ дѣхѹ сѣомѹ сѣречѣ/ оутѣшѣетѣ, ѿкая ною ѣ гѹрѣкою дѹшѹ	Молитѣ/ бѣгѣ дѣха ѣтаго · сѣречѣ ѿкаяною и горкою (1062 грѣшною) дѹшѹ
ѿ вѣне оѹдѹ // не наѣвистѣ, ѣ вранѣ, ѣ/ ванѹтрѣ стрѣхѣ, и трѣпетѣ	ѿвѣне ѹдѹ ненаѣвистѣ (1062 + и заѣвистѣ) и врани / а вѣнѹтрѣ стрѣхѣ и трѣпетѣ
ѿ вѣсѣвскы/ прилоги · вѣз дѣвизѣтѣ	ѿвѣсѣвски прилогѣ · вѣ/дѣвизѣтѣ (1062 вѣзѣвизѣтѣ)
вѣѣра по/ мрѣша двѣмѣна вратѣа, // ѣдинѣ по ѣдинѣ, ѿхѣда(т) / ѣ ѹмираютѣ	И вѣѣра ѹмрѣша двѣмѣна хрѣсти/ яне (1062 ѹмрѣха два чѣвѣка) ѣдинѣ по ѣдинѣ ѹмираѣмѣ

От друга страна, анонимният препис по-силно се различава от тези на поп Тодор Врачански. В повечето случаи в НБКМ 1059 библейските цитати са предадени по-точно:

НБКМ 1059	НБКМ 1061
Пс.34,10	
Якоже/ глагѣлетѣ дѣдѣ, вѣскѣ кѣсты мѣн зѣвѹтѣ ѣ/ глагѣлютѣ г(с)ди г(с)ди, кѣ мѣжетѣ, когда/ подѣбанѣ вѣты к тѣвѣ· изѣвѣвлѣши сѣромѣси/ ѿ рѹкы сѣл нѣ; ѣ ница, и ѹ бѣга, ѿ вѣхѣицаѹщи(х) ѣгѣ	якоже бѣлетѣ дѣ(д)ѣ · бѣ/ бѣ · кѣто мѣжетѣ когда подѣбенѣ вѣти тѣѣ · изѣвѣ/ вѣѣши ници (1062 ница) ѿ рѹки (1062 ѿ рѹѣѣ) сѣлни

Пс. 117, 6	
и па́кы/ рече ꙗ(с)дѣ ми́не по́мощни́къ,/ не у́бою_се что сѣтворитѣ/ ми́не члѣвѣкъ;	И_паки рече ·не_у́бою_се · что сѣтворитѣ ми́не члѣвѣкъ

Някои от пасажите у Тодор Врачански са съкратени, например:

НБКМ 1059	НБКМ 1061
и да́етъ ѿи крепостѣ и дръ/ зноуѣниѣ, ва непобе́ди́моу силѹ	и да́етъ крепостѣ
поне́же та/ ко́вагоу у́тешитѣла ѿ/ ма́не, и по́мощника, дѣа сѣагоу и не поведѣ/ мою силѹ · великагоу/ пово́рника, и бѣа, то́гоу ра́ди да не у́боим_се ѿ при/ ложѣнїе вра́жїа; и да_се/ стрежи́ме ѿ зли по́ми/ шленїе, и да у́га/ ша́емъ те́леснаа вѣ́жда/ ленїе, и́же у́пала́ютъ,/ и изгѣ́раютъ ду́шнъ/ дѹше́вны ·	тако́ваго у́тешителя и_по́мощника има́е/ моу дѣа сѣаго · и_непобе́ди́моу силѹ · то́го ра́ди да/ не_у́боим_се · ѿ_приложе́ние вра́жїе · и_да_се стрежи́ме/ ѿ_зли по́мишленна

На места в ръкопис НБКМ 1061 откриваме повече допълнителни поясняващи, уточняващи или конкретизиращи фразата елементи в сравнение с НБКМ 1059.

НБКМ 1059	НБКМ 1061
ѿ гдѣ́се/ пока́ютъ то́гда ѿнъ/ лѣ́кѹ ста́нетъ ѿгда́ видѣ́ме некое́гоу ду/ вре да живѣ́етъ, да_го/ не похва́лиме · поне́же / не_ зна́емъ до послѣ́ди/ что ·хоу́шетъ вѣ́ты · по/ не́же напрасноу са́мрътъ/ приху́дитъ ·	ѿгда_се пока/ етъ то́гда_мѹ ле́ко ста́нетъ ѿ_то́го гре́ха · ѿгда ви/ дѣ́ме некое́го до́бре живѣ́етъ по_заповѣ́ди бѣ́жїе (1062 бѣ́жїи) · / да_го не_похва́лимъ · поне́же не_зна́емъ до_послѣ́ди/ что хоу́шетъ вѣ́ти · и_да_се во́имъ · поне́же напрасно// са́мрътъ приху́дитъ

Ръкописът НБКМ 324 от края на XVIII в. също съдържа *Огласителните поучения на Теодор Студит* (Цонев 1910: 308 – 311). Предполага се, че този ръкопис също е делото на Тодор Врачански (Христова и др. 1982: 276; Шнитер 2012: 309), който според писмото и езиковите особености прилича на врачанските дамаскини (Цонев 1910: 308). Съставът и съдържанието на преписа представят интересно явление в историята на разпространението на Студитовите слова през XVIII в., затова е целесъобразно той да бъде обособен в отделна група. В първата част на ръкописа са включени 16 *Оглашения* (л. 111б – 200а) (Цонев 1910: 308), които много рядко се срещат в ръкописите, наследени от представителите на Рилския книжовен кръг: 74-о, 82-ро, 86-о – 95-о Слово включително (вж. Приложение 1). Същите слова присъстват в НБКМ 1059, обаче в друга версия на превода. Четири от 16-те поучения нямат заглавие и не са идентифицирани. Едното от тях е 83-то, което в преводите на Йосиф Брадати и преписите му обикновено се пропуска. Проповедите в ръкописа са разположени с нарушена последователност. Единственото *Огла-*

сително поучение, което откриваме в НБКМ 324 и в НБКМ 1058 за *Въздвижение на кръста*, е представено също в автографа на Йосиф Брадати НБКМ 1058. Това е много ценно, тъй като ни дава възможност да съпоставим текстовете от трите ръкописа. В резултат на това съпоставяне установихме, че това са три различни версии на превода (вж. Приложение 2).

Приложение 2

НБКМ 1058	НБКМ 1059	НБКМ 324
На въѣдвиженіе чеснаго крѣста не подо/ ваеть намѣ да_ преддѣиъ себѣ въ вѣсѣчасною страстѣ тѣлесною како да_ естѣ наслаждение://	На въѣдвиженіе чеснаго крѣста	Предѣдовнаго ѿца/ Фѣдѣдора Студита/ Почуеніе на въѣ(д)виженіе чѣ/ снаго кр(с)та
Благо словѣни хрѣстіане / велика радость радѹемъ се/ егда господѣски празникъ ви/ ваеть понеже просвѣщаемъ_ се въ того празника и_ да поминала/ еме и да_ възвѣрѣша на не изърече/но тайнѣство празнику якоже / и сега на въѣдвиженіи чеснаго/ крѣста, понеже вѣсѣчисалъ/ но естѣ + (такового радость чесно) таинѣство понеже/ на_ древо, тамо гдѣ стоя ста/ нозѣ гда нашего тѣса х(с)а / и на то древо и распѣтъ вистѣ / и_ на то древо излия чесною/ свою крѣвню тое древо нѣтъ/ кмо да го видими, нѣ и да го по/ целѹемъ аще ви некон прѣвр(е) / аѣ сребро и злато погивѣльно / ми же дана(с) повѣлико богата/ ство прѣврѣтохѣмъ, конто/ сасѣ вѣрѹ и благоговѣнѣство/ пристѹпающе прѣ чеснаго крѣста //аще кое дело, сасѣ_ молитва при ѿвѣтаеть се, не изърече/но е(с)тъ, егда некон дарѹмъ вѣсѣ трѹда/ приимѣтъ чловѣкъ не ѹтверъ/ жденъ_ естѣ та(ко)ви дарѹ вѣсѣ трѹда (го)/ прѣ скурѹ погивѣтъ . егда при/имѣмъ сасѣ трѹда некон дарѹ / ѹтверъжденѣ естѣ тон дарѹ и не/ погивѣтъ / того ради подоваеть/ да сахранимъ дарѹ, с многоу ва/ ниманіе . ѹста наша ѿстѣмъ / да н ѿ_ скрънимъ его сасѣ лѣжи и прѣ/ знословіе ѿчи наши просвѣти/ и	Велика радѹсть, радѹ/ ю се егда прѣидѣтъ/ господѣски празникъ; / понеже въ тѣмъ/ про/ свѣщаютъ се всѣ хр(с) тіане / понеже видіме чеснаго/ крѣста// на немъ же и распѣтъ вистѣ/ хс, и изъѣла на нѣмъ/ чесною/ свою крѣвѣ и се сподѣви/ хѹмъ се сѣгѹ видѣти на/ и поцелѹбаты аще ви/ некто нашала/ мнѣжество/ сѹетнѹ богатѣство / не ви вѣла такѹва радѹ стѣ, якоже дана(с), намъ/ принесе чесни крѣстѣ/ и контѹ прѣхѹждѹтъ, са(с) блага гѹвѣнство и/ поцелѹютъ чеснаго крѣ/ ста, ѿсвѣщаютъ се, и про/ свѣщаютъ се, и грѣхѹмъ/ прошѣніе принимаютъ / такѹви благѹдѣтъ, и/ дарѹ прѣимѣютъ вѣсѣ трѹ/ да, кой са(с) вѣрѹю прѣидѹтъ / да ѹслишимъ что/ рече ап(с)лъ да не поставла/ емъ, ѹди наши е нечи(с)тѣтъ// и грѣхѹ на да поставла/ емъ сѣбе г(с)дѹ бѣгѹ своѣмѹ / да имѣме тѣлѹ наше я кѹ/ мрѣтво а дѣша да естѣ/ жѣва бѣгѹ понеже грѣ(х), вѣ закѹне цр(с)тѣвѹаше / сега ѣв(г)лѣска благѹдѣтъ/ и правѣда цр(с) тѣвѣтъ и/ изъваляетъ на(с) ѿ вѣса/ когѹ грѣха понеже крѣ/ стѣхѹмъ се, и ѿстѣхѹмъ се, и_ ѿправѣдахѹмъ се, въ и ме/ г(с) да тѣса хр(с)та и такѹ/ да_ заскрѣнимъ се, ѿ очинѣ/ нѣи, и ѿ сѣвѣшеніе почтѹ/ ради да се покрѹнимъ, на/ вѣсѣчасѣтъ почто	Благословеніи хрѣ/христианъ · велика радость/ радѹемъ се · егда прѣидѹтъ/ господѣски празници/ по/ неже просвѣщаемъ се въ тон/ денъ · якоже и дѣшнѣ днѣ / имѣмо да празнѣмъ/ вѣзъ/ движеніе чѣснаго и живѹ/ творѣщаго кр(с)та · неизрече/ на радѹстѣ и веселіе хоше/тъ вѣти · и чѣсно таинѣство · на това древо стоя/хѹ нозѣ га нашего иса х̄а / и на того чснаго кр(с) та · и/ злія прѣчистою и живѹ/ творѣщою свою крѣвѣ · то/ го дѣнъ сподѣви/хомъ се · не/ тъкмо да го видіме нѣ и// сѣ многоу благоговѣнство/ да_ мѹ се поклони/мъ: аще/ ви намѣ некон далѣ зѣм/лѣно и сѹетно богатѣство/ никѹ дѣшевна полза не ви/ намѣ принесла · нѣ ми дн(с)ъ/ таково дѣховно дарѹваніе/ сподѣви/хомъ се · егда мѹ се/поклони/мъ и · поцелѹемъ · про/ свѣщаемъ се и ѿсвѣщаемъ се · и/ ѿ грѣха свокождаемъ се: та/ кова сила имѣтъ тон/ дарѹ вѣзъ трѹда подаѣтъ/ помѹщъ/ конто с(с)ъ · благо/венство пристѹпаютъ / нѣ аще кон прѣмѣетъ не/ кон дарѹ · с(с) тъ мѣтва прѣи/млетъ таковѣ дарѹ · ва/ дѣхѹва ѹзметъ · не запла/тенъ: и аще кон дарѹ ѹз/ метъ се лесно · не знаѣтъ да го/ почитаѣтъ члѣкъ · и скурѹ/ го погѹвѣтъ: нѣ ми ег(д) а/ прѣимѣтъ некон дарѹ · сѣс/ страхѹмъ да го чѹвѣме · ег(д)а

хонѣ, да не ѿ скръниахъ ихъ./ сасѣ блудническо зрение / сердце наше ѿ цстихонѣ, да не/ ѿ скръниахъ с_лѹкавїи помн/ шленїа . и_да_не вѣ_царитѣ_се не/ кон грехъ вѣ_мрѣтѣвное наше/ тело . якоже глаголетъ ап(с)олъ/на не_оуслишимъ того по_взъжде/ ние его . ниже_да представлѣмъ/ оуди наши . неправди// и_грехѹ нѣ_ да представимъ_се(вѣ)/ гдѹ и_бгѹ нашемѹ: якоже тело/ и_маинъ да живи вѹдемъ бгѹ / оуди наши и_правди бгѹ . не_наиат/ сила грехъ да_охладеетъ намъ/ понеже не сме подѣ_зана . по/ неже гре(х) вѣ_законе господѣ/ стевѹваше . нѣ_благодатъ ев(г) лѣ/ ски вѣ_правдѹ царѣствѹетъ / їизъбавлѣетъ на(с) ѿ_всакаго/ грѣха якоже глаголетъ бже/ стѣвно писание якоже крѣ/ стихонѣ_се и_ѿсвѣтихонѣ_се / и_ѿправдадохонѣ_се вѣ_имѣ гд(а)/ їса и_вѣ_дѹха бга нашего и_та/ко да_засрамѣмъ_се братїа/ молю_ви . ѿ_ѿчищение, и_ѿ ѿ/ свещение . по_что_ради по/ ставлѣмъ себе вѣ_всѣхчастие / иже породихонѣ_се слави и_чи/ сти ѿ_спаситѣла нашего/ їса х(с)а почто_толико радение/ ради телесно здравие// имаме . допоследѣи ва_гробѣ хо/ це(мъ) да_го поставимъ . почто/ помншлѣмъ_яко_слатъ_коестъ на/ слаждение_естъ телесно наслажде/ ние вѣ_їстинѹ_естъ горѣки и_лѹти/ печалъ . и_самрѣтноснїи . и_ дїаволъ/ ска оудїца . и_ неогрѣснїи ѿганъ . на/ и_паче мнози вѣ_ходимъ вѣ_тонї_ѿганъ . да_сагоримъ_яко_ровнїе / понеже некои безѹмни говора(тъ) / по_добро_вило намъ на_мѹчение/ оумрети . нежели ѿ_сего сласнаго (+ грѣха) / лишити_се . понеже телесни по/ хотъ . якоже зли господинъ . повѣлѣваетъ ракомъ_своимъ . и_речетъ/ мѹ_скажи_гнѹсно_слово и_празно/ слово . ѿ_нѣ_же_еще_и_горѣше_речетъ_го /	толи/кѡ_имѣмъ, ради телесни/ потреби попеченїе, допо/слѣди хѹшѣмѣ да_го_ѿста/вимѣ вѣ_гробѣ . что_же// помншлѣмъ, похѹтъ да_естъ/ телесно наслажденїе . то/ нарыцает_се дїавола/ска/ ѹ_днца . и_телѣсно распа/ленїа негасїли ѿ_гнѣ, гѣ/ ѣ_нскы . и_покрѡбѣм_се вѡд/гѹ и_вѡднтъ на(с) я_кѡ/кѹплѣны раби и_ѹпадѣ/емъ вѣ_такѡвою нечи/стоѣ слышалъ ѣ_самъ./ ѿ_некои прелѣщїи . реклѣ/ ѣсѹ вѡлиме лнѡгѹ мѹчѣ/нїе трѹпѣты, нежели/ ѿ_тогоѡ грѣха ѿбїти_се/ такѡви кѹдѣ хѹднтъ/ вѡнт_се, я_кѡ_каинъ всѣ/ днѣхетъ, и_трѣсет_се./ и_вѡнт_се . кой_се_стрѣжѹтъ, ѿ грѣхъ, по_прѣвѣда/ живѣютъ . кѹдѣ хѹда(т), всѣ_страха ѣсѹ, и_не_вѡ// ют_се_понеже и_мѹтъ бга са_совѡю/ тогоѡ ради не_вѡют_се_вн/ днѣ_ли_владѣнїи живѡтъ./ и_стѣ_нашъ дѹхѡвникъ/ пѣт(а)ръ, и_свѣщенїи_ли/ троплантѣ, никїнскы / и_владѣнїю + кончїнѹ вѣ_изгнѣнїе, преставї_се . такѡжде./ и_мнѣ_да_сподѡбїмъ_се_та/ кѡбо_жїтїе . и_мѡжемъ/ полѹчїты и_цр(ство) не(с)ное, ѡ_хр(с)тѣ_їисѣ_г(с) дѹ_нашемѹ/ тѡмѹ_подѡбѣтъ_всака/ слава_чѣстъ и_поклонѣнїе / са_в(с)ѣ_начѣлїимъ_їгѡ/ ѿ_цѣмъ, и_прѣстѣмъ/ дѣхѡмъ, и_нѣнѣ, и_прїснѡ, и/ вѣ_вѣкы./ вѣкѡвѣ_амїнѣ	ѿстїи_ѣ_ѹста_наша . да_се/ чѹваме с(с)ѣ_злї_речї с(с)ѣ_кле/вета . с(с)ѣ_празнословїе да/ гнѣ_не_ѿсквернїимъ . и_ѡчи/ наши ѿсвѣтихмѣ . да_се/ чѹвамъ да_гнѣ_не_помрачи/ мѣ с(с)ѣ_блѹдничѣское вѣз/ ренїе . и_просвещеное на/ ше_ср(а)це . да_го_не_ѡск(поврежден_лїст)// мѣ с(с)ѣ_нечїстї_помншлїи . и_вѣ_снѣ_ѹдї_наши да_гнѣ_не/ ѡвратїи на_зло и_вѣ_неп/ рава и_вѣ_всакаго грѣха / нѣ_да_предѣ_ставимъ . ѹдї на/ шн и_самн себе г(д)ѹ и_бгѹ_нашемѹ_яко_мрѣтва_телѡ/ наше . ѿ_грѣха: и_да_е_жива_пре(д)/ бга: и_всѣ_ѹдї_наши да_се/ ѡврѣщѹтъ_правн . и_вѣзѣ_гре/ шнїи_предѣ_бга . понеже по/ вѣ_скрѣсенїе не_сме_подѣ_закѡ/ на_монсева . нѣ_подѣ_блгѣ/ дати_еснї . понеже_їгдѡ/ законъ сѹдѣше . тогда_цр(с)т / (лїстѣ_т_ѣ_поврежден_ше_грѣхъ: и_вѣ_нова_блго/ ев(г)лїи_начѣлѣ_ствѹетъ// . и_на_вѣ_са_права_цр(с)тѣв/ етъ . и_їзбавлѣетъ_насѣ_ѿ_всакаго грѣха : якоже_рече/ вж(с)тѣвно_писанїе . крѣстї/ хон_се и_ѿсвѣтихон_се . и_їс/ правїхон_се_їменѣмъ_гдѡ/ нашего їса_їа . и_вѣ_дѹха/ бгѹ_нашемѹ: молю_всѣ/ блѡсловїи_хрїстїанѣ_да/ се_засрамїи_ѿ_освещенїе / и_нчїстѡтѹ . иже_имѣмъ на/ себе . почто_ѿсѹтѣмъ . ѿ_вѣзѣ_чѣствѣмъ_себе . и/ же_вѣхмѣ с(с)ѣ_имѣ_їхѡ_чѣснї . и/ слави_їгдѡ_телѡ_наше не_по/ трѣбно_естъ . почто_толи/ко_да_мѹ_творимѣ_раетъ, по// неже_телѡ_прѣви_наши_дѣше/ внї_врагъ_естъ: почто_то/лико_почѣстъ да_творимѣ/ дѣшевномѹ_врагѹ: и_ашѣ_колї/ко_да_мѹ_творимѣ_почѣстъ/ допоследѣи_хѡшетъ да_ста/нетъ_прахъ и_пепѣлъ: поч/то_похѣлѣмъ_сластолю/внї_и_похѡтъ . не_вїдїте_ли/ ѿ_сластолюбїи . похѡдѣ_прїхѡ/ днтъ . ѿ_похѡтъ_дѣшевна_сѣ/ мрѣтъ_похѡдѣ_естъ_днѣ/ волака ѹднца и_с(с)ѣ_нея_ло/вїтъ
---	---	---

и_ потонѣ начнетъ горѣше лѹка/ ва сказѹвати · допоследн такови/ оуподоблетъ_се каннѹ · ѿ_ те҃готѹ// греховѣноу, не_ можетъ да_трѣпнитъ(ъ)/ поч(н) етъ да_стенетъ, и_да_се_тре/ сетъ · такови аще по_морѣ пла/ ветъ контъ_се · и_ли по_гори идетъ/ ѿ_злѡден контъ_се · и_ли егда_неко/ грѣшитъ, речетъ мене ради громъ/ биваетъ ·/ контъ_се да_го не_пого/ ритъ мѡлѣнне · видитъ_яко и_не/ видитъ · слышитъ_яко и_не_ сли/ шитъ · кое_злѡ и_по_злѡ ѿ_таковаго/ животѡ · такови члѡвѣкъ, подо/ доброе_вило_ емѹ · да_ви_се_предалъ_се_е/ дивилъ_зверемъ · нежели_се_е пре/ далъ_себи на_такивѡ люти/ стѡсти · дивнѡ звернѣ тело члѡвече/ ско ядѹтъ · грехъ и_пѡтъ и_ дѹшѹ/ снедаетъ · и_въ_геене въводитъ ·/ а_контѡ стрѣжѹтъ _се_е ѿ_гре/ ха · и_ѿ_дрѹгн страсти, ѡ_нѣсѹ/ свожжѡдени есѹ ѿ_стѡсти · и_ва/ сегда_есѹ радѡстни и_вѣселн ·/ въ_правдѹ и_ва_истинѹ, царѣствѹ/ ютъ · всѣхъ страха и_всѣхъ_воязъ пре/ биваютъ понеже имѹтъ бѣга// сасѡвою_якож_речѡ_ви/ стъ · въ_нѹждахъ не_оѹбою_се_зла/ яко_ти_са_мноу_еси, не_оѹбою_ се/ ѿ_тъмѣ_людиѡ_нападаѹщи на_ме/ ѡ_крѣстѹ · и_не_оѹбою_ се_егда_самѹ/ шаетъ_се_земла · и_прѡлагаютъ/ се_гори_въ_ср(д) ца_морѣска · видн/ телн_благилъ и_стѣилъ_житиѡ/ таково_е_житѣе да_радинѡ/ стѣжати · вѣсѣгда да_гледа/ ме_самѡтъ_предъ своимѡ ѡ/ чина_понеже_ѡ_стави_ насъ/ дѹховникъ_петаръ · и_све/ тлѣйши_митрополитъ_нике/ иски_блжѣнноу_конѣчинѹ/ въ_изѣгнанѣ_прѣтъ · да_ви/ спѡдѡвилъ_и_насъ_бѣгъ_са_ нимѡ/ да_прѣимѣтъ_живѡтъ вѣчни/ и_царѣство_небесѡ · ѡ_ х(с)е_їсе/ їдѹ_наше_мѹ_то_мѹ_слава подо/ баетъ, частъ и_поклонѣнне // са_всѣхъ_начѣлнимъ_ти_ ѡ_цѣмъ/ и_ прѣстѣилъ_дѹхѡмъ_и_нина_и_ прн/ сно_и_вѣки_вѣковъ_аминъ.		грѣшни_дѣши_и_влече/т_ги_въ_ негасѣли ѿгнѣ: и_въ_тна_наша времена · и_лѣта · мнози_идѣме самѡ// и_въ_хѡдѣмѡ_въ_такови не/ гасѣли ѿгнѣ · да_изгори/ ме_яко_непотребни_рабн: и_ ѹслишахъ ѿ_некои_всѹ/ минѡ · и_ говорехѹ · азъ_есѣмъ_се/ наѹчилъ да_творимъ_гре(х)ъ ·/ подо_бре_ ми_е_да_ме_ѡбесѡтъ ·/ нежели да_се_ѡбесѡмъ_да/ не_творимъ блѹдъ: аще/ кон_се_наѹчитъ на_такова/ страстѹ ·_яко на_злѡго_го/ спѡдина_станетъ послѹшникъ: и_речет_мѹ_прѣди ·/ и_прѣдетъ ·_пѡди_и_пѡн/дѣ · сѣди_и_сѣди ·_стѡни · и/_стѡетъ: таково_покорѣнѣе/ покоритъ_се члѡ/вѣкъ_врагѹ ·_егда_на_ѹчит(с) е/ да_творитъ_грехъ ·_аще_на/ кое злѡ_повелит_мѹ ·_послѹшает_го ·_речет_мѹ ·_речи_тая/ слышна речъ ·_речетъ_я: речн/ тѡя_хѹлна речъ ·_речетъ_я ·/ сътвори_тѡва лѹкаво_де/ло ·_сътворитъ_го: такови/ ѹподоблетъ_се_каннѹ_вра/ тѹ_ѹнѣцѹ ·_треперетъ ·/ и_конт_ се_яко_злѡдеѡ ·_д/ ще_по_морѣ плаветъ_конт_се ·_да_се_не_ ѹдавитъ ·_аще_въ_домъ_ес/тъ конт_се_ѿ_громъ ·_да_го/ не_ изгѡритъ ѿгнѣ :_яко//же_рече пр(о)ркъ_давидъ ·/ ѡчи_имѹтъ и_не_видѹтъ ·/ ѹши_имѹтъ и_ не_слышѹтъ ·_на_то_пѡдѡни_и_ тѡя_есѹ/ ѿ_грѣха_ѡпѡени_и_не_ знаю/тъ_что_творѹтъ :_кон да/ не_ѡкаетъ_таковаго_жи/ вѡта_азъ_хѡтелъ_вихъ_рек/ ти ·_подо_бре_ви_вило_та/ кови члѡвѣкъ_да_ви_всѣхѡ/ телъ_да_се предадетъ_на/ дивнѡ_звери ·_да_го изѣдѹ/ тѣ ·_да_погѹбитъ_телѡ /а_дѹшѹ_свою_да_сп(с)етъ_не/жели да_се_предадетъ_на/ такивѡ (+ люти) страсти_и_да/ погѹбитъ и_дѹшѹ_и_телѡ://_видитѣ_ли_грехъ како_сѣ/ твѡраетъ_члѡвѣка_да_ста/ нетъ_за_срамъ_и_за_ѹкоръ / и_предъ_члѡвѣци_и_предъ_бѣга/ и_на_живѡтъ_да_се_контъ ·/ и да_станетъ_и_да_вѣздѡнѡх/ етъ тако_попѹскаетъ/ бѣгъ_да_се воютъ_грѣшни /_показѹетъ_по_ сѣмрѣти_по/ велики_страхъ_и_ трепетъ/ хѡщѹтъ_да_имѹтъ ·
--	--	---

		и_вѣ/ зѣконѣчно да_се мѹчатѣъ: / нѣ конито чѹват_себѣ/ чисто и_ не_ѹпадѹтъ въ_вѣ/ лики грѣхи · ни_ѿ_кого не/ боюѣ_се · понеже есѹ сво/ бождени · и_вѣсѣгда есѹ _ра//досни и_весели и_бл҃года/ ратѣ създатѣля своего// б҃га или по_морѣ плаваю/тъ · или по_сѹхо хо́датѣ · / не_боюѣ(с)ѣ · понеже имѹтъ/ б҃га помощника себѣ/того ради вѣпнѣтъ про/ рокѣ дѣ(д)ѣ · не_ѹбою_се зла/ яко ти съ_мною еси · и/ не_ѹбою_се ѿ_темя людіе · / нападаюци на_мѣ · вѣск/ рѣсни г҃и сп(с)и_мѣ б҃же моѹ/ и_не_ ѹбою_се егда съмѹща/ юѣ_се земля · и прелагаю/ т_се горн въ_ср(д)ца морска: видите_ли чеда моя бл҃же/ни животѣ · како пра //дникѣ с(с)ѣ дръзновение го/ воритѣ · видите_ли похва/ лно житіе · такови жи/вотѣ вѣси да_поревнѣмѣ/ и да_го творимѣ: ѿ_члѣчѣ/ егда хоѹши да_твориши/ смисли_се да_се не _засрами/ мѣ ѿ_свое дѣло · и_ прѣдѣ_б҃га/ и_прѣдѣ члѣци · такo да/ радиамѣ да имамѣ и_ телес/на чистота и_ дш҃евна: и/ вѣсѣгда да_вѣспоменѣмѣ/ сѣмрѣтнн часть и_не_видѣ/ хѣте_ли како прѣстави_се/ прѣ подобни ѿцѣ нашѣ и/ дѹховникѣ петрѣ ·и_свѣт/ лениши литрополитѣ н // кейски ·и_негово прѣста/вление похвало вистѣ · / понеже ѿ иконоворци из/гнанѣ вистѣ вѣ_заточѣ/ни л҃ченичѣски прѣда/дѣ чѣсною свою дш҃у въ/ рѹцѣ б҃жи · да_ви́хмѣ_се / нна кѹпно съ_ нимѣ сподо/ биле цр(с)тѣво не(с) ное · ѿ_йсе г҃ѹ нашемѹ томѹ сла/ва чѣстѣ и_поклонение/ сѣ ѿцѣмѣ и_с҃тїмѣ дх҃омѣ /и_ ннѣ и_присно и_вѣ_ беки ве/ковѣ аминѣ
--	--	---

Както беше споменато, версията на превода в НБКМ 1059 е кратка, лаконична и представя сбито основното съдържание. Двете други версии са по-пространни и обемисти и доста се различават помежду си. Забелязват се различни преводачески решения, различни подходи към боравене с текстове-те, различни принципи за избор на езикови средства, срв.:

НБКМ 1058	НБКМ 324
ми_же_ дана(с)_ повѣлико_ когато/ ство_ прѣвѣртохоуиъ, които/ сасѣ_ вѣру_ и_ благоговѣиѣство/ пристѣпающе_ прѣ_ чеснаго крѣста_ //аще_ кое_ дело_, сасѣ_ молитва_ при/ ѡ_ вѣрѣаетъ_ се_, не_ изѣречено_ е(с)тъ./ егда_ некои_ дарѣ_ вѣсѣ_ тѣрѣда./ приеиметъ_ чловеѣкъ_ . не_ ѹтѣрѣ_ жденъ_ естѣ_ та(ко)ви_ дарѣ_ . вѣсѣ_ . тѣрѣда_ (го)/ прѣе_ . скорѣ_ погнѣаетъ_ . егда_ при/ ииметъ_ сасѣ_ тѣрѣда_ некои_ дарѣ_ / оутѣврѣжденъ_ . естѣ_ тои_ дарѣ_ и_ не/ погнѣаетъ_ . того_ ради_ подобаеиѣ_ / да_ сахрании_е_ дарѣ_, с_ многу_ ва/ нимание_	нѣ_ ми_ дн(с)ъ/ таково_е_ дѣховно_ дарѣвание/ сподобихоу_ се_ . егда_ мѹ_ се/поклониѣ_ и_ поцелѣиѣ_ . про/ свѣщаем_ се_ и_ ѡсвѣщаем_ се_ . и/ ѡ_ грѣха_ свобождаем_ се: та/кова_ сила_ иматъ_ тои/ дарѣ_ вѣзъ_ тѣрѣда_ подаеиѣ_ / помошъ_ . които_ с(с) ъ_ благо/венство_ пристѣпающе_ / нѣ_ аще_ кои_ приеиметъ_ не/ кои_ дарѣ_ . с(с)ъ_ мѣтѣва_ прие// иметъ_ такови_ . дарѣ_ . ва/ днѣва_ ѹзметъ_ . не_ запла/тенъ_ : и_ аще_ кои_ дарѣ_ ѹз/мет_ се_ лесно_ . не_ знаеиѣ_ да_ го/ почитаеиѣ_ чловеѣкъ_ . и_ скорѣ_ / го_ погѹвѣиѣ_ : нѣ_ ми_ еи(да)/ приииметъ_ некои_ дарѣ_ . сѣс/ страхоуиѣ_ да_ го_ чѹване_ .

В сравнение с НБКМ 324 насловът на *Оглашението* в Йосифовия автограф е по-разширен, като в него се формулира основното послание на проповедта. В НБКМ 324 се споменава само денят, за който е предназначена проповедта, и името на автора ѱ. Въпреки че главните съдържателни акценти в преводите съвпадат, в хода на изложението в преводите на някои места се наблюдава смислова асиметричност: и в двата ръкописа са налице съкратени или разширени пасажии, доразвити със собствени мисли, възможно е дори да са добавени, например:

НБКМ 1058	НБКМ 324
понеже_ просвѣщаеиѣ_ се/ вѣ_ того_ празника и_ да_ помниша/ еме_ . и_ да_ вѣзѣраеиѣ_ на_ не_ изѣрече/но_ тайнѣство_ празнику_ . якоже_ / и_ сега_ на_ вѣзѣдвижени_ чеснаго/ крѣста,	по/ неже_ просвѣщаем_ се_ вѣ_ тои/ дѣнъ_ . якоже_ и_ днѣшни_ днѣ_ / и_ имаме_ да_ празнуеиѣ_ вѣзѣ/ движение_ чѣснаго_ и_ живо/творящаго_ кр(с)та
лишѣиѣ_ се_ . понеже_ телесни_ по/ хотѣ_ . якоже_ зли_ господинъ_ . повѣлаеиѣ_ ракоуиѣ_ своиѣ_ . и_ речеиѣ_ / мѹ_ скажи_ гнѹсно_ слово_ и_ празно/ слово_ . ѡ_ нѣ_ же_ еиѣ_ и_ горѣше_ речеиѣ_ го / и_ потонѣ_ начнеиѣ_ горѣше_ лѹка/ ва_ сказаѹвати_ . допослѣди_ такови/ оѹподоблаеиѣ_ се_ каннѹ	аще/ кои_ се_ наѹчитѣ_ на_ такова/ страстѣ_ . яко_ на_ злого_ го/ сподина_ станеиѣ_ послѹшникъ: и_ речеиѣ_ мѹ_ приѣди_ / и_ приѣдетѣ_ . поиди_ и_ пои/ дѣ_ . сѣди_ и_ сѣдне_ . стани_ . и/ стаеиѣ_ : таково_ покорѣиѣ/ покорит_ се_ чо/вѣкъ_ врагѹ_ . егда_ на_ ѹчит(с)е/ да_ творѣиѣ_ грѣхъ_ . аще_ на/ кое_ зло_ повелиѣиѣ_ мѹ_ . послѹшаеиѣ_ го_ . речеиѣ_ мѹ_ . речи_ тая/ смѣшна_ речъ_ . речеиѣ_ я: речи/ тая_ хѹла_ речъ_ речеиѣ_ я_ / сѣтвори_ това_ лѹкаво_ де/ло_ . сѣтворѣиѣ_ го: такови/ ѹподоблаеиѣ_ се_ каннѹ_ вра/ тѹ_ ѹбѣиѣцѹ_ .

ВИДИТЬ ЯКО Ё НЕ/ ВИДИТЬ * СЛИШИТЬ ЯКО и не_сли/ шить * кое_зла ё_по_зла ѿ_таковаго/ живота * такови чловекъ, подо/ добре_вило_ ему * да_ви_се_предалъ_себе/ дивимъ_зверемъ/ * нежели_се_е_пре/ далъ_себи на_такива_люти/ стастн * дивн_звери_тело_чловече/ ско_ядуть * грехъ_и_пльтъ_и_дъшю/ сьедаетъ * и_въ_грене въводитъ / а_контю_стрезжеть_себе ѿ_гре/ ха * и_ѿ_други_страсти, ѿ_ни_есю/ свобождени_есю ѿ_страсти	яко//же_рече_пр(о)рокъ_давидъ * ѿ_чи_ишуть и_не_видуть/ / уши_ишуть_и_не_сlishуть * на_то подовне_и_тия_есю/ ѿ_греха_ѿпоени_и_не_знаю/ тъ_что_творють * кон_да/ не_ѿкаетъ_таковаго_ жи/вота * азъ_хотелъ_ви_хъ_рек/ ти_подобре_ви_ вило_та/ кови_члвкъ_да_ви_въсхо/ телъ_да_се_ предадетъ_на/ дивн_звери * да_го_изедъ/ ть_да_ погубитъ_телю / а_дшю_свою_да_сп(е)тъ_не_жели_ да_се_предадетъ_на/ такива (+_люти)_страсти_и_ да/ погубитъ_и_дшю_и_телю:// видите_ли_грехъ * како_сб/ твараеть_члвка_да_ста/ нетъ_за_ срамъ_и_за_ѿкорь * / и_предъ_члвци_и_предъ_ бга/ и_на_животъ_да_се_воитъ/ / и_да_станетъ и_да_въздиха/ етъ * тако_попѣскаеть/ бгъ_да_ се_воитъ_грешни / показуетъ_по_сбмрѣти_по/ велики_страхъ_и_трепетъ/ хошуть_да_ишуть * и_ве/ збѣконъчно_да_се_мѣчатъ:/ нѣ_контю_чѣват себе/ чисто_и_не_ѿпадають_въ_ве/ лики_грехи * ни_ѿ_кого_не/ воитъ_се * понеже_есю_сво/ вождени
---	---

Както показват примерите, подобни разширения са по-свойствени за НБКМ 324. Освен това този ръкопис в определени случаи съдържа повече детайли, срв.:

НБКМ 1058	НБКМ 324
понеже ѿстави_насъ/ дѹховникѣ петарѣ и_сѣ/ тлѣиши митрополитѣ нике/иски блаженноу конѣчину/ въ_изъгнаніе прѣйтѣ	и_не_видѣ/ хтѣ_ли како престан_се/ преподобни ѿцѣ нашѣ и/ дѹховникѣ петрѣ и_сѣт/ лиши митрополитѣ ни // кейски и_ негово преставление похвалоу вистѣ */ понеже ѿ иконоворци изъгнанѣ вистѣ въ_заточѣние * ліченичѣски преда_де чѣсноу свою дшѹ въ/ рѹце бѣжи *

В заключение ще добавим, че интересът към *Огласителните поучения* на Теодор Студит се запазва и през XVIII в., което се доказва от разпространението им в ръкописите на представителите на Рилската книжовна школа. Анализираният ръкопис позволяват да се предположи наличие на три версии на превода на *Оглашенията*, две от които принадлежат на Йосиф Брадати (първата (по-пълната) и втората (по-съкратената), а третата е отразена в НБКМ 324. Автографът на първата е запазен в НБКМ 1058, като е засвидетелстван в още два преписа – ОД и НБКМ 689, а Янкуловият сборник с висока точност и само с малки отклонения възпроизвежда своя антиграф. Одеският сборник наред с явната връзка с НБКМ 1058 демонстрира съществени текстологични различия. Вторият превод на Йосиф Брадати е представен в две редакции: на анонимния преписвач (НБКМ 1059) и на поп Тодор Врачански (НБКМ 338, НБКМ 1061, НБКМ 1062, НБКМ 1063). Предвид прецизността,

с която работи поп Тодор Врачански, може да се предположи, че именно неговата редакция е по-близка до незападения Йосифов автограф на втория превод на *Оглашенията*, докато редакцията, която откриваме в НБКМ 1059, най-вероятно допуска по-смели намеси в текста. Изключително интересна е версията на превода на *Огласителните поучения* на Теодор Студит в НБКМ 324, обаче на този етап не е възможно със сигурност да се определи дали тя възхожда към преводите на Йосиф Брадати или представлява един самостоятелен и независим превод.

Настоящото изследване не дава отговор на въпроса относно разпространението на *Огласителните поучения* на Теодор Студит, а по-скоро го поставя, обосновавайки необходимостта от проучването му, което би могло да допълни наличните сведения за Йосиф Брадати и неговите последователи, както и за разпространението на преводните версии на *Огласителните поучения* на Теодор Студит в българска среда през XVIII век.

Цитирана литература

- Ангелов 1963: Ангелов, Б. Ст. *Съвременници на Паисий*. Ч. 1. София: БАН.
- Ангушева, Димитрова 2003: Ангушева, А., М. Димитрова. Другите авторитети: слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, ЦСВП „Иван Дуйчев“, Т. 92 (11). с. 81 – 99.
- Ангушева, Димитрова 2013: Ангушева, А., М. Димитрова. Самоков и борба на църквата срещу баенето и гадаенето – етнология на общуването. – *Годишник на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл“*, Т. 12, с. 120 – 134.
- Ангушева-Тиханова, Димитрова 2024: Ангушева-Тиханова, А., М. Димитрова. Устност, език, текст и вариации в *Словото за празници бабини* на Йосиф Брадати. – *Старобългарска литература*, № 69 – 70, с. 215 – 284.
- Брага 2023а: Брага, Т. Одеските дамаскини от сбирката на В. И. Григорович. Българско културноисторическо наследство. Палеография. Кодикология. Датировка. София: Издателство на БАН „Проф.Марин Дринов“ Ел. версия: <<https://press.bas.bg/bg/eBooks-105?showAs=grid&cat=0&price=0%20-%20200&sort=0&srch=%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5>> [13.03.2025]
- Брага 2003б: Брага, Т. Приписка в Одеския дамаскин 38 (64) – ценен исторически извор за българската езикова култура. – *Литературна мисъл*, LXIII, 1, 2023, с. 116 – 129.
- Брага 2003в: Брага, Т. Бележките на българските книжовници дамаскинари – (без)ценен източник за културната и езиковата история. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, 36, 1, 2023, с. 261 – 289.
- Велчева 1966: Велчева, Б. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI – XVIII век. – *Български език*, № 2, с. 110 – 121.
- Велчева 2001: Велчева, Б. Дамаскините от XVII век и началото на новобългарския книжовен език. – *Palaeobulgarica*, № 4, с. 64 – 81.
- Гацов 1933: Гацов, Б. Дамаскинари от Рилската школа. – *Духовна култура*, № 51 – 52, с. 245 – 252.
- Гешев 2022: Гешев, В. *История на българския език: езикова структура, книжовна традиция, степен на обособеност*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

- Дел'Агата 1999: Дел'Агата, Дж. Гръцките и славянски встъпителни формули към сло-
вата на Дамаскин Студит. – ВЪв: Влаевска-Станчева, А. (съст., превод и бел.). *Сту-
дии по българистика и славистика*. София: „Български месечник“, с. 39 – 52.
- Дёмина 1985: Дёмина, Е. *Тихонравовский дамаскин, болгарский памятник XVII в. Ис-
следование и текст*. Т. 3. София: БАН.
- Димитрова-Маринова 2005: Димитрова-Маринова, Д. Поучението към жените и мо-
мите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. – *Старобългарска
литература*, № 33 – 34, с. 380 – 393.
- Ищенко 1979а: Ищенко, Д. С. Огласительные поучения Федора Студита в Византии и у
славян. – *Византийский временник*, т. 40, с. 157 – 171.
- Ищенко 1979б: Ищенко, Д. С. Поучения Феодора Студита в рукописи Рыльского мо-
настыря. – *Советское славяноведение*, № 4, с. 96 – 98.
- Ищенко 1980: Ищенко, Д. С. Хиландарский список славянского перевода поучений Фе-
одора Студита. – *Советское славяноведение*, № 4, с. 75 – 81.
- Ищенко 1999: Ищенко, Д. С. Малый катехизис Федора Студита в старорусских списках
XV – XVII в. и некоторые проблемы „второго южнославянского влияния“. – *Мова*,
№ 3 – 4, с. 3 – 8.
- Караджова 1989: Караджова, Д. За един отново открит ръкопис от съвместната дейност
на Йосиф Брадати и Никифор Рилски от 1753 г. – *Paleobulgarica*, № 3, с. 74 – 82.
- Кочева 1968: Кочева, Е. За превръщане на граматичните архаизми в езикови формули в
дамаскините от XVIII в. – *Известия на Института за български език*, кн. XVI,
с. 417 – 423.
- Кочева 1980: Кочева, Е. Народната основа на езика на западнобългарски дамаскини от
XVIII в. – *Български език*, № 1, с. 54 – 57.
- Кочева 2005: Кочева, Е. Морфологични варианти в североизточнобългарските дамаски-
ни от XVIII в. – *Български език*, № 3, с. 99 – 103.
- Лавров 1899: Лавров, П. А. Дамаскин Студит и сборники его имени «дамаскины» в
юго-славянской письменности. – *Летопись Историко-филологического общества
при Императорском Новороссийском университете*, № 7, с. 15 – 53.
- Мирчева 2001: Мирчева, Е. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от
XVII в.* Велико Търново: Фабер.
- Младенова, Велчева 2013: Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски
паметник от XVIII в.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Мочульский 1980: Мочульский, В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. – *Лето-
пись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском
университете*, № 1, с. 53 – 133.
- Николова 1980: Николова, Св. *Патеричните разкази в българската средновековна ли-
тература*. София: БАН.
- Петканова-Тотева 1965: Петканова-Тотева, Д. *Дамаскините в българската литерату-
ра*. София: БАН.
- Петканова-Тотева 1969: Петканова-Тотева, Д. Из гръцко-българските книжовни отно-
шения през XVII – XVIII в. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент
Охридски“*, Факултет по славянски филологии, т. 62, с. 51 – 153.
- Преображенский 1896: Свящ. Василий Преображенский. *Преподобный Феодор Сту-
дит и его время (759 – 826 гг.)*. Москва: Типо-литогр. Ермакова.
- Стоянов, Кодов 1964: Стоянов, М., Хр. Кодов. *Опис на славянските ръкописи в Софий-
ската народна библиотека*. Т. 3. София: Наука и изкуство.
- Стоянова 2019: Стоянова, Д. Щодо співжиття граматичних архаїзмів та новоболгар-
ських інновацій у перекладі „Катехізичних повчань“ Й. Брадатого та його Одесь-
кому списку. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*,
Филологически факултет, т. 104, с. 127 – 147.

- Стоянова 2020: Стоянова, Д. „Слово за блудния син“ от Йосиф Брадати и късната преписваческа традиция. – В: Тотоманова, А., Т. Славова (съст.). *Седми международен колоквиум по старобългаристика*. Сборник доклади. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 260 – 288.
- Стоянова 2023: Стоянова, Д. Ораторското майсторство и разобличителната стратегия в „Женския сборник“. – *Слово и общество. Международен филологически колегиум*. Т. 3. с. 241 – 253.
- Стоянова 2024: Стоянова, Д. Бъдеще време в одеския препис на Огласителните поучения на Теодор Студит. – В: Христова-Шомова, И., М. Димитрова (отгов. ред.). *Света гора на Балканите: сборник в част на професор Петко Д. Петков*. София: Университетско издателство „Св.Кл.Охридски“, с. 239 – 247.
- Христова и др. 1982: Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова. *Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог. Том 1*. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Христова и др. 2003, 2004: Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова. *Бележки на българските книжовници. Т. 1. X – XVIII в. Т. 2. XVI – XVIII в.* София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Цонев 1910: Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатните книги на Народната народна библиотека в София. Т. 2*. София: Държавна печатница.
- Цонев 1923: Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2*. София: Държавна печатница.
- Шалагин 2004: Шалагин, В. Свищовският дамаскин и състоянието на именната система на българския език през XVIII век. – *Български език*, № 1, с. 51 – 60.
- Шалагин 2005: Шалагин В. Жеравненският дамаскин и организацията на темпоралната система на българския език през XVIII век. – *Български език*, № 3, с. 104 – 112.
- Шнитер 2012: Шнитер, М. Нови сведения за дейността на Йосиф Брадати. – *Старобългарска литература*, № 45 – 46, с. 305 – 310.
- Gyllin 1991: Gyllin, R. The Genesis of the Modern Bulgarian Literary Language. – *Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Slavica Upsaliensia*, № 30. Uppsala: Uppsala University.
- Leroy 1957: Leroy, J. Un nouveau témoin de la Grande catéchèse de saint Théodore Studite. – *Revue des études byzantines*, XV, pp. 73 – 88.
- Leroy 1958: Leroy, J. Les Petites catecheses de s. Théodore Studite. – *Le Muséon*, LXXI, pp. 329 – 358.
- Leroy 1961: Leroy, J. Un témoin ancien des Petites catecheses de Théodore Studite. – *Scriptorium*, XV, pp. 36 – 60.
- Shevchenko 1977: Shevchenko, I. Kosinitza 27, a Temporarily Lost Studite Manuscript Found Again. – In: Treu, K. (ed.). *Studia Codicologica*. Berlin, Boston: De Gruyter, pp. 433 – 442.
- Γλυκὺς 1676: Γλυκὺς, Νικόλαος. Κατηχητικόν, τουτέστιν αἱ κατηχήσεις τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, / μεταγλωττισθεῖσαι μὲν εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ ἐναρέτων ἀνδρῶν, παρὰ δὲ Νικολάου τοῦ Γλυκέος τανὺν εἰς τύπον ἐκδοθεῖσαι, εἴτα δαπάνη καὶ ἐπιμελεῖα διορθωθεῖσαι τοῦ σοφωτάτου Ἀββᾶ Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος καὶ κοινοῦ διορθωτοῦ, Εὐετίησι,

Distribution of Theodore Studite's declarative teachings in Bulgarian manuscripts from the 18th century

Darina Stoianova

Odesa I. I. Mechnikov National University

dari_bg@ukr.net

Abstract. The article examines the issue of the spread of Theodore the Studite's Catechetical Homilies in the Bulgarian manuscript tradition in the 18th century, first of all in the manuscript heritage of the representatives of the Rila Literary School. It is established that the manuscripts containing the sermons for the monks can be conditionally divided into three groups depending on the version of the translation reflected in them. The manuscripts associated with each version of the translation is determined, the main linguistic and textual differences between them are noted, allowing for the presence of different editions within the same translation version.

Keywords: *Catechetical Homilies; Theodore the Studite; Joseph Bradati; translation; version; edition*

Darina Stoianova
Odessa I. I. Mechnikov National University
24/26 Frantsuzky Blvd.
Odesa 65058
Ukraine

Traces of Mediterranean and Neolithic substratum words in the Bulgarian language

Corinna Leschber

Institute for Linguistic and Cross-Cultural Studies Berlin
Etymological Research

leschber@institute-lccs.com, corinna.leschber@icloud.com

Abstract. Archaic features of words can be found frequently in the semantic field of plants, including their parts and names. Some Bulgarian terms show some of these ancient elements. We will illustrate this below with examples of words with Mediterranean suffixes in plant names or parts.

In the second part of the essay, the focus is on Bulgarian words, whose earlier form already existed in Proto-Slavic. But their origin cannot be traced back easily to an early primary stage of Proto-Indo-European (primary PIE). These Proto-Slavic words have cognates only in the European Indo-European languages. They have very likely been loaned only on European territory, and thus must be considered secondary Indo-European words, likely stemming from an unattested European language from Neolithic times.

Keywords: *Etymology; Mediterranean macro-region; Bulgarian language; Neolithic transition; plant names*

1. Introduction

The way plants are named in traditional cultures is closely linked to the surrounding geography and the natural environment, reflecting both the ecological settings in which they grow and the historical interactions between humans and nature. Many plant names originate from their specific habitats, indicating whether they thrive in forests, grasslands, wetlands, or rocky landscapes. For example, species growing near rivers and lakes often have names related to water, while those found in mountainous areas may reference wind, rugged terrain, or high altitudes. Additionally, plant nomenclature frequently incorporates references to local geography, such as village names, regions, or unique landforms, distinguishing variations of the same species across different areas. This linguistic pattern not only sheds light on how communities classified plant life, but also preserves knowledge about historical land use and plant distribution. In many cases, plants are named for their resemblance to certain physical features. Moreover, folklore and mythology have left their imprint on plant nomenclature, with certain species being named after legendary creatures or spirits believed to dwell in nature. This fusion of botanical knowledge with cultural heritage highlights the deep-seated

relationship between humans and their environment, reinforcing plant names as valuable linguistic and ecological markers.

Beyond the selection of plants, traditional practices emphasize the importance of when and where plants are gathered, with many rituals specifying precise seasonal and environmental conditions for harvesting. In Balkan traditions, for instance, healing plants are not merely seen as medicinal tools but as elements of a broader cosmic balance. The act of collecting, preparing, and using these plants is often deeply ritualistic, intended not only for physical healing but also for restoring harmony between individuals and nature. The persistence of these ethnobotanical customs through centuries of cultural change underscores their deep-rooted significance in shaping regional identity and fostering a holistic understanding of health.

Examining plant names provides a crucial window into the linguistic and cultural evolution of human societies. Archaic ones serve as linguistic fossils, preserving elements of ancient languages that are no longer in productive use. These names often contain remnants of lost linguistic structures, archaic suffixes, and etymological patterns that reveal how early communities classified and understood plant life. These linguistic markers reflect ancient naming conventions, as well as illustrating the intricate network of linguistic exchanges that took place as different cultures interacted over time.

The suffixes used in plant names serve as valuable linguistic signposts, often revealing insights into a plant's characteristics, practical uses, or preferred habitat. Some suffixes are well documented, while others remain obscure, pointing to linguistic layers that originate from extinct or poorly attested languages. Over time, many plant names have undergone phonetic and morphological changes, making it difficult to determine their original meaning. Some have been borrowed from one language to another and gradually adapted, illustrating how botanical terminology evolves in tandem with human migration and cultural exchange.

Despite linguistic advances, the origins of several plant names remain enigmatic, particularly those rooted in prehistoric languages with little surviving documentation. In some cases, folk etymology has reshaped these names, leading to altered meanings due to misinterpretations or phonetic similarities between unrelated words. Over generations, these transformations have layered multiple linguistic influences onto individual plant names, creating complex and sometimes conflicting etymological histories.

Studying these archaic linguistic features offers insight into the deep historical connections between people and the plant world. The survival of ancient suffixes and unexplained plant names reflects long-standing traditions of medicinal use, environmental knowledge, and spiritual beliefs. By delving into these linguistic traces, researchers can uncover echoes of vanished languages, track historical patterns of trade and human migration, and gain a deeper appreciation of the vast cultural heritage encoded in plant nomenclature.

2. Examples

Archaic features of words can be found frequently in the semantic field of plants, as well as their parts and names. Some Bulgarian words show some of these. We will illustrate this below with examples for words with Mediterranean suffixes in plant names or parts: *-*úri* and *-ura*, *-ur*, as Bulg. *balúr* ‘reed, millet, Sorghum halepense’, and Bulg. *čokur* ‘knot, branch in the wood’.

2.1. The Bulgarian plant name *balúr* ‘reed, millet, Sorghum halepense’

The Bulgarian plant name *balúr* ‘reed, millet, Sorghum halepense’ is not included in the Bulgarian etymological dictionary (BER) and so far, the etymology is unexplained. A variant in Bulgarian is *bolur*, and in the Serbian language *balur*, *belúr* ‘Sorghum halepense L.’ (Dinić 2008: 17, 27), and perhaps the modern Greek βέλιουρας ‘id.’.

By placing these Bulgarian plant names in a Mediterranean context, we can also detect examples for plant names with similar Mediterranean suffixes in Romance languages, such as the Sardinian *biḍḍúri* ‘Conium maculatum’, *karkúri* ‘species of bulrush’, Ladin (Eastern Alps, Livinallongo) *lezúra* ‘Erica carnea’, Ladin (Badia) *lezüra*, and (Belluno) *lesura* ‘Calluna vulgaris’. The suffix has the same function as the Latin one *-ētum* ‘place, where...’ and is also found in Romance names: the Romance stem + *-uri*, variant *-ura* or *-ur*. It is additionally attested in the Balkans, as in the Slovenian *brančúr* ‘Juniper bush, Juniper comm.’, and Western Slovenian *brančín* (m.) ‘Juniperus’. Bezljaj (Bezljaj 1977: 38) classifies it as being of Pre-Romance origin. See more examples in Hubschmid (Hubschmid 1950: 17) from Northern Italy: Italian dial. (Lombard.) *brínčul* ‘Pinus mugus’, Ticino/Valle Leventina *brínkul* ‘Juniperus’, and Ticino *brénkuro* ‘Juniperus’. The etymology is not clear but is likely to be of Pre-Romance origin.

In Greek there are many plant names with *-vpoç*, deriving from a Pre-Greek substratum, e.g., Greek *ἄσχυρος*, *-vpon* ‘a kind of St. John’s wort, Hypericum perforatum’. See Beekes (Beekes 2010: 152): Greek *ἄσχυρον* ‘Hypericum perforatum’ (< Pre-Greek), ‘the prothetic vowel points to a substrate word’ (Furnée 1972: 373). Cf. an attestation of a similar suffix in the Basque *maguri* ‘strawberry’ (Bengtson, Leschber 2021: 92) and in the Basque toponymy: see the Basque place name *Irahuri* ‘place where a lot of bracken grows’, derived from the Basque *ira* ‘bracken’. The Basque suffix *-uri* corresponds with a fossilized Burushaski plant name suffix. The Moscow School believes that Basque and the isolated Pamir language Burushaski have a deep-level linguistic relationship. A similar suffix appears in several Burushaski plant and fruit names: Burushaski *śuyuri* ‘a kind of hard pear’, *tupúri* ‘apricot tree (and fruit)’, *čopuri* ‘caper plant (and fruit)’, *jaṭúr* ‘quince tree (and fruit)’, *duḍúr* ‘a kind of apricot tree’, and *gaškúr* ‘a kind of small sour green cherry (the fruit and the cherry-tree’, (Hubschmid 1960: 70; Berger 1956, 1974, 1998).

2.2. Bulg. *čokur* ‘knot, branch in the wood’ as an example for plant parts

The Mediterranean root **tšokk-* resp. Pre-Romance **tšukk-* (Hubschmid 1960: 30 – 32, 58) means (1) ‘stick, stalk’, (2) ‘angle, corner’, originally used to designate protruding things: in plants, it refers to an angle at a joint. Examples in Romance languages in its original meaning (as relic words, probably stemming from Basque) include the Spanish (dial. Lagrán) *chocorro* ‘tree trunk’, *zocorro* ‘dry wood of too bad properties to tear it apart’, Spanish (dial. Navarr.) *zocorra* ‘woody stump’, *zocorrón* ‘wood chump, thick, knotty piece of firewood’, *zocorro* ‘dry wood of bad properties to tear it apart’, *zocorra* ‘woody stump’, etc. Without the *-rr* suffix, see the Spanish (dial. Lagrán) *choca* ‘stump’, ‘lower part of the trunk at ground level that is sometimes used to make charcoal’, Aragonese *choca* and *zueca*, and Portuguese *soca* ‘underground and horizontal root’, as well as Port. (Açor.) *soca* ‘millet cob, pinecone’. We can find examples in Catalan, Old Provençal *soca* ‘tree trunk’, Lower Engadin *tschocca*, Ital. *ciocco* ‘log’, Calabrese *zuccu* ‘tree trunk, log’, and many more: see the Italian *ciocca* ‘a bunch of fruits or flowers’, Romanian *cioacă* ‘tree trunk’, ‘ankle, knuckle game’, Spanish *chueca* ‘small ankle(-bone) to play with’, and Portuguese *choca* ‘knuckle game’.

Hubschmid (1960: 31 – 33) discusses the Basque forms and their etymological links to the Romance ones. In general, it can be observed that Romance dialects reflect the wide semantic range of the Basque forms. An extension with the above-mentioned suffix shows the so far etymologically unexplained Balkan substratum words in Serbo-Croatian, Bulg. *čokur* ‘knot, branch in the wood’. In *Basque and its closest relatives* (BCR 2022: 324 I.2), see the Basque: **soko*, expressive **tšoko* ‘corner, joint, ankle, knot’, Basque *tšokor* ‘ginned corn on the cob, shelled ear of corn (maize)’ < ‘stalk, stick’, and Basque *tšokor* and variants: *šukur* ‘cabbage stalk’, Basque (Roncal) *tšokorro* ‘a knotted branch devoid of twigs and leaves’, Basque (Labourd dialect in France) *tšokota* ‘fruit stalk’, Basque (Biscayan dialect) *tšoko* ‘small ankle to play with’, and *txokoka* ‘play the knucklebones’ (Azkue 1905 – 1906). There is a certain vacillation of vowels that requires a basis with *ǫ*, partly with *ũ* or *ū*. This indicates a Pre-Indo-European origin of the whole word family. The word family is not linked to the Latin *trunculus*. BCR (BCR 2022: 324 I.2) shows a very convincing ancient link to North Caucasian: **čǫqV* ‘sharp’, as in *A North Caucasian Etymological Dictionary* (NCED 1994: 363), as well as to Kartvelian words: Svan *čok* ‘knee’, Georg. *čoka* ‘squat, knee bend’, possibly the result of loan processes in the deep past.

3. Secondary PIE words in Proto-Slavic and Bulgarian

In the second part of the essay we focus on Bulgarian words, whose preforms already existed in Proto-Slavic. But their origin cannot be traced back easily to an early primary stage of Proto-Indo-European (primary PIE). These Proto-Slavic words have cognates only in the European Indo-European languages. They have very likely been loaned only on European territory. Thus, these words must be

considered secondary Indo-European ones, likely stemming from an unattested European language from Neolithic times.

Several Bulgarian terms with an archaic origin already occur in Proto-Slavic, but they were originally characterized as belonging to the secondary Proto-Indo-European words. Thus, they can be found only in European Indo-European languages, such as Germanic, Latin, Slavic, and/or Greek or Albanian. Several Slavic plant names and words for food plants and plant parts have been identified as non-Indo-European in origin (see Matasović 2013). Among the tree names, Schrijver (Schrijver 1997: 311) mentions the Latin *ulmus* ‘elm tree’, which is connected to the Proto-Slavic **jьlьmъ* ‘elm’ (Derksen 2008: 211). Leschber (Leschber 2012: 122) and de Vaan (Vaan 2008: 637) describe it as a word with restricted Indo-European cognates ‘in Italo-Celtic, Germanic, and Slavic, and the difficulty to reconstruct a PIE form suggest non-Indo-European origin’ (Derksen 2008: 211).

The Proto-Slavic **rěpa* ‘turnip’ is a migrating cultural term of unknown origin (Vasmer and Trubačev 1986 – 1987 III: 471; BER 6, 387 Bulg. *ряпа* ‘id.’; Vaan 2008: 514). According to Klotz (Klotz 2017: 187) and Pfeifer (Pfeifer 1997: 1141 – 1142), ‘this cannot be a regular PIE word loanword’.

The Proto-Slavic **konopъ* ‘hemp’ is retained as ‘an old Wanderwort, perhaps of oriental origin, cf. Sumerian *kunibu* “hemp”’ (Matasović 2013: 89), cf. Bulg. *конѝн* ‘id.’.

The Proto-Slavic **xvorstъ*, **xvorstъje* ‘brushwood’ (Derksen 2008: 206; Klotz 2017: 237) and **xwarstu* (Hamp 1990: 300; Derksen 2008: 206), see Bulg. *храст* ‘bush, frutex, shrub’, is perhaps cognate with the Old High German (OHG) **hurst* and Old English (OEn) **hyrst* ‘bush, thicket’.

For the Proto-Slavic **versъ*, **versкъ* ‘heather, Erica’ (Derksen 2008: 516), cf. Bulg. *вряс*, *врес* ‘*Melissa officinalis*’. (BER 1, 193) indicates related Slavic plant names with the meaning ‘Erica, Calluna vulgaris’ such as the Serbo-Croatian *vr̂jes*, Czech *vřes*, and so on, with cognates in Baltic, Greek, and Celtic.

The Proto-Slavic **natъ* ‘leafy top of a root vegetable’ (Derksen 2008: 346, *Ėtimologičeskij slovar’ slavjanskich jazykov* [ĖSSJa] 23, 186 – 187) has no direct descendent in the Bulgarian language.

More examples for Proto-Slavic terms, likely stemming from Neolithic substratum words (plant names or parts, as well as food plants):

Proto-Slavic **ablo*, **ablъ* (Derksen 2008: 25), **ablъko*, *ablъka*, *ablъкъ* ‘apple’ (Derksen 2008: 26), Bulg. *ябълка* ‘apple’,

Proto-Slavic **belenъ*, **belnъ* ‘henbane’, Bulg. *бян* ‘poisonous plant *Hyoscyamus niger*, henbane’; in a figurative sense ‘daydream’ (BER 1, 59),

Proto-Slavic **bobъ* ‘bean’ (Klotz 2017: 67), see Bulg. *боб* ‘bean’,

Proto-Slavic **borъ* ‘pine tree, pine forest’ (Derksen 2008: 58; Stang 1972: 15, 71), Bulg. *бор*,

Proto-Slavic **čemerъ*, **čemerica* ‘*Veratrum album*, hellebore’, Bulg. *чeмep*, *чeмepицa* (Derksen 2008: 81; Stang 1972: 16, 71), and Proto-Slavic **čertъxa*

(**čermъša*, **čermъšь*, **čermuxa*, **čermuša*, **sermъša*) ‘ramson, bird cherry’ (Derksen 2008: 82), is preserved in archaic Bulg. *черемуха*, cf. the Proto-Slavic variants **sermъša* (**sermuša*) ‘ramson, bird cherry’ (Derksen 2008: 444),

Proto-Slavic **česnъ* (**česno*, **česnъkъ*) ‘garlic’ (Derksen 2008: 86), Bulg. *чѣсън* ‘id.’,

Proto-Slavic **dъbъ* ‘oak’ (Derksen 2008: 114), Bulg. *дъб* ‘id.’,

Proto-Slavic **emela* (**e/omela*), **e/omelo*, **jъmela*, **jъmelo* ‘mistletoe’ (Derksen 2008: 141, ЁSSJa 6, 26), see Bulg. *ѝмел*, etc. ‘mistletoe, Viscum, Loranthus’,

Proto-Slavic **grabrъ* ‘hornbeam’, see Bulg. *зѧбър* ‘id.’ (BER 1, 220),

Proto-Slavic **gruša*, **kruša* ‘pear’, see Bulg. *кръуша* ‘pear, pear tree’ (ЁSSJa 7, 156),

Proto-Slavic **grъmъ* ‘bush, shrub’ (Derksen 2008: 194), Bulg. dial. *зръм* (2) ‘low branched shrub’ (BER 2, 289),

Proto-Slavic **klenъ* ‘maple (tree)’, see Bulg. *клен* ‘id.’ (BER 2, 432),

perhaps Proto-Slavic **koprъ* ‘dill’ (Derksen 2008: 233), Bulg. *кѧпър* ‘id.’ (BER 2, 624),

Proto-Slavic **lętja* ‘lentil’ (possibly a loanword from Latin) and Bulg. *лѣща* ‘id.’ (BER 3, 383),

Proto-Slavic **lъnъ* ‘flax’, Bulg. *лен* (1) (BER 3, 358), perhaps originally a non-Indo-European culture word,

Proto-Slavic **makъ* ‘poppy’, Bulg. *мак* (Derksen 2008: 299 – 300),

Proto-Slavic **mъrky* ‘carrot’, Bulg. *морков* ‘id.’ (Derksen 2008: 335, BER 4, 244),

perhaps Proto-Slavic **mъxъ* ‘moss’ (Derksen 2008: 333; Stang 1972: 68), Bulg. *мъх* (BER 4, 435),

Proto-Slavic **olъxa*, **elъxa* ‘alder’ (ЁSSJa 31, 2005: 81), see Bulg. *елиѧ* ‘alder’, *елиѧ* (generally) ‘conifer, fir’, Proto-Slavic **olъša*, **elъša* ‘alder’ (Derksen 2008: 370 – 371; Stang 1972: 69), with the Proto-Slavic variants **olъsa*, **olъsъ*, **olъse* ‘alder thicket’ (Derksen 2008: 371),

Proto-Slavic **opsika* ‘aspen’ with the Slavic fem. nominal suffix *-ika*, typical for plant names, < **opsa*, (ЁSSJa 32, 93, 94), with a non-Indo-European origin (Derksen 2008: 378; Stang 1972: 13), Bulg. *осѝка* (BER 4, 937),

Proto-Slavic **oręxъ* ‘walnut’ (Derksen 2008: 374), see Bulg. *ѧрѣх* ‘id.’,

Proto-Slavic **orkyta* ‘brittle willow’ (Derksen 2008: 375), Bulg. *ракѝта* ‘*Salix viminalis*’,

Proto-Slavic **ovъsъ* ‘oats’ (Derksen 2008: 384), Bulg. *овѣс* ‘id.’,

Proto-Slavic **rъnъ* ‘trunk’ (Derksen 2008: 427), Bulg. *рън* ‘id.’,

Proto-Slavic **rębina* ‘mountain ash, rowan tree, rowan berry; *Sorbus aucupari*’ (Derksen 2008: 435; see Proto-Slavic **erębъ* ‘partridge’ + **-ina*; BER 6, 385), Bulg. *рябѝна* is loaned from Russ. *рябѝна*,

Proto-Slavic **stъblo*, **stъblъ* ‘stem, stalk, trunk’ (Derksen 2008: 472; Stang 1972: 55), Bulg. *стѣбло* ‘id.’,

Proto-Slavic **trǫdъ* ‘tree fungus, tinder, mold’ (Derksen 2008: 497 – 498), Bulg. *трѣмъ* ‘tree fungus, fungus Polyporus formentarius’ (BER 8, 311),

Proto-Slavic **trъstъ* ‘reed, cane’ (Derksen 2008: 499, BER 8, 332 – 333), Bulg. *тръст* (1) ‘Arundo phragmites, Phragmites communis’, with fem. suffix *-ika* Bulg. *тръстѣка* ‘id.’,

Proto-Slavic **xvoja* ‘needles or branches of a coniferous tree’ (ĖSSJa 8, 126 – 127), with the suffix *-ina* see Proto-Slavic **xvojina* ‘Juniperis communis’, see Bulg. *хвѣйна* ‘id.’, etc.

4. Conclusion

We believe that this provides a totally different perspective on ancient European culture and the Indo-Europeanization of Europe. It shows that a highly developed civilization existed, and a large part of ancient lexical stock was transmitted and preserved, and elements of ancient culture and Pre-Indo-European genes probably were as well. Curiously, Haarmann (Haarmann 2007: 170) describes in a study on Indo-Europeanization and retained European lexical stock a similar phenomenon of the retention of Pre-Greek vocabulary, for example in the domain of weaving and textile production.

When researching archaic plant names and their unexplained etymologies it becomes obvious that numerous plant names are not easily assignable. This suggests that they may originate from vanished linguistic strata, potentially linked to long-lost substrate languages that once shaped early agricultural societies. The influence of such substratal languages is particularly evident in regions where cultural continuity is strong, such as the Balkans, the Mediterranean, and other areas where ancient civilizations thrived. Some archaic plant names also exhibit structural patterns that resemble those of non-Indo-European linguistic families, reinforcing the idea that their origins lie outside the traditionally reconstructed Proto-Indo-European lexicon.

Despite significant progress in etymological research, many plant names remain enigmatic due to the limited availability of historical linguistic data. The challenges associated with tracing these words back to their true origins highlight the need for interdisciplinary approaches that incorporate historical linguistics, archaeology, and botanical studies. Further research in comparative linguistics and genetic plant analysis may reveal additional links between ancient languages and plant nomenclature, helping to reconstruct the linguistic and cultural interactions that shaped early human societies.

References

- Azkue 1905 – 1906: Azkue, Resurrección María de. *Diccionario vasco – español – francés/ Dictionnaire basque – espagnol – français*. Bilbao/Paris: The Author/Paul Geuthner.
- BCR 2022: Bengtson, John D. *Basque and its closest relatives: A new paradigm. An updated study of the Euskaro-Caucasian (Vasco-Caucasian) hypothesis. Language in Prehistory I*. 2nd edition. Piscataway, NJ: Gorgias Press.

- Beekes 2010: Beekes, Robert. *Etymological dictionary of Greek*. Leiden: Brill.
- Bengtson, Leschber 2021: Bengtson, John D., Corinna Leschber. Notes on some Pre-Greek words in relation to Euskaro-Caucasian (North Caucasian + Basque). – *Journal of Language Relationship/Voprosy jazykovogo rodstva*, 19/2, pp. 71 – 98.
- BER 1971 – 2017: БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: БАН. [*Bălgarski etimologičen rečnik*. Vol. 1 – 8. Sofia: BAN.]
- Berger 1956: Berger, Hermann. *Mittelmeerische Kulturpflanzennamen aus dem Burushaski*. Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, 9, pp. 4 – 33.
- Berger 1974: Berger, Hermann. *Das Yasin-Burushaski (Werchikwar)*. Neuindische Studien 3. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Berger 1998: Berger, Hermann. *Die Burushaski-Sprache von Hunza und Nager. Teil I. Grammatik. Teil II. Texte. Teil III. Wörterbuch. Burushaski-Deutsch; Deutsch-Burushaski*. Neuindische Studien 13. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Bezljaj 1977: Bezljaj, France. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Vol. I. Ljubljana: RSS.
- Derksen 2008: Derksen, Rick. *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Leiden: Brill.
- Dinić 2008: Dinić, Jakša. 2008. *Dictionary of the Timok dialect*. Belgrade: Institut za srpski jezik SANU.
- ÉSSJa 1974: ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*. 1974 – . Москва. [*Ėtimologičeskij slovar' slavyanskich jazykov*. Moskva.]
- Furnée 1972: Furnée, Edzard J. *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen. Mit einem Appendix über den Vokalismus*. The Hague: Mouton.
- Haarmann 2007: Haarmann, Harald. Indo-Europeanization – The seven dimensions in the study of a never-ending process. – *Documenta Praehistorica*, XXXIV, pp. 155 – 175.
- Hamp 1990: Hamp, Eric P. The Pre-Indo-European language of Northern (Central) Europe. – In: Markey, Thomas, John Greppin (eds.). *When worlds collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*. Ann Arbor: Karoma, pp. 291 – 305.
- Hubschmid 1950: Hubschmid, Johannes. Vorindogermanische und jüngere Wortschichten in den romanischen Mundarten der Ostalpen. – *Zeitschrift für romanische Philologie*, vol. 66, № 1 – 2, pp. 1 – 94.
- Hubschmid 1960: Hubschmid, Johannes. 1960. *Mediterrane Substrate*. Bern: Francke.
- Klotz 2017: Klotz, Emanuel. *Urslawisches Wörterbuch*. Vienna: facultas.
- Leschber 2012: Leschber, Corinna. Latin tree names and the European substratum. – *Studia linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 129, pp. 117 – 125.
- Matasović 2013: Matasović, Ranko. Substratum words in Balto-Slavic. – *Filologija*, 60, pp. 75 – 102.
- NCED 1994: Nikolayev, Sergej, Sergej Starostin. *A North Caucasian etymological dictionary*. Moscow: Asterisk Press.
- Pfeifer 1997: Pfeifer, Wolfgang. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Munich: dtv.
- Schrijver 1997: Schrijver, Peter. 1997. Animal, vegetable and mineral: Some Western European substratum words. – In: Lubotsky, Alexander M. (ed.). *Sound law and analogy: Papers in honor of Robert S. P. Beekes on the occasion of his 60th birthday*. Amsterdam: Rodopi, pp. 293 – 316.
- Stang 1972: Stang, Christian S. *Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Vaan 2008: Vaan, Michiel de. *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*. Leiden: Brill.
- Vasmer [Fasmer], Trubačev 1986 – 1987: Фасмер, Трубачев 1986 – 1987: Фасмер, Макс, Олег Н. Трубачев. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1 – 4. Москва: Прогресс. [Vasmer [Fasmer], Maks, Oleg N. Trubačev. *Ėtimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, vols. I – IV. Moscow: Progress.]

Следи от средиземноморски и неолитен субстрат в българския език

Корина Лешбер

Институт за лингвистични и интеркултурни изследвания – Берлин

leschber@institute-lccs.com, corinna.leschber@icloud.com

Резюме. Архаични езикови черти често се откриват в думи от семантичното поле на растенията, в това число в думи, назоваващи както части на растения, така и в самите наименования на растения. При някои български названия също се откриват такива архаични елементи. В настоящата статия това е илюстрирано с примери за имена на растения или части на растения, които съдържат средиземноморски суфикси.

Във втората част на изследването се обръща внимание на български думи, чиито по-ранни форми са съществували още в праславянски език. Независимо от това обаче техният произход не може лесно да бъде проследен до ранната първична фаза на праиндоевропейския език (първичен PIE). Тези праславянски думи имат съответствия само в европейските индоевропейски езици. Най-вероятно те са били заети на европейска територия и следователно би следвало да се разглеждат като вторични индоевропейски думи, вероятно произхождащи от неатестиран европейски език от неолита.

Ключови думи: *етимология; Средиземноморски макрорегион; български език; неолитен преход; имена на растения*

Dr. Corinna Leschber
Institute for Linguistic and Cross-Cultural Studies
Kilstetter Str. 26
D - 14167 Berlin
Germany

Лексико-семантические особенности обозначения времени в болгарских говорах в зонах лексической интерференции

Михаил Кондратенко

Институт лингвистических исследований, Российская академия наук
mmkondratenko@gmail.com

Резюме. В статье предпринят опыт исследования системы темпоральной лексики банатских и родопских говоров болгарского языка. С использованием ряда диалектных лексикографических источников были выявлены лексемы и устойчивые сочетания, передающие особенности восприятия времени носителями этих говоров. Установлено, что картина времени складывается из ряда фрагментов, а именно: восприятия времени как особого пространства, как взаимосвязанных и представленных одной многозначной лексемой прошлого, настоящего и будущего, периодов сельскохозяйственной и другой деятельности человека, а также некоторых других. Поскольку и банатские, и родопские говоры находятся в контакте с другими языками, был произведен анализ семантических особенностей заимствований. Заимствования чаще относятся к обозначению времени как родового понятия, частей суток и некоторых видов деятельности человека.

Ключевые слова: *болгарская диалектология; обозначения времени; способы и принципы номинации; языковая интерференция*

Время является одной из важнейших координат в системе воззрений человека на окружающий мир. Поэтому анализ лексики с темпоральным значением напрямую связан с изучением особенностей народного мировосприятия через призму языка. Одна из задач подобных исследований – сравнение наименований аналогичных фрагментов внеязыковой действительности, феноменов внешнего и внутреннего мира человека на материале различных народных говоров. Для такого анализа продуктивным представляется выбор лексики с отвлеченным значением (например ‘свобода’, ‘судьба’, ‘любовь’), поскольку у данных языковых единиц предполагается наличие общего семантического ядра, допускающего адекватное сравнение, даже если они относятся к разным идиомам (причем не обязательно близким в генетическом отношении); диалектная лексика с конкретным значением зачастую отличается „этнографичностью“, то есть, обозначает локально ограниченные объекты номинации, что затрудняет реализацию сопоставительного аспекта.

В этом отношении большой интерес вызывают наименования периодов и интервалов времени, а также определенных точек хронологической последовательности, маркирующих эти периоды и интервалы и определяющих их длительность.

Чаще всего время определяют как количественную меру движения. Однако семантика диалектных лексем, особенно многозначных, раскрывает гораздо более сложное содержание этого понятия.

Из собственно лингвистических параметров исследования целесообразным представляется анализ таких аспектов языковой номинации, как диалектная сегментация внеязыковой действительности (выбор объекта наименования) и семантическая мотивации наименования (выбор из различных онтологически важных признаков объекта того, согласно которому он получает имя), поскольку „процесс номинации – это не пассивная объективация внешнего мира, а сознательное и целенаправленное словотворчество диалектоносителей, в котором познавательное и ценностное сливаются в единое целое“ (Вендина 2023: 109).

В исследуемый материал включались лексемы родопских и банатских говоров болгарского языка, а также некоторых болгарских говоров в Румынии, зафиксированные в доступных лексикографических источниках. Приведенная в настоящей статье диалектная лексика не всегда является эксклюзивной. Она может иметь соответствия в других говорах болгарского языка, а также в литературном языке. Однако она характеризует выбранные для исследования говоры. Выбор именно этих идиомов обусловлен историческими судьбами их носителей, а также их особым положением с точки зрения языковых контактов. В этом отношении очень важно проследить, каким оказывается влияние контактных языков (греческого, турецкого, румынского, немецкого) на систему темпоральной лексики, которая в меньшей степени, чем другие тематические группы, подвержена процессу заимствований.

Банатские говоры болгарского языка представляют особый интерес для изучения, поскольку, как писал Ст. Стойков, материал этих говоров дает возможность делать выводы как о влиянии греческого и турецкого языков на болгарский язык до конца XVII века, так и вообще о развитии болгарской диалектной лексики на протяжении последних двух столетий (Стойков 1968: 7).

Не меньшей ценностью не только для болгарской, но и для всей славянской диалектологии обладают родопские говоры как один из архаичных языковых ареалов Славии, лексика которого сохраняет многие лексико-семантические и грамматические архетипы, важные для реконструкции праславянского состояния и других направлений славистики.

Важным способом раскрытия специфики образа времени, посредством которого раскрывается его содержание, представляется анализ полисемичных лексем, одно из значений которых связано со временем.

Актуальная поставленная в данном исследовании задача – выявить и классифицировать те особенности языковой сегментации различных аспектов народного восприятия понятия „время“ и используемых при этом способов и принципов номинации, которые в совокупности фиксируются в банатских и родопских говорах болгарского языка.

В целом языковая сегментация понятийного поля „время“ в банатских и родопских говорах и способы номинации совпадают. Некоторые различия могут быть связаны, с одной стороны, с экстралингвистическими причинами, например с конфессиональной принадлежностью: фиксация в банатской лексике слова *адвент* ‘период времени перед Рождеством’ (*ут ериште децембер ду двацет пѣт децембер и адвент, се пости*) (Стойков 1968: 35) и его отсутствие в словарях Т. Стойчева (Стойчев 1965; 1970); с другой стороны – с лингвистическими: наличие в родопских говорах заимствования *артизмо* (Стойчев 1970: 154) и его отсутствие в словаре банатских говоров (Стойков 1968), где приведено только исконное наименование *имен ден*’ (*съте светуват и имен ден*) (Стойков 1968: 95).

1. Исконные обозначения

Центральное место в системе темпоральной лексики занимают обозначения времени как родового понятия.

Одно из самых распространенных наименований времени в славянских говорах основывается на использовании производных от **vrĕm-*, например в банатских говорах: *врѐме* 1) ‘продолжительность, длительность’ (*през малку врѐме душло ѝ да се прав свадбата*), 2) ‘период, часть астрономического года, сутки’ (*Как’е се звѣт денск’ите времета?*), 3) ‘историческая эпоха’ (*ужасны времета съм измынъл*), 4) ‘удобный случай’ (*и врѐме да врем*); кроме того, в словосочетании *утколе врѐме* – ‘очень давно’ (*жувѣл ѝ иднѣш утколе врѐме у идно селу идын челѣк*) (Стойков 1968: 53); *врѐме* 2: 1) ‘состояние атмосферы, погода’ (*лошу врѐме*), 2) ‘хорошая погода’ (*аку и врѐме, утадем на нива*), при отрицании *ни ѝе врѐме* передается значение ‘плохая погода’ (Стойков 1968: 53 – 54). В родопских говорах лексема *врѐме* обладает рядом аналогичных значений, отметим *говедарцко врѐме* ‘время выгона скота на пастбище утром после рассвета’ (Стойчев 1965: 145).

На основе данного праславянского корня в банатских говорах может развиваться значение ‘непостоянно, временно’ – *временыту* (*тийа временыту седѣт у дума*) (Стойков 1968: 53).

Время может быть представлено для человека как бесконечность, объективная или субъективная, совпадающая с длительностью его жизни (без известного срока ее окончания), что выражается в наличии общего фрагмента семантической сферы когнатов праславянского **věkъ*.

В рамках исследуемой лексики можно отметить ряд слов, производных от **věkъ*, в значении ‘всегда, вечно’: в банатских говорах *вечыту* (*съм дубавел два ланца земѣ вечыту*) (Стойков 1968: 50), *довека* (*нышту ни трай довека*) (Стойков 1968: 70), *навек*’ (*навек’ баба и бла булнава*) (Стойков 1968: 149), *увек*’, *увѣк*’ (*чървену цвѣк’и увек’има Раца Тийа увѣк’са на работа*) (Стойков 1968: 242).

Другой распространенной манифестацией понятия ‘время’ является лексема *čas. В банатских говорах она зафиксирована в значении ‘мера времени, астрономический час’ – *час (и душъл на тры часъ после пладне)* (Стойков 1968: 268). По-видимому, в отдельных болгарских диалектах семантика этой лексемы не включает весь спектр значений, представленный в литературной форме языка. Так, в костурском болгарском говоре лексема *час* в значении ‘время’ не употребляется, но она встречается в составе наречия *фчас* ‘сразу, очень быстро’ (*кога фчас ти беше у Костур и съ върна*) (Шклифов 1973: 142).

Категория времени в народном сознании непосредственно связана с категорией пространства. Их связь представляется одним из важнейших способов раскрытия понятия „время“. С. М. Толстая писала о „невозможности глубокого раскрытия этих концептов без соотнесения их друг с другом, без понимания внутренней связи пространства и времени как взаимодополняющих и вместе с тем противопоставленных друг другу категорий“, отмечая, что „пространство – сфера материи и предметности, время – область движения и действия. Пространство предметно и статично, а время динамично и событийно“ (Толстая 2011: 8).

Диалектный болгарский материал показывает, что в народном сознании связь пространства и времени (как и их качественная оценка), действительно, является весьма тесной. В частности, об этом свидетельствуют банатские лексемы *делеку* ‘на большом расстоянии, очень далеко’ (*йабълката ни паде делеку уд дървоту*) и ‘спустя известное время, намного позже’ (*имаши врѐме, лѐл и делек’ йош пладне*) (Стойков 1968: 67 – 68); *мънен, мънан* ‘незначительный по размерам, маленький’ (*мънена соба*) и ‘находящийся в малом возрасте, молодой’ (то есть, находящийся в определенном периоде времени жизни) (*най-мъненуту монче и утвадело на пък’*) (Стойков 1968: 146); *рѐдум* ‘везде, повсюду’ (*рѐдум и ходла*) и ‘постоянно, всегда’ (*тѐс тръсат рѐдум прелѐга да му ишчупат нашите планве*) (Стойков 1968: 204).

Лексемы с временным значением могут отражать связь с другими системами измерения физических объектов – *йус* ‘период в 100 дней от дня св. Димитрия до 16 февраля’ и ‘старая мера веса’ в родопских говорах (Стойчев 1965: 177).

Лексика банатских и родопских говоров передает своеобразное соотношение прошлого, настоящего и будущего в народном восприятии. Обычно во временной последовательности выделяются периоды, отражающие совпадение с моментом речи (или неким актуальным состоянием человека), следованием за ним или предшествованием ему, определяемые как настоящее (происходящее в данный выбранный для исчисления период), прошлое (произошедшее ранее, до этого периода) и будущее (то, что должно произойти впоследствии).

Характерной особенностью восприятия времени, запечатленного в говорах, является отсутствие прерывности и декларируемой выше линейной последовательности между прошлым, настоящим и будущим. Между ними

существует тесная связь, реализуемая в семантической сфере словарного состава и устойчивых выражений. В этом отношении особый интерес вызывают лексемы, семантика которых синтезирует в себе представление о времени как о едином пространстве, фрагменты которого, скорее, дополняют друг друга, а не противопоставляются.

В некоторых случаях при номинации отрезков времени актуализируется удаленность события от момента речи, неопределенность его положения на временной оси, а не направленность в прошлое или будущее. В частности, это может выражаться в сочетании значений в рамках одной лексемы, отсылающих нас то в прошлое, то в будущее: так, в банатских говорах фиксируются следующие номинации: *есенис*, *есенес* 'минувшей осенью' (*есенис и ималу млогу к'иша*) и 'этой осенью' (*есенес са дал выну*) (Стойков 1968: 78); *зымъйс* 'минувшей или этой зимой' (Стойков 1968: 89); *лѣтус* 'минувшим или этим летом' (*лѣтус и бло йаку гуръишту*; *лѣтус за утида у Булгарйа*) (Стойков 1968: 131); *нуштес*, *нуштеска* 'минувшей ночью' (*нуштес ни сѣм сѣнувал нышту*) и 'наступающей ночью' (*нуштес за дой*) (Стойков 1968: 164); *пурлѣтус*, *прулѣтус*, *пурлѣтуска*, *прулѣтуска* 'прошедшей, минувшей весной' (*пурлѣтус млогу и летѣлу*; *пурлѣтуска и бло млогу к'ишовну*) и 'следующей, наступающей весной' (*пурлѣтус за идат у Булгарийа*; *пурлѣтуска за пурдадѣт ранѣта*) (Стойков 1968: 193).

Следует также отметить лексемы *наскору* 'недавно' (то есть в прошлом) (*и душѣл наскору*) и 'через непродолжительное время, скоро' (то есть в будущем) (*наскору за дой баба*) (Стойков 1968: 155); *нѣкупѣк* 'в далеком прошлом, некогда' (*нѣкупѣк'сми вършели сѣс кунѣ*), 'время от времени, иногда' (*нѣкупѣк'варым боп*) и 'в неопределенном будущем, когда-то' (*за утий нѣкупѣк'у Булгарйа*) (Стойков 1968: 160).

В родопских говорах лексема *другуч* манифестирует одновременно семемы 'в другой раз' (в будущем) и 'когда-то, раньше' (в прошлом) (Стойчев 1970: 167).

Среди наименований, относящихся к циклическому времени, особое место занимают номинативные единицы, отражающие связь с сельскохозяйственными и фенологическими сезонами. Они представляют собой одну из разновидностей обозначения надлежащего времени, подходящей для какой-либо деятельности поры. Их изучение дает ценный языковой материал для воссоздания целостной картины народного восприятия времени и интерпретации хозяйственных циклических процессов как одного из способов реализации его модели.

В этой группе наименований, отмеченных в банатских говорах, можно привести следующие лексемы: *вършыѣба* 'молотьба' и 'время, когда выполняется молотьба' (*и умрѣла у вършыѣба*) (Стойков 1968: 55); *жѣтва* 'жатва' (*жѣтвата и лѣте*) и 'время, когда жнут; месяц июль' (*и умрѣла у жѣт-ва*) (Стойков 1968: 84); *преснынѣ* 'свежая свинина' (*на сѣкуг дама пуд аран преснынѣ*) и 'время, когда колят свиней' (*сѣм си бла сепнала крѣста к'ар на*

преснинъта у дума) (Стойков 1968: 184); *недѣлна* ‘один из четырех периодов, в течение которых хозяева получают молоко от сборного стада овец’ (*недѣлните са чтыры*) (Стойков 1968: 159).

В родопских говорах это: *купени дене* – ‘ценное время, обычно во время уборки урожая’ (Стойчев 1970: 183), *песъкът* ‘первые три дня поста, когда моют и чистят посуду’ (Стойчев 1970: 196), *говедарцко време* ‘два часа после рассвета, время выгона скота’ (Стойчев 1970: 145). Среди наименований с хозяйственной мотивацией зафиксировано, кроме того, обозначение *попаска* (от глагола со значением ‘пасти’) ‘выпас скота в ночное время, когда прохладно’ (Стойчев 1970: 199); *кратун* ‘месяц, когда ферментируется вино’ (Стойчев 1965: 193); *коса* ‘время, когда косят на лугах’ (*абажие се и д’улгересе си доходаха по коса, адно врѣме да си приберот саното*) (Стойчев 1965: 191).

Данная группа номинаций очень широко представлена в различных болгарских говорах, например *жетва* (время жатвы) ‘лето’ (Koseska-Toszewa 1972: 68), *жетвар* ‘август’ (Koseska-Toszewa 1972: 68), *косач* ‘июль’ (Koseska-Toszewa 1972: 74).

При этом лексика исследуемых говоров содержит указание на негативное восприятие уклонения от работы. Так, в банатских говорах значение ‘не работать, уклоняться от работы’ передаются устойчивым сочетанием, связывающим лень с кражей дней у Бога: *краде денѣте уд бога* (Стойков 1968: 114).

В лексике банатских говоров происходящие события могут стратифицироваться, кроме того, в рамках определенного фенологического сезона или определенного месяца. В границах того или иного времени года выделяются некоторые периоды по определенной характеристике состояния природы: *стук* ‘состояние атмосферы с низкой температурой воздуха’ (*днес и йака стук*) и ‘время с самым большим понижением температуры воздуха’ (*зымската стук’ни мойат да йа претърпѣт*) (Стойков 1968: 224). Также в исследуемых ареалах фиксируются обозначения месяца август с аналогичным принципом мотивации (по температуре воздуха и последствиям этой температуры): *горецляк* (Koseska-Toszewa 1972: 67), *пресуширеки* (Koseska-Toszewa 1972: 80).

Лексико-семантической особенностью, которая характерна и для говоров Баната, и для Родоп, является обозначения несоответствия времени осуществления какой-либо деятельности или реализации какого-то явления нужной или подходящей поре как нахождение вне времени, за его пределами: в банатских говорах *биз време* ‘не вовремя, преждевременно’ (*и душъл биз време уд работа; и умрѣла биз време*) (Стойков 1968: 40); в родопских говорах – *без-времче* ‘преждевременно оплодотворенный скот’ (Стойчев 1970: 155).

Среди различных периодов выделяется время жизни человека. Оно интересно тем, что соотносится с понятием времени как такового, с самим фактом его существования. Как отмечал М. Хайдеггер, „времени нет без человека“ (Хайдеггер 1993: 401). В банатских говорах фиксируются такие стадии жизни как девичество – *мумынству* (*уд мумынству йа раздѣлет*) (Стойков 1968:

144), а также возраст человека, уже старого для брака – *путфърлен* (мумъта на усемнайс гудыны и путфърлена) (Стойков 1968: 195).

Стоит отметить также такую особенность анализируемых говоров, как наличие системы „больших“ и „малых“ праздников. При этом „малый“ праздник является особым днем, который следует через некоторое время, обычно через неделю, после основного „большого“ праздника. В банатских говорах это *Мала Госпа* ‘христианский церковный праздник 21 сентября, Малая Богородица’ (Стойков 1968: 136). Как разновидность такой номинации может использоваться прилагательное со значением „молодой“: *млат* ‘находящийся в сравнительно молодом возрасте’ (*младу пылче*), ‘тот, кто еще не годен для чего-либо’ (*мончету и младу за катана*) и ‘являющийся первым в месяце’ (*млат торник*’, *млада средъ*) (Стойков 1968: 142).

В родопских говорах отмечено устойчивое сочетание *малката чорква* ‘Малая Богородица, праздник, почитаемый 21 сентября’ (Стойков 1965: 204).

Своеобразной временной границей, маркером окончания утра, его границей, может служить пора обеда. В банатских говорах: *убѣт* ‘прием пищи в начале дня, завтрак’ (*на убѣт йадѣт малку*), ‘еда на завтрак’ (*убѣда и гутоф*) и ‘время в начале дня, утро’ (*на слънциту се ѝ дигналу, и убѣт*) (Стойков 1968: 241). К этой же группе наименований относится *пладне* ‘середина дня’ (*душло и пладне*) и ‘время около 12 часов’ (*на пладне правым пладнына*) (Стойков 1968: 175). Эта семантическая модель не является эксклюзивной и фиксируется в других болгарских говорах, например в гребенском говоре болгарского языка *планн`ъ* ‘середина дня’ и ‘прием пищи в это время’ (Кочев 1969: 157).

В банатских говорах встречается явление, которое можно назвать лексико-семантической редупликацией. Феномен редупликации в славянских языках на примере звукоизобразительных слов анализировала Ж. Колева-Златева, полагающая, что редупликация в славянских языках совсем не изолированное явление (Колева-Златева 2011: 23). Применительно к лексико-семантическому уровню редупликация – это удвоение лексем или сочетание двух лексем, обе из которых обладают темпоральным значением. В банатских говорах: *га и га* ‘время от времени’ (*ми ѝ бло милу за Коцала га и га ѝ викал йау*) при значении отдельной лексемы *га* ‘когда, в какое время’ (Стойков 1968: 56). Отмечено и сочетание *мѣсец дѣн* ‘время один месяц’ (*съм седѣл мѣсец дене у шпитала*) (Стойков 1968: 140), где существительное *дѣн* усиливает временное значение слова *мѣсец*.

2. Заимствованные обозначения

Одним из способов номинации времени в исследуемых болгарских говорах являются заимствования, главным образом – из контактных языков. Анализ заимствований имеет большое значение для многих аспектов исследований в области типологии и ареалогии лингвистических явлений.

Особую ценность для изучения различных феноменов лексической и семантической интерференции представляют данные народных говоров. Актуальной задачей является выявление некоторых закономерностей в лексической семантике заимствований и ответ на вопрос о том, можно ли констатировать некоторые общие для семантической и лексической систем говоров „слабые“ позиции, куда проникают заимствования, или их характер является специфическим для каждого идиома.

Анализ исследуемой лексики показал, что существуют лексические значения, связанные со временем, которые чаще манифестируются заимствованными словами.

Заимствования используются для обозначения времени как родового понятия или его непрерывности, постоянства. Как правило, они представляют собой наименования, параллельные исконным. Одним из важнейших семантических факторов, обуславливающих их функционирование, видимо, следует считать иную семантическую мотивацию наименования и, соответственно, его особую образность. Особенно наглядно это проявляется в тех случаях, когда заимствование многозначно.

В родопских говорах отмечена лексема (х)ава ‘время для выполнения, окончания чего-либо’ и ‘погода’, ‘обстоятельство’, ‘настроение’ (ИДРБЕ 1: 543; Стойчев 1965: 121; Grannes 2002: 265), мейдан ‘открытое место’, ‘возможность’ и ‘время’ (*царен му дал мейдан да мисли*) (Стойчев 1965: 206). В болгарских говорах в Румынии *зъман’ъ*, *тимп* ‘время, пора’ (*пролети у февруарие, сау мартие коги му стане зъман’ъ, тимпъ дъ доде дъ стане за оран’е, орем най нъпрет за овес*) (Младенов 1993: 394). В банатских говорах фиксируется из турецкого *темел’ 1* ‘основа, фундамент’ (*темел’ на къщата*) и *темел’ 2* ‘сезон, време’ (*ду тугас и темеле на дынете; и менъл темеле на грозг’иту*) (Стойков 1968: 231); также *заман’* ‘всегда, постоянно’ (*заман’ трѐба да бѐды послушин*) (Стойков 1968: 85); *фурт* из немецкого ‘всегда, постоянно’ (*мойту сърци фурт играй*) (Стойков 1968: 261). В родопских говорах *баштам-баше* ‘всегда, постоянно’ (*седем години баштам-баше орам градината*) (Стойчев 1965: 128), *йоргин’* ‘каждый день, постоянно’ (Стойчев 1965: 176).

Для банатских и родопских говоров характерно наличие заимствований для отрезков времени в рамках суток, особенно периодов утром и после полудня, например *кушлук* ‘время между 10 и 11 часами до обеда’ (Стойчев 1965: 197); в болгарских говорах в Румынии *димин’ацъ* ‘утро’ (*димин’ацъ ставъм, утаждъм, умивъм съ*) (Младенов 1993: 398).

В родопских говорах *икинде* ‘время между обедом и заходом солнца’ (Стойчев 1965: 172); в банатских – *к’индийа* ‘время между обедом и вечером’ (*к’индийа и у чтыр сахате*) и ‘еда, прием пищи в это время’ (*за преправат к’индийа за жътварете*) (Стойков 1968: 126).

Другим значением, в котором используется заимствованная лексика, является ‘астрономический час’. Здесь можно привести такие примеры, как

сахат, *саат*, *сат* из турецкого ‘мера времени час’ (*сми блы на шула ду два-найсе саате*; *сахата изгубенийа ни ите се май върни назък*); *сѣтнийа сахат* ‘последний, предсмертный час’ в банатских говорах (Стойков 1968: 210); в других болгарских говорах в Румынии *ора*, *оръ* из румынского (*една оръ*) (Младенов 1993: 392) и турецкое заимствование *ѣф идын сат* ‘в один час’.

Заимствования фиксируются также в обозначениях периодов различных видов деятельности человека: в родопских говорах *д’ол* ‘из турецкого ‘период, когда ягнятся овцы’ (Стойчев 1965: 153); *кумпир вакът* ‘время выкапывания картофеля’ (Иванова 2023: 84) (здесь оба компонента заимствованы: *кумпир* ‘картофель’ через словенский в южнославянские языки из баварско-австрийского *Grundbirne* (*gruntpirn*) и *вак* из турецкого ‘время’); *таф* ‘благоприятное время для охоты’ (из тур. *tav* ‘высокая степень нагревания, высокая температура’) (Стойчев 1965: 278).

Из других спорадических заимствований в родопских говорах отметим: *ай* ‘месяц, часть года’ (*пазариx са за биркач* [няколко] *ай*) (Стойчев 1965: 122); *ката-* в *катаден* – одновременно ‘рабочий день’ и ‘каждый день’ (*аднѡса си носам в ден*, *другаса ми ѣе за катаден*) (Стойчев 1965: 182); *кинти киро* ‘относящийся к старому времени’ (*ѣе сам чилѣк от кинти-киро*) (Стойчев 1970: 178) (*кинти*, вероятно, от *ким ти*: *kim* тур. ‘некий’ греч. *kairos* ‘время’ (БЕР II: 373); *авел заман* (из тур. *evel* ‘раньше, прежде’, *затап* ‘время’), *авѣл замански* ‘старый, относящийся к старому времени’ (Стойчев 1965: 121).

В говорах Баната: *ерите* из немецкого ‘первый’ (только в датах) (*ерите май*) (Стойков 1968: 78); *ката* ‘каждый – только о времени’ (*ката сахат пучине*; *ката неде́ле са на игръта*) (Стойков 1968: 107); *катаденск’и*, *катадениин* ‘каждодневный’ (*катаденска работа*; *тийа със пот на челуту сы мъчат катадениинийа лѣп*) (Стойков 1968: 107 – 108).

В других болгарских говорах в Румынии: *дъ примаваръ* ‘весна’ (Младенов 1993: 387), *варъ* ‘лето’ (Младенов 1993: 392), *тоамнѣта* ‘осень’ (Младенов 1993: 393); *съптѣмъне* ‘неделя, думиника’ ‘воскресенье’ (Младенов 1993: 391), *жой* ‘четверг’ (Младенов 1993: 392).

Таким образом, темпоральная лексика банатских и родопских говоров болгарского языка обладает системой обозначений периодов времени, складывающейся из ряда сегментов. К их числу, кроме обозначения родового понятия, следует отнести интерпретацию времени как феномена, обладающего пространственными характеристиками; как возраста человека, а также как циклов сельскохозяйственных и иных видов работ. Важное место занимает обозначение представлений о прошлом и будущем в их взаимосвязи. Ряд закономерностей демонстрирует заимствованная лексика. В основном она используется при обозначении времени как родового понятия, частей суток, астрономического часа и некоторых видов деятельности человека.

Цитируемая литература

- БЕР II: *Български етимологичен речник*. Том II. София: Издателство на Българската академия на науките.
- Вендина 2023: Вендина, Т. И. Лексический атлас русских народных говоров (т. 3 Ландшафт) (итоги и перспективы). – В: *Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования) 2023*. Санкт-Петербург: ИЛИ РАН, с. 109 – 117.
- Иванова 2023: Иванова, С. *Западнородопският диалект, отразен във фолклорната пиеса „Нишан“ на Ангел Узунов*. Дипломна работа. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал „Любен Каравелов“ – гр. Кърджали.
- ИДРБЕ 2012: *Идеографски диалектен речник на българския език*. Т. I. София: Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия.
- Колева-Златева 2011: Колева-Златева, Ж. Славянские языки и редупликация. – В: *Исследования по теоретической лингвистике. Материалы симпозиума „Смена парадигмы в венгерской лингвистической русистике“*. *Tractata Slavica Universitatis Debreceniensis. Vol. III*. Дебрецен, с. 11 – 30.
- Кочев 1969: Кочев, И. *Гребенският говор в Силистренско. С особен оглед към лексикалната му система*. Трудове по българска диалектология. Кн. V. София: Издателство на Българската академия на науките.
- Младенов 1993: Младенов, М. *Сл. Българските говори в Румъния*. София: Издателство на Българската академия на науките.
- Стойков 1968: Стойков, Ст. *Лексиката на банатския говор*. Трудове по българска диалектология. Кн. IV. София: Българската академия на науките.
- Стойчев 1965: Стойчев, Т. *Родопски речник*. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. II. София: Издателство на Българската академия на науките, с. 119 – 314.
- Стойчев 1970: Стойчев, Т. *Родопски речник*. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. V. София: Издателство на Българската академия на науките, с. 152 – 221.
- Толстая 2011: Толстая, С. М. Пространство и время в этнолингвистической перспективе. – В: *Пространство и время в языке и культуре*. Москва: Индрик.
- Хайдеггер 1993: Хайдеггер, М. *Время и бытие: Статьи и выступления*. Москва: Республика.
- Шклифов 1973: Шклифов, Б. *Костурският говор*. Трудове по българска диалектология. Кн. VIII. София: Издателство на Българската академия на науките.
- Grannes 2002: Grannes A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus Vorlag.
- Koseska-Toszeва 1972: Koseska-Toszeва V. *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Lexical and semantic peculiarities of time designation in Bulgarian dialects in lexical interference zones

Mikhail Kondratenko

Institute for Linguistic Studies RAN – Russian Academy of Sciences
mmkondratenko@gmail.com

Abstract. The article is an attempt to study the system of temporal lexicon of the Banat and Rhodope dialects of the Bulgarian language. Using a number of dialect lexicographic sources, lexemes and collocations denoting the peculiarities of time perception by the speakers of these dialects were identified. It was found that the picture of time is formed of a number of fragments, namely: the perception of time as a special space, interrelated and represented by one polysemous lexeme of past, present and future, periods of agricultural and other human activities, as well as some others. Since both Banat and Rhodopean dialects are in contact with other languages, the semantic features of loanwords were analyzed. The borrowings refer more often to the designation of time as a generic concept, parts of the day and some human activities

Keywords: *Bulgarian dialectology; time designations; linguistic nomination; language interference*

Mikhail Kondratenko
Institute for Linguistic Studies RAN
9 Tuchkov per.
St.-Petersburg, 199053
Russia

Езикът и културата на българите преселници в украинския периодичен печат на XX – XXI век

Олександра Малаш

Институт по езикознание „О. О. Потебня“
на Украинската национална академия на науките

darmodej@ukr.net

Резюме. Статията е посветена на проблематиката на езика и културата на българите преселници и техните потомци в Украйна. Авторката отделя особено внимание на постиженията на украинските езиковеди, проучващи българските говори в регионите на Одеса, Запорижя, Миколаив и Кропивницьки. Обект на изследователски интерес са публикациите, пряко или опосредствано свързани с българския езиков остров и публикувани във филологическия периодичен печат в края на XX – първото десетилетие на XXI в. Авторката изтъква ключовия проблем на изследванията и откроява най-важните тематични групи в разгледаваните материали.

Ключови думи: *национални малцинства на Украйна; български език; езиков остров; езиковедски периодичен печат; съвременна украинска българистика*

Запазването на езиковото многообразие е един от ключовите проблеми на международната политика в мултиетнична среда. Законът на Украйна за националните малцинства гарантира на всички етнически общности, които живеят на украинската територия, подкрепа и развой на езиковата и на културната самобитност. Трудове от различни изследователски области целят опознаване на най-различни лингвокултурни континууми в Украйна и са от голямо значение за прокарване на европейските хуманитарни ценности.

Известно е, че на територията на Украйна има региони, където компактно живеят българи, потомци на преселници от XVIII – втората половина на XIX в. Тези региони са Одеска и Запоризка област и Автономната република Крим. Българският етнос, според крайния препис от преброяването на населението (2001 г.), е бил около 0,4% от целия етнически състав на Украйна. Фактът, че в украинския юг са се образували редица села и селища, където жителите общуват на български език и се определят като етнически българи, дава основания да говорим за т.нар. „езиков остров“ (терминът е бил предложен от немския езиковед В. Кун). Точно това наименование за българската диаспора в Украйна е използвал и И. А. Стоянов, макар че от известно време съществува традицията българоезичното украинско крайморие да се нарича „Българщина“.

Масовите преселвания на българите по време на османското владичество започват през XIX в., когато Руската империя, в състава на която по това време се намират Бесарабия и Таврия, приема бежанците и ги освобождава от данъци и от военна служба срещу усвояване на неплодородни земи в крайморската степ.

През XIX век българският език е имал официален статут в местата, където компактно са живеели българи. Преломът за бесарабските и таврийските българи е настъпил през 1871 г., когато е приет Законът за смяна на статута на чуждестранните колонисти. В съответствие с този закон в училищата на етническите малцинства започва да се преподава на руски език, което всъщност цели радикална русификация.

Първата половина на XX в. се отличава с относителна лоялност към българския език и българската култура в Украинската съветска социалистическа република. В частност декларираната през 1923 г. политика за „коренизация“ е съдействала за увеличаване на броя на училищата, където обучението се е извършвало на български език. Коренизацията води и до развой на българоезичния периодичен печат, художествената литература, театъра. Дори са били създадени т.нар. „национални райони“, където компактно са живели преселниците. През 1927 г. с постановлението на Украинския централен изпълнителен комитет и Съвета на народните министри „за осигуряване на равенство на езиковите права и съдействие за развитие на украинската култура“ са били уредени езиковите въпроси, включително и за потомците на българите преселници – за пръв път през стотте години българи придобиват правото да преподават в учебните институции и да водят документация на родния си език (Митков 2012 : 43). Съветската власт обаче доста бързо сменя курса си в посока към езикова и културна асимилация на народите на територията на СССР. През 1937 г. започва кампания срещу печатната продукция на български език. Едновременно с това местната интелигенция се подлага на репресии, като е обвинявана в антисъветска дейност. Всичко това закономерно води до упадък на българския език и култура в УССР (Павленко 2003).

След като Украйна придобива независимост, националните общности на територията ѝ подновяват възможността свободно и продуктивно да ползват родния си език и да го изучават в училищата. Вследствие на това българският идиом все по-често става предмет на научни изследвания. Сред учените, които се занимават с българския езиков въпрос, са С. Георгиева, Е. Стоянова, И. Стоянов, З. Барболова, В. Колесник, В. Пейчев и др.

През 2014 г. започва руско-украинска война, която през 2022 г. прераства в пълномащабна инвазия на Русия в Украйна. Южните и източните региони на Украйна и към този момент са окупирани от руските войски. В продължение на цялото това време руснаците осъществяват геноцид и лингвоцид срещу украинските граждани в окупираните територии, в частност окупационната власт налага руския език и идеите на „руския мир“ във всички сфери на живота, предимно в образованието, преследва и убива украинските борци за

национална свобода и проукраинската местна интелигенция. Важно е да се изтъкне, че към превзетите от руската армия земи принадлежат и селища, в които живеят приазовски и кримски българи, чиято съдба доста рядко и изключително оскъдно се отразява в медиите.

Нашата задача, на европейското научно общество, е да привличаме вниманието към българската диаспора в Украйна и към българското езиково-културно наследство, за да го запазим за бъдещето.

Много важна роля за систематична подкрепа на европейската езикова политика изиграва периодичният печат. Материалите, публикувани в него, отразяват актуалния статус на българската диаспора в социалния, езиковия, културно-художествения и други планове. Публикациите позволяват да бъде проследявано нивото на изследванията, посветени на въпросите, свързани непосредствено с българските преселници в Украйна.

Освен това периодичните издания, публикувани в Украйна на езици на националните малцинства, не само спомагат за формиране на етническата идентичност, но и засилват менталната връзка с метрополията, като едновременно с това затвърждават у читателите усещането, че са достойни и пълноправни граждани на Украйна. Едно от първите периодични издания в украинските земи е вестник „Българска мисъл“, основан в Одеса през 1907 г. Негов редактор е бил Иван Тодоров (Малев) – етнически българин от с. Нова Иванивка, Одеска област. Вестникът е представял актуалните към онзи момент политически въпроси, сред които и българския въпрос в тогавашната Руска империя (Стоянов, Стоянова, Дадіверін 2002 : 205 – 206).

Българският език в регионалния периодичен печат изпълнява важна обединяваща функция. Представителите на по-възрастното поколение например са възприемали одеския вестник „Роден край“ (първият брой е отпечатан през 1989 г.) като възможност за задочна информационно-културна комуникация на украинските българи преселници с България и с другите украински региони, където живеят техни сънародници. Материалите от вестника често са се използвали като помощни средства за уроците по български език в училищата, при създаване на празнични сценарии, при подготовка на доклади. Всеки брой съдържа изображенията на родоначалниците на съвременната българска писменост – свети Константин-Кирил Философ и свети Методий, както и на Паисий Хилендарски, който в „История славянобългарска“ призовава съотечествениците си да знаят своя род и език и без да се срамуват, да се наричат българи.

Колкото и да разбирам неоспоримата ценност на политическите и правните материали за националните общности, ще обърна основно внимание на публикациите, в които българската диаспора е разгледана в контекста на езиковото и културното многообразие на Украйна. Под „украински“ разбираме периодичните издания, отпечатвани на територията на съвременна Украйна. Това са например сборник „Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова“ (серия филологически науки), „Наукові записки Одеського

державного педагогичного інституту“, списание „Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства“ и др. На езиковия въпрос на украинските българи изцяло са посветени сборниците „Одеска българистика“ и „Българските говори в Украйна“. Макар и рядко, но винаги на високо научно ниво се публикуват статии, посветени на българския езиков остров – в списание „Мовознавство“ на Украинската национална академия на науките, в годишника „Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур“, в педагогическото списание „Наша школа“ и т.н.

Следва да изтъкнем обаче, че досега в украинската българистика не е било обърнато специално внимание на проблематиката на филологическия периодичен печат. Разпръснатостта на библиографичните списъци, които да описват публикациите на езиковедски теми, липсата на обобщителни трудове за изданията от тази сфера, които да проучват езиковите и културните проблеми на българската диаспора в Украйна, водят до забавяне на търсенето на научните изследвания по избраната тема. Като резултат големият масив от езиковедски и културоведски постижения се изгубва между други научни текстове. Затова обект на нашето проучване са публикациите за българския езиков остров, в които авторите разглеждат езика на българите преселници като езиков, културен, исторически и обществен феномен.

Прегледът и тематичният анализ на материалите, публикувани в професионалните украински издания – „Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур“, „Одеска българистика“, „Слов'янський збірник“, „Наша школа“ и др., ни позволи да очертаем шест основни насоки за изследвания, посветени на потомците на българите преселници, които живеят в Южна и Централна Украйна. Такива са:

1. Произход, развой и граматически характеристики на българските преселнически говори

Този въпрос активно проучва *С. Георгиева* в студиите си върху българския говор в с. Зоря, Одеска област (Георгиева 2002, Георгиева 2013а, Георгиева 2013). Изследователката се интересува най-напред от спазването на езиковата норма в живата езикова среда (в рамките на зорянския говор) (Георгиева 2000).

В. Колесник предлага различни варианти за класификация на българските преселнически говори в Украйна – от гледна точка на произхода, в съответствие с т.нар. ятова гласна, както и според формата на определителния член при съществителните имена от мъжки род (Колесник 2013). Освен това В. Колесник е посветила един от трудовете си на морфологичните, лексикалните и фонетичните особености на говора в с. Городне (историческо название Чийшия) в Одеска област и е доказала въз основа на редица граматически черти връзката му с югоизточните говори на метрополията (Колесник 2018а).

Както е известно, в съвременния български език и неговите диалекти с помощта на членната морфема именните и хибридните части на речта придо-

биват категорията определеност. В. Колесник обаче, като проучва говорите в Одеска област, в с. Ривне, Ярове, Зоря, Городне, Орихивка, открива нетипично за сегашния (не само книжовен) български език архаично-фолклорно изразяване на категорията неопределеност чрез един, значението на което отговаря на неопределителни местоимения в неславянски езици – като немско *ein* или италианско *un*. Думата един в ролята на неопределително местоимение според изследователката създава видимост за появяване в текста на нов предмет или ново лице, насочва вниманието на публиката към тях (Колесник 2005).

На граматическите особености на говорите в с. Городне, Бановка, Владичен, Калчево и Камаянка в Одеска област е посветена статията на **С. Топалова**. Нейното изследване е съсредоточено върху определено- и неопределеноколичествени, както и редни числителни имена в българските говори в Болградския и Измаилския район, а също така върху фонетичните и словообразователните трансформации на наименованията на числата под влиянието на източнославянската езикова среда, в която се намират тези говори (Топалова 2002). Освен това изследователката засяга интересен въпрос за западнобългарските черти в източнобългарския по произход говор на с. Чийшия (Городне) – затвърдяване на съгласни там, където в източнобългарските диалекти и в книжовния език те остават меки (Топалова 2000).

Проблемите за модификацията на числителните имена в българо-източнославянската смесена реч в сравнение с книжовния български разглежда и **О. Парфьонова** (Парфенова 2008).

Интересно и задълбочено изследване предлага **Е. Стоянова**, която класифицира разновидностите на българския идиом в Украйна – урбанолекти (говори в районни центрове), региолекти (бесарабско и таврийско койне) и социолект на българската местна интелигенция. Авторката се спира както на лексикалните, така и на граматическите особености на българските говори в Украйна, обяснява и чужди влияния, сравнява писмената (текстовете на българските медии) и устната реч (магнетофонни записи), както и преценява езиковата политика на българоезичния печат „Роден край“ и „Украйна: българско обозрение“ (Стоянова 2003).

2. Речников и фразеологичен състав на българските говори в Украйна

Към въпроси от този тип принадлежи както съвременната семантична особеност на българската лексика извън метрополията, така и историята на появата и формирането на българските и застите наименования в езика на украинските българи.

Изследвайки лексикални различия в говорите на българската диаспора в юга на Украйна, **В. Колесник** изтъква опозицията славянско – неславянско във всеки отделен говор. Сред отличителните черти на различните български преселнически диалекти са наименования на селскостопанските култури (Колесник 1998).

Изследователката се задълбочава не само в лексиката на говорите в Одеско, но и в езиковите особености на най-старото българско селище в Украйна – с. Вилшанка в Кировоградска област. В тази статия В. Колесник разглежда семантиката на думите, които са от гръцки произход и активно се употребяват във вилшанския вариант на българския език: *кумат* ‘парче плат’ (срв. книж. *комат* ‘парче хляб’), *тиган* ‘млатилно оръдие’ (срв. книж. *тигана* ‘вид съд за пържене’) и др. (Колесник 2000).

Интересна от гледна точка на лексикологията е студията на В. Колесник за една тематична група лексика от Украинските Карпати. В центъра на вниманието са карпатско-южнославянските лексикални успоредици. Изследователката открива няколкокостотин заемки от езиците на карпатския ареал (тъй наречените *карпатизми*) и от езиците, които принадлежат на Балканския езиков съюз (*балканизми*), засвидетелствани в българските преселнически говори в Украйна. Тя показва общия произход на думи като укр. *багаття* ‘огнище’ и бълг. *погача*, укр. диал. *жеб* и бълг. диал. *джеб* (книж. *джоб*), укр. диал. *копил* и бълг. *копеле* и т.н. (Колесник 2018б).

Българският ономастичен фонд извън България е обект на изследването на З. Барболова. Професионалните интереси на З. Барболова включват антропоними, в частност лични и фамилни имена, прякори, както и топоними, микротопоними, хрононими и космоними в българско село Тернивка в Николаивска област (Барболова 2002).

Детайлно изследвана е и топонимията на няколко български езикови острова – в Одеско, Николаивско и Кировоградско. Авторът на изследването А. Шабашов показва задълбочени знания не само по история и етнология, области, в които той е специалист, но и се отличава като езиковед (Шабашов 1999).

Проблемите на българската фразеология проучва И. Стоянов. Той се интересува конкретно от фразеологизмите, които се срещат в народнопесенното творчество на украинските българи. Изследователят смята, че най-голямо внимание заслужава фразеологизмът *ликом нея*, употребяван за хубава мома. И. Стоянов разглежда няколко възможни версии за произхода на този фразеологизъм, като едновременно с това проучва граматическите му характеристики (Стоянов 2000).

3. Езиковите контакти на украинските българи с представители на други етноси

Специално внимание трябва да отделим и на студиите, които не се занимават целенасочено с българския езиков остров, но те използват изследванията, посветени на преселническите говори, при проучване на речниковия състав на езиците на други етноси, които са контактували или контактуват с българите преселници в региона. Л. Зеленко, анализирайки украинските говори на украинския юг, изтъква ролята на българския идиом за оформянето на украинския микротопонимикон в Одеска област. След като разглежда оро-

нимите, образувани от собствени имена, авторката отбелязва, наред с напълно българския проприален компонент, ограничената употреба на българските географски термини, вследствие на което се образуват хибридни наименования (Зеленко 1998, Зеленко 1999).

В статията, посветена на украинските говори в Одеска област, **А. Колесников** дава примери за лексика от различни браншове (околната среда, бит, селското стопанство), заети от българския език (Колесников 2018).

4. Лингвокултурологични и етнолингвистични въпроси на българския езиков остров

XXI век е векът на взаимодействие на хуманитарните науки, което води до възникване на качествено нови дисциплини, които разширяват възможностите за симултанно и интердисциплинарно проучване на езика и културата на българите преселници. Като резултат от това успешно взаимодействие може да бъде разглеждана статията на **Е. Стоянова** в списание „Мовознавство“, в която езиковедката комплексно анализира текстовете на сватбените песни, откривайки изтрити митологични сюжети (Стоянова 2008).

Студиите на **О. Червенко** са по-близки до етнологията и фолклористиката, отколкото до езикознанието. Изследователката детайлно анализира етнокултурните единици в българските лазарски песни, които е записала в родината си – в Приазовието – и проучва семантиката на растителните символи в тях (Червенко 2012).

Н. Гончар предоставя голям списък на лексиката, свързана с традиционната българска сватба, която лексика е незначително трансформирана под влиянието на украинската и руската езикова среда, в която пребивават бесарабските българи. От статията научаваме за редица цикли, от които се състои сватбеният обред, за това какво представлява зестрата и за специализацията на готвачките, които подготвят сватбената трапеза (Гончар 2014б).

От статията „Лексика на родилната обредност в българските диалекти на Юга на Украйна“ (Гончар 2014в) получаваме информация за ритуали, свързани с подготовката за раждане на детето, със самото раждане и следродилния период.

С. Георгиева подчертава важността на проучването на лексиката, която е свързана с църковния и с народния календар на българите преселници. В статията ѝ на тази тема са представени най-разпространените хрононими, с които си служат българите в Южна Украйна и които могат според изследователката да станат богат материал за бъдещи етнолингвистични студии (Георгиева 2017).

5. Преподаване на българския език в украинските училища

Един от ключовите фактори за успешното функциониране на езика извън метрополията е неговото преподаване в среднообразователните институции. Това се урежда на законодателно ниво с чл. 6 от Закона на Украйна за националните малцинства и чл. 3 на Декларацията за правата на народностите на Украйна. Публикациите с педагогическо съдържание спомагат за разбиране на цялостната картина за спазване на принципите на езиковата политика в образованието и същевременно осигуряват обективна оценка на нивото на езиковата компетентност на етносите в Украйна.

Н. Гончар задълбочено анализира есета на учениците от средните училища, написани на книжовен български език, и проследява влиянието на русификацията върху езиковите умения на българската ученическа младеж (Гончар 2017).

В списание „Наша школа“ *К. Стойкова* повдига въпроса за преподаването на родния български език на етническите българи – учениците в началните училища. Изследователката споделя положителния опит на Болградската гимназия, където успешно е разрешен проблемът на езиковата подготовка на учениците на различни нива (Стойкова 1999).

6. История и съвременен статут на българистиката в Украйна

В одеското списание „Мова“ *С. Георгиева* споделя важни факти, свързани с историята на проучването на българския езиков остров – от 1830 г., когато Е. Копитар изтъква, че езикът на бесарабските българи трябва да се проучва спешно, докато не е изчезнал, до издаването на сборника „Одеска българистика“ в края на XX – първото десетилетие на XXI в. Изследователката обръща внимание и на работата върху „Етнолингвистичния речник на българите в Украйна“, в който вероятно се използват и нейни материали. Идеята за изследвания на одеската езиковедка се състои в разбирането на говора като самодостатъчна система, която действа на ограничената територия като форма на общуване на отделно общество (Георгиева 2012).

Споменатите изследвания са първата стъпка към изучаването на доста сложния и многолик проблем на украинската съвременна школа по българистика в областта на езика на диаспората. Това създава добри перспективи за комплексно проучване на особеностите на езиковедските традиции в сферата на езиково-културното своеобразие, свързано в частност и с българите, които живеят в Украйна.

Цитирана литература

- Барболова 2002: Барболова, З. Ономастичната система на българите в николаевската Терновка. – *Слов'янський збірник*, № 9, с. 215 – 222.
- Георгиева 2000: Георгиева, С. Социолінгвистическа дескрипция идиолекта села Заря Одеської області. – *Слов'янський збірник*, № 7, с. 288 – 292.
- Георгиева 2002: Георгиева, С. Особености морфологической системы болгарского говора села Заря, Одесской области. – *Слов'янський збірник*, № 9, с. 231 – 234.
- Георгиева 2013: Георгиева, С. Българският преселнически говор от смесен тип: діагностиращи диалектни маркери. – ВЪВ: *II Міжнародний науково-методичний семінар з болгарської мови, літератури, культури та історії*. Бердянськ, с. 20 – 22.
- Георгиева 2013а: Георгиева, С. Фонетичните особености на зарянския говор. – *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*, № 13, с. 248 – 256.
- Георгиева 2017: Георгиева, С. Календарната обредно-празнична лексика на бесарабския българин: формална структура и генезис на хрононимите. – *Слов'янський збірник*, № 21, с. 252 – 262.
- Георгиева 2012: Георгиева, С. Етапи дослідження болгарських переселенських говірок в Україні: динаміка в часі та сучасний стан. – *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*, № 20, с. 75 – 79.
- Георгиева 2013: Георгиева, С. Континуум метрополії як база формування болгарських переселенських говірок. – *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: збірник наукових праць Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*, № 21, с. 27 – 43.
- Гончар 2014а: Гончар, Н. Інтерференція у письмовому мовленні бессарабських болгар (на матеріалі учнівських письмових текстів болгарською літературною мовою). – *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Філологія, № 1107 (70), с. 37 – 41.
- Гончар 2014б: Гончар, Н. Лексика весільного обряду у болгарських говірках українського Подунав'я. – *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*, № 20, с. 139 – 144.
- Гончар 2014в: Гончар Н. Лексика родинної обрядовості у болгарських діалектах Півдня України. – *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка: збірник наукових праць*. Серія: Філологічні науки (мовознавство), № 126, с. 535 – 540.
- Гончар 2017: Гончар, Н. Аспекти вивчення білінгвізму в болгаромовному континумі Подунав'я. – *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*, № 64 (1), с. 103 – 106.
- Зеленко 1998: Зеленко, Л. Болгарсько-східнослов'янська мовна інтерференція в топонімії Східної Одещини. – *Слов'янський збірник*, № 5, с. 53 – 56.
- Зеленко 1999: Зеленко, Л. Внесок болгарського етносу у формуванні топонімії Східної Одещини. – *Наша школа*, № 2 – 3, с. 149 – 151.
- Колесник 1998: Колесник, В. Субетническая знаковость говоров болгарской диаспоры юга Украины. – *Слов'янський збірник*, № 5, с. 66 – 69.
- Колесник 2000: Колесник, В. Грецизмы в болгарском говоре п. Ольшанка Кировоградской области. – *Слов'янський збірник*, № 7, с. 93 – 99.
- Колесник 2006: Колесник, В. Към въпроса за произхода на Кулевчанския говор (Украйна). – *Слов'янський збірник*, № 21, с. 42 – 50.
- Колесник 2014: Колесник, В. До питання про запозичення з турецької мови в болгарських переселенських говірках Півдня України. – *Одеська болгаристика: науковий щорічник*, № 11 – 12, с. 4 – 12.

- Колесник 2005: Колесник, В. Граматичний статус лексеми *един* в болгарській мові та болгарських переселенських говірках. – В: *Лінгвістика. Збірник наукових праць Луганського національного педагогічного університету*, № 1(4), с. 66 – 74.
- Колесник 2005 – 2006: Колесник, В. Словник лексичних балканізмів, зафіксованих у болгарських переселенських говірках. – *Одеська болгаристика*, № 3 – 4, 103 – 133.
- Колесник 2013: Колесник, В. До питання про традиційну класифікацію болгарських говірок в Україні. – *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*, № 13, с. 401 – 420.
- Колесник 2018а: Колесник, В. До питання про генезу чийшийських говірок. – *Слов'янський збірник*, № 22, с. 7 – 18.
- Колесник 2018б: Колесник, В. До питання про карпато-балканські сходження: назви одягу. – *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. Серія „Філологічні науки”*, № 38, с. 7 – 14.
- Колесников 2018: Колесников, А. Із спостережень над запозиченнями в українських південно-бессарабських говірках. – *Лінгвістичні студії. Міжнародний збірник наукових праць*, №36, 116 – 120.
- Митков 2012: Митков, В. *Болгары в Таврии: 150 лет истории*. Запорожье: Интер-М.
- Павленко 2003: Павленко В. Болгари в Україні. – *Енциклопедія історії України* <http://www.history.org.ua/?termin=Bolhary_Ukraini> [28.01.2025].
- Парфенова 1998: Парфенова, О. Способы выражения темпоральных и локальных значений в смешанной речи (на материале болгарской речи Украины). – *Слов'янський збірник*, № 5, с. 91 – 97.
- Стойкова 1999: Стойкова, К. Проблеми и постижения в обучението по български език в Болградски район, Одесска област. – *Наша школа*, № 2 – 3, с. 230 – 232.
- Стоянов И. 2000: Стоянов, И. За едно устойчиво съчетание в езика на българските народни песни. – *Слов'янський збірник*, № 7, с. 60 – 63.
- Стоянов, Стоянова, Дадіверін 2002: Стоянов, І., Стоянова, Е., Дадіверін, І. *Мова болгар України в її усній та писемній формі*. Одеса: Оптимум.
- Стоянова 2003: Стоянова, Е. Соціофункціональна стратифікація болгарського ідіому в Україні. – *Мовознавство*, № 2 – 3, с. 119 – 126.
- Стоянова 2008: Стоянова, Е. Сонячне весілля (до питання вітальності болгарського острівного ідіому в Україні). – *Мовознавство*, № 2 – 3, с. 247 – 260.
- Топалова 2000: Топалова, С. За една „западна” особеност в чийшийските говори в Бесарабия. – *Слов'янський збірник*, № 7, с. 113 – 118.
- Топалова 2002: Топалова, С. Числівник у чийшийських болгарських говірках України. – *Слов'янський збірник*, № 9, с. 223 – 230.
- Шабашов 1999: Шабашов, А. Ойконимия болгарских пунктов юга Украины. Одесская, Кировоградская, Николаевская области. – *Българска Бесарабия*, № 1, с. 58 – 132.
- Червенко 2012: Червенко, О. Рослинна символіка в болгарських лазарських піснях Північного Приазов'я. – В: *Матеріали до української етнології: щорічник: збірник наукових праць*, 11 (14), с. 135 – 140.

Language and culture of the Bulgarian refugees in Ukrainian periodicals in XX – XXI century

Oleksandra Malash

O. O. Potebnia Institute of Linguistics o
f the National Academy of Sciences of Ukraine

darmodej@ukr.net

Abstract. The paper deals with problems related to the language and culture of the Bulgarian expatriate community in Ukraine. The author is emphasizing the importance of the Ukrainian linguists' achievements in studying the Bulgarian language island (idiom) in regions of Odesa, Zaporizhya, Mykolaiv and Kropyvnytsky. The article focuses on linguistic publications from the end of the 20th to the 1st decade of the 21st c. related closely or proximately to the Bulgarian diaspora in Ukraine. The author is highlighting the field of main problems discussed by researches and revealing topic-based groups in the materials.

Keywords: *national minorities of Ukraine; Bulgarian language; language island; scientific periodicals; contemporary Ukrainian studies of Bulgarian language*

Oleksandra Malash
O. O. Potebnia Institute of Linguistics
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Hrushevskoho Str.
Kyiv 01001
Ukraine

Културната революция на Балканите: Авангардната литературно-художествена периодика в България и Югославия

Олга Савеска

Филологически факултет – Белградски университет

olga_saveska@hotmail.com

Резюме. Историческият авангард в България и Югославия използва периодичния печат като поле за експериментиране и преосмисляне на културните, социалните и политическите идеи. Списания като *Везни*, *Пламяк*, *Зенит*, *Светокрет*, *Crescendo*, *Дада-Йок*, *Дада-танк* и *Dada Jazz* не само представят нови художествени течения, но и активно се противопоставят на традиционните естетически и идеологически рамки. Чрез манифести, критически текстове и визуални иновации, тези издания прокламират нови начини на изразяване, подчертавайки връзката между изкуството и революционната трансформация на обществото. Настоящото изследване разглежда ролята на авангардните списания като катализатор на културни и социални промени на Балканите в периода между двете световни войни.

Ключови думи: авангард; списания; изкуство; революция; Балкани

... da habt ihr die helden der vernichtung
und da habt ihr die fanaticer des aufbaues...¹

Културната революция на историческия авангард не се ограничаваше само до изкуството, а обхващаше по-широк стремеж към разрушаване на старите структури и изграждане на нова култура, която слива живота и изкуството. Тази нова култура целеше да интегрира ежедневието и художествения израз чрез радикална трансформация на социалните и естетическите ценности, като списанията бяха основният медиатор на този процес.

Стремежът към създаване на нов творчески израз и присъщ на изкуството език, носещи потенциала да трансформират модерния живот, се проявяваше у художниците чрез радикални, критични, организирани и провокативни действия, програмни текстове, манифести, както и литературни и художествени експерименти. Примери за такива действия се откриват в балканските издания като *Везни*, *Светокрет*, *Зенит*, *Пламяк*, *Crescendo*,

¹ „тук са героите на разрушението / и тук са фанатичите на създанието“ – цитат от унгарския художник Лайош Кашак в брой 1½ от люблянското списание *Tank*, редактирано от Фердинанд Делак (1927 г.).

Dada-Jok, *Dada Tank* и *Dada Jazz*, които чрез страниците си подчертаваха необходимостта от скъсване с традиционните форми и изграждане на ново художествено съзнание. Целта на тези дейности беше премахването на традиционните функции на изкуството и неговата автономия, наложена от буржоазната традиция. Списанията на авангардните художници и движения, като основна платформа за разпространение на тези идеи, съчетаваха иновации в изкуството, литературата и мисълта с критика на традиционните и западните ценности.

В постимпериалистическата епоха художниците в България и новосъздадената Югославия се стремяха да преосмислят и утвърдят своята културна идентичност. От една страна, това водеше до приравняване на местната култура с европейските течения, а от друга – стимулираше стремежа към културна независимост и изграждане на автентична балканска култура, неподвластна на западното влияние. Тази двойственост в търсенето на културна идентичност сред балканските авангардисти описва и Ирина Суботич, която говори за „двойния импулс“ на тези стремежи: да се допринесе за световната цивилизация като равноправен партньор, без да се изоставят уникалната национална идентичност, история и култура. Стремежите на балканските авангардни художници бяха подчинени на виждането, че усвояването на европейските влияния крие риск от подчиняване на местната култура в рамките на собствени ѝ граници (Subotić 1990).

Художествените списания на балканския авангард, повечето от които излизат след края на Първата световна война и през двадесетте години на миналия век, споделяха редица общи ценности и идеи, които се проявяваха в манифестите им: те се застъпваха за хуманизъм, пацифизъм и интернационализъм, като същевременно критикуваха традицията, академизма, културната хегемония на Запада, империализма и национализма. В манифеста „Човек и уметност“ („Човекът и изкуството“), публикуван в първия брой на списание *Зенит*, зенитистите прокламират, че изкуството е за и на всички хора („всечовешко“), поради което не може да съществува специфично национално изкуство, защото „за изкуството и за човека няма граници“ („за уметност и човека няма граница“). В България Гео Милев се застъпва за „едно интернационално или анационално изкуство“ и аргументира възраженията си срещу идеята за „родно изкуство“ като „девиз в изкуството“: „защото „родното“ изкуство е тъкмо проява на национализъм“ (Милев 1921: 40).

Авангардните списания, със своята достъпност и тираж, не бяха само средство за критика на състоянието на изкуството и културата, но се превърнаха и в инструмент за оспорване на доминантния обществен ред. Критиката им беше насочена както към европейския контекст, така и към местния. В статиите и манифестите си художниците критикуваха държавата, полицията, бюрокрацията и цензурата, както и връзките между държавата и църквата („Държава и църква“ и „Полицейска критика“ в списание *Пламък*, № 7 – 8 или „Папига или монопол хрватске културе“ в списание *Зенит*, № 24).

Използвайки революционната сила на възпроизводимостта, както я дефинира Валтер Бенямин, списанията се превърнаха в най-достъпните и най-влиятелните художествени произведения на историческия авангард. Новите технологии като фотографията и литографията позволяваха на тези издания да приближат творбите на художниците и техните идеи до по-широка публика, отколкото когато и да било преди. Чрез своите списания художниците се стремяха да отхвърлят доминиращите норми и да предложат ново определение на изкуството и колективната идентичност. Например списанията *Зенит* и *Везни* често публикуваха репродукции на творби на съвременни европейски и местни художници, създавайки по този начин синтез между глобалното и локалното. Тази практика не само скъсяваше дистанцията между художественото произведение и публиката, но и разширяваше възможностите за възприемане на авангардните идеи. Публикуването в тези издания репродукции премахваха „аурата“ на оригиналното произведение на изкуството (в Беняминовия смисъл) и елиминираха чувството за неговата недостижимост, изключителност и превъзходство, като по този начин правеха културата достъпна на всеки човек. Освен литературни и теоретични произведения в списанията често се отпечатваха визуални и типографски експерименти, плакати, колажи и графики, които бяха неразделна част от авангардната културна революция. Значението на списанията като средство за съхранение на авангардното изкуство не може да бъде подценено – множество произведения са запазени единствено благодарение на техните репродукции в периодичния печат. Такъв е случаят с картината „Моето настроение“ на Иван Бояджиев и офорта „Труд“ на Анна Балсамаджиева, публикувани в първия брой от списание *Пламяк* и по този начин предпазени от забравата.

За културната революция на авангарда в Югославия най-голям принос имаше зенитизмът – художествено движение, което надхвърли рамките на местната култура и изкуство. Това движение не е важно само в контекста на югославския или европейския авангард, но също така има значително влияние и върху българската история на изкуството благодарение на плодотворното сътрудничество между редактора на списание *Зенит*, Любомир Мицич, и Гео Милев.

Преди появата на първия брой на списание *Зенит* в Загреб в Любляна излиза списанието *Светокрет*. Редакторът му е брат на Любомир Мицич: Виргил Полянски – псевдоним на Бранко Ве Полянски. *Светокрет* на Полянски, с интересното подзаглавие „Вестник за експедиция към Северния полюс на човешкия дух“, излиза през януари 1921 г. и има само един брой, въпреки че редакторската бележка свидетелства за неосъщественото намерение да се публикуват и други броеве. Интересен е стремежът да се достигне Северният полюс, като символ на идеята за труднодостижимото, но постижимо благодарение на силата на човешкия дух. Този стремеж отеква в артистичните среди и е дълбоко вкоренен в духа на времето. Мотивът вдъхновява и други художници от епохата, като в балкански контекст освен Полянски с него се занима-

ва и Кирил Кръстев, чиято картина „Амундсен и жена му на Северния полюс“ (1926 г.) представлява художествена интерпретация на тази концепция.

Корицата на списание *Светокрет*, художествено оформена от Полянски, отразява духа на авангарда: тя изглежда по иновативен начин, с надписи, които не следват линейна структура, а образуват динамични абстрактни форми, които се движат в различни посоки, включвайки и текст, поставен наопаки.

Началото на авангарда в Югославия и България е тясно свързано с експресионизма, който и в двата контекста служи като основа за развитието на нови художествени практики. Това направление, с подчертания си емоционален интензитет и стремеж към свобода на духа, ясно се проявява в първия и единствен брой на *Светокрет*. Списанието започва с експресионистичната декларация „Ево ме!“ („Ето ме!“), която със силната си реторика се обръща към „всички психиатри на всички континенти на планетата Земя“. Текстът е изпълнен с контрадикции и нужда от утвърждаване на нови културни и хуманистични ценности и завършва с експлозивен експресионистичен писък: АААААААААААААААААААА!, в духа на иконичното произведение на Едвард Мунк. Този експресионистичен тон откриваме и в манифеста на списанието, в който екзалтирано се провъзгласява: „Да живее свободният човешки дух! Слава на новия човек!“ („Нека живи слободни човеков дух! Нека је слава новом човеку!“).

Освен проза в *Светокрет* Полянски публикува и своя фрагментирана поезия, чийто ритъм и разбит синтаксис я приближават до творбите на Аугуст Щрам от кръга около списанието *Der Sturm*. Влиянието на немския поет е значително и в български контекст, което се потвърждава от публикуването на две негови стихотворения в превод на Гео Милев в двоен брой 3 – 4 на ямболското авангардно списание *Crescendo*. Експресионистичният характер на *Светокрет* е подчертан и от поетична рубрика, наречена „Проекции“. На последната страница от списанието си Полянски обявява, че на 1 февруари 1921 г. ще излезе първият брой на списание *Зенит* – интернационално списание за изкуство и култура.

Списание *Зенит* (1921 – 1926) става водеща сила на югославската културна революция и значим глас в европейските авангардни движения. Изданието, основано от Любомир Миич, е смела критика към буржоазните норми, академичните конвенции и културната хегемония на Запада, като същевременно предлага революционна визия за изкуството и обществото и утвърждава силата на автентичната балканска култура. Списанието, което първоначално излиза в Загреб, а след 1923 г. в Белград, издава 43 броя, като всеки от тях служи като платформа за радикални художествени експерименти, авангардни манифести и културна критика.

Миич концептуализира зенитизма като идеологическа рамка, основана на отхвърляне на европейското декадентство и възхвала на балканската жизненост. Концепцията за Барбарогений Децивиллизатор заема централно място в зенитизма и се появява още в първия „Манифест на зенитизма“,

представяйки Балканите като източник на неукротима жизнена енергия, способна да обнови цивилизацията. Културното варварство, като естетически и политически жест, имаше двойствен характер: антиевропейски протест, чрез отхвърлянето на буржоазната култура и институциите на Запада, и търсене на нова идентичност, тоест освобождаване от наложените естетически и идеологически модели чрез „варварско“ творчество, което черпи от първичната витална енергия на изкуството. В този контекст Милич създава концепцията за преобръщане на културната йерархия чрез балканизация на Европа, а метафоричната фигура на Барбарогения се явява като символ на новия варварин, който не руши безцелно, а създава нова култура. Барбарогеният vyplъщава потенциала на автентичния балкански дух да създаде нова култура, която ще обнови Европа, като прекъсне изкуствените граници между Изтока и Запада. Той е антипод на „цивилизования европеец“ и мисията му е деструкция на закостенялата буржоазна култура чрез първичен художествен устрем. В този контекст варварството не е просто бунт, а революционен, творчески акт и форма на духовно обновление: завръщане към неподправеното истинско изкуство, което отказва да бъде „високо“ и институционализирано.

Мултилингвистичният подход на *Зенит* включва публикации на френски, немски, руски, български, италиански и есперанто, превръщайки списанието в истинска международна платформа. Интернационализмът на движението е силно подчертан и в манифестите, в които зенитистите провъзгласяват, че са им близки всички варварски поети от всички континенти („Ми смо другови свих варварских песника на свим континентима!“ – „Манифест варварима духа и мисли на свим континентима“, *Зенит*, бр. 38). Списанието поддържа тесни връзки и с други европейски авангардни издания като румънското *Contimporanul*, унгарското *Ма* и българското *Пламък*, което допълнително укрепва неговото транснационално значение. *Зенит* също така въвежда иновативна визуална естетика, преминавайки от ранните сецесионни оформления към смели конструктивистки дизайни с геометрична типография и динамични композиции, които отразяват радикалното му съдържание.

Списанието свидетелства за разнообразни авангардни влияния, включително експресионизъм, футуризм, конструктивизъм и дадаизъм, като създава уникален синтез, който Милич нарича зенитизъм. Ранната експресионистична фаза на списанието подчертава емоционалната интензивност и антивоенните екзистенциални теми. Футуризмът вдъхновява *Зенит* с акцент върху технологичния прогрес и модерността, докато конструктивизмът добива значение след контактите на Милич с руските авангардисти Иля Еренбург и Ел Лисицки, редакторите на списание *Вещь/Gegenstand/Object*, което в България се превръща в един от най-важните източници на материали за ямболското списание *Crescendo*. В двоен брой 17 – 18 на *Зенит*, посветен на руското авангардно изкуство и редактиран от Ел Лисицки и И. Еренбург през 1922 г., се появяват произведения на най-известните руски поети като В. Маяковски, С. Есенин, В. Хлебников, теоретични текстове на К. Малевич за новото

изкуство и на А. Таиров – за театъра като колективно изкуство, репродукции на Ел Лисицки, А. Родченко, К. Малевич, както и проектът за „Споменика на Третия интернационал“ на В. Татлин. Тези връзки подчертават ролята на *Зенит* като транснационална платформа за авангардно сътрудничество, но също така изтъкват значението на руската култура и вдъхновението от Октомврийската революция в рамките на балканския контекст. В България тези идеи бяха силно отразени в списанията *Пламък* и *НОВИС*, докато връзката с руската култура на списание *Crescendo* утвърждаваше същите художествени стойности по имплицитен начин – чрез преведените материали и рубрики от списание *Вещь/Gegenstand/Object*, текста на А. Таиров за съвременния театър, както и портрета на Маринети, изработен от художника Н. Кулбин.

Чрез своя синтез на радикално изкуство, революционна идеология и балканска културна идентичност *Зенит* остава траен символ на авангардните иновации и съпротива. Неговата смела критика към традицията и стремежът към културно обновление продължават да резонират като модел на артистична субверсия и преобразяваща визия.

Личността на Мицич може да се сравни с такива авангардни културни дейци и художници като Херварт Валден, Тео ван Дусбург, Лайош Кашак и др. В България такава основополагаща роля в развитието на българската авангардна култура в началото на XX век има Гео Милев. Поет, теоретик, критик, художник, режисьор, преводач и издател, Милев олицетворява стремежа на авангарда към синтез на изкуствата, целящ постигането на цялостна и хармонична личност. Чрез своите списания *Везни* (1919 – 1921) и *Пламък* (1924 – 1925), както и чрез *Алманах Везни* (1923) Милев създава платформи, които не само запознават българската публика с тенденциите на модерното изкуство, но и утвърждават културното присъствие на България в международната авангардна сцена. Сътрудничеството му с югославския зенитизъм допълнително затвърждава мястото му в културната революция на балканския авангард.

Списание *Везни*, издавано в София, поставя експресионизма като водеща естетика, което отразява връзките на Милев с немския експресионизъм, особено чрез контактите му с фигури като Херварт Валден и кръга около *Der Sturm*. Списанието се стреми към революционизиране на българското изкуство и литература, като заменя реализма и мимезиса с фрагментирана, антирепрезентационна и антиреалистична естетика. В списание *Везни* и *Алманах Везни* Милев обединява поезия, проза, визуално изкуство, теория и критика. Той публикува манифести, които позиционират експресионизма и достиженията на авангарда като сила за културно обновление, както и преводи на ключови за авангарда автори като Ф. Ницше, Х. Валден, К. Айнщайн и В. Маяковски наред с български творци като Н. Райнов, Ч. Мутафов и Ламар, редактор на бъдещото списание *НОВИС*.

Манифестът „Фрагментът“ е публикуван в бр. 4 на списание *Везни* през 1919 г. В него Милев прокламира, че изкуството е синтез и дефинира концепцията за фрагмента, стила и синтеза като основополагащи за модерното изкуство.

В експресионистичния манифест „Небето“, публикуван на 31 май 1920 г. в бр. 10 на *Везни*, Милев заявява, че „всяко изкуство е експресионизъм“, и описва небето като метафора на творческия процес, противопоставяйки небето „пред предмета“ (импресионизъм, реализъм) и небето „зад предмета“ (експресионизъм, абсолютизъм). Творчеството според него трябва да се освободи от предметността, за да достигне до чистия дух. Съдържанието на тези два манифеста допълнително доказва, че началото на авангарда в балкански контекст е под силно влияние на експресионизма.

Във „Възвание към българския писател“, публикувано в бр. 4 на *Везни* през 1921 г., Милев критикува отдалечаването на изкуството от социалните проблеми и настоява, че поетът не бива да бъде отчужден от живота. След политическите сътресения на Септемврийското въстание през 1923 г. Милев основава *Пламък* – списание, което възприема по-радикален и революционен тон, чиито страници свидетелстват, че връзките на Милев с руската култура стават все по-силни. Запазвайки авангардната си естетика, *Пламък* се превръща във важен инструмент за социална критика, свързан с марксистки и пролетарски идеи, които все повече присъстват в творчеството на Милев. Тези идеи се срещат и при Милич и Полянски, като и в трите случая водят до забрана и цензура на произведенията и списанията им. Манифестът „И свет во тме светит ся“, публикуван в първия брой на списание *Пламък* (15 януари 1924 г.), представлява радикализация на предходните идеи на Милев след потушаването на Септемврийското въстание. Милев отхвърля „кулата от слонова кост“ на модернистичната поезия и призовава поета да се идентифицира с народа и неговите страдания. Списанието често публикува статии, призоваващи към трансформираща роля на изкуството в обществото, и акцентира върху необходимостта от варварска жизненост в българската поезия и култура – концепция, тясно свързана с идеята на Милич за Барбарогений.

От началото на 1924 г. Гео Милев и Любомир Милич поддържат плодотворно сътрудничество, което олицетворява духа на регионалния авангард. Милич публикува рецензии за *Пламък* в *Зенит*, популяризирайки българския авангард и творчеството на Милев сред югославската публика. От своя страна Милев популяризира *Зенит* и книги на Милич и Полянски в *Пламък*. В брой 36 от списание *Зенит* Милич и зенитистите осъждат убийството на Милев и трагичното потискане на авангардното изкуство в България. Те публикуват на български език фрагменти от поемата „Септември“ с портрет на Гео Милев. Тук са включени защита на поемата, както и протест некролог срещу екзекуцията на Милев, представяйки го като носител на авангардните идеали и символ на съпротивата срещу фашистката репресия, която в Европа се приема със „скръстени ръце“. Този акт, от една страна, подчертава солидарността между югославския и българския авангард, отразявайки общата им борба срещу авторитаризма, а от друга, позволява на други европейски издания като *La Wallonie* и *Anthologie* да отразят новината за смъртта на българския поет.

Сътрудничеството на Милев с Милич включва и Международната изложба на новото изкуство на *Зенит*, проведена в Белград през 1924 г. В отговор на поканата на Милич Милев подбира български творби за изложбата, които за пръв път ще представят модерните тенденции в българското изкуство в международен контекст. Сред участниците са художниците Мирчо Качулев, Анна Балсамаджиева и Иван Бояджиев. Изложените творби включват картините „Рай“ и „Разпадане на слънцето“ на Качулев, офортите „Любов“ и „Труд“ на Балсамаджиева и акварела „Моето настроение“ на Бояджиев. Тези произведения демонстрират разнообразие от експресионистични, конструктивистки и символистични подходи, подчертавайки динамиката на българския модернизъм и интеграцията му в европейската авангардна сцена.

Интерес представлява и фактът, че в брой 10 на *Везни*, издаден на 17 декември 1921 г., се рекламира „Експресионистичната изложба“, организирана от Милев. Тя включва 60 произведения от неговата частна колекция – репродукции и оригинални графики, литографии и акварели на световно известни художници като В. Кандински, О. Кокошка, Ф. Марк, Х. Кампендонк и Е. Мунк. В контекста на дейността на Милич и Милев авангардната културна революция подразбира както включването на всички видове изкуство, така и нуждата те да станат достъпни за широката публика и да излязат от контекста на националното изкуство. По този начин творческата и редакторска дейност на Милич и Милев не само революционизират българската и югославската култура, но ги свързват с интернационалния културно-художествен контекст.

Наследството на Милев вдъхновява следващите поколения художници, утвърждава трансформационния потенциал на авангардното изкуство и подчертава неговия ангажимент за преобразуване на българската култура чрез иновации и глобално взаимодействие. Ролята на Гео Милев като посредник между българската и международната авангардна общност подчертава трайната му значимост не само като национална икона, но и като ключов участник в по-широкия наратив на авангардното изкуство. За значимостта и разпространението на неговите художествени контакти свидетелства и българският брой на списание *Der Sturm*, излязъл през октомври 1929 г.

В български контекст личността, творчеството и дейността на Гео Милев оказват голямо влияние върху цели поколения художници, включително Ламар и списанието му *НОВИС*, както и върху авангардния кръг около списание *Crescendo*. Това ямболско списание започва своето издаване с втори брой, след като първият е публикуван под старото символистично име *Лебед*. Подобно на *Зенит Crescendo* отразява влиянието на множество авангардни поетски (футуризм, дадаизъм, конструктивизъм), като тази еkleктичност е характерна за голям брой от представителите на източноевропейския авангард.

Визуалната идентичност на *Crescendo* е оформена от художника Мирчо Качулев, участвал в международната изложба на *Зенит*. Той проектира коричката на списанието с типографско решение, което кореспондира с музикалния

термин *crescendo* (от латински *crescere* – ‘раста, увеличавам се’). Художникът използва динамичен диагонален шрифт с геометрични букви, които постепенно се увеличават отляво надясно, за заглавието. Това решение отразява естетиката на кубофутуризма, а разположението на буквите образува форма, наподобяваща мегафон, символизиращ провъзгласяването на авангардните идеи на ямболския кръг.

Публикациите и манифестите на ямболския кръг целят синтез на ключови елементи от авангардната култура, като свързват местни и европейски художествени тенденции. *Crescendo* включва теоретични и художествени текстове на Тристан Цара, Курт Швитерс, Тео ван Дусбург, Иля Еренбург, Лео Корбюзие и Амеде Озанфан, заимствани от списанията *L'Esprit Nouveau*, *Der Sturm* и *Вещь*. Тук са публикувани и произведения на български художници като Ч. Мутафов, Б. Дановски и Т. Драганов, но най-оригинален принос представляват манифестите на Кирил Кръстев.

„Неблагодарност“ е първият манифест на ямболския кръг и е публикуван в последния брой на *Лебед* през 1922 г. Този текст въвежда дадаизма в България, залагайки на освобождението на изкуството от сериозността. Неговият автор, Кирил Кръстев, в духа на дадаистките и футуристични идеи възхвалява хумора, абсурда и примитивизма в живота и в изкуството. Манифестът също акцентира върху фрагментацията и симултанността, характерни за кубофутуризма, формирайки по този начин уникален синтез на европейските авангардни тенденции.

В следващия манифест – „Витрините“, публикуван във втория брой на *Crescendo*, Кръстев използва алегория за разрушаването на традиционното изкуство. Авторът сравнява калните пръски на футуристически автомобил с разбиването на витрини, зад които се крие крехката „Принцеса“, символизираща традиционното изкуство и буржоазния морал. Той призовава за радикална трансформация на изкуството в празник на живота, където изкуството и животът се сливат.

За културно-художествената революция, която ямболското списание целеше да предизвика, свидетелства и последният манифест – „Началото на последното“, публикуван в последния двоен брой 3 – 4 на *Crescendo*. Тук Кръстев синтезира основните авангардни течения, акцентирайки върху футуризма, дадаизма и конструктивизма. Под влияние на идеите на Иля Еренбург авторът твърди, че изкуството е конструкция на истини, а не просто декорация. Той се застъпва за премахването на елитаризма в полза на нов творчески хуманизъм.

Дадаистичните провокации на кръга около списание *Crescendo* предизвикват обществени скандали, като по този начин успешно изпълняват своята роля за трансформиране на културната среда. Представления на поемата *Zang Tumb Tumb* на Ф. Т. Маринети в градските паркове шокират публиката и утвърждават въстанието срещу буржоазните ценности. Това се случва и след публикуването на „Манифест на Дружеството за борба против поетите“ през 1926 г.

Ямболският кръг и списанието *Crescendo* като уникално културно явление се появяват на международната културна сцена по два начина: списанието получава признание от самия Маринети, който обявява редакторите и сътрудниците му за български членове на футуристичното движение. Участието на Мирчо Качулев с Анна Балсамаджиева и Иван Бояджиев в международната изложба на *Зенит*, според Ружа Маринска, представлява първото показване на български художници „редом с най-значителни фигури на европейския модернизъм“ (Маринска 2005: 18 – 19).

Само с четири броя *Crescendo* успява да отрази почти всичко актуално в литературата, визуалните изкуства, архитектурата, театъра и киното. В това възплащаващо хуманистична и интернационалистична позиция списание се материализира визията на Кръстев за изкуството като братско есперанто на човечеството.

Интересно е, че дадаизмът се появява почти едновременно в България и Югославия – през 1922 г. Докато главният представител на българския дадаизъм е Кирил Кръстев от Ямбол, в Югославия това е Драган Алексич от Загреб. Драган Алексич започва да организира дадаистични соарета, изпълнени с хумор, игри с думи и театрални прояви, в югославските градове Загреб, Белград, Осиек, Винковци, Нови Сад, Любляна и Сплит. Известно е, че и в Ямбол са организирани подобни манифестации, които, от една страна, имаха цел да скандализират и предизвикат „ужас и тревога“ (Кръстев 1988: 39), а от друга – забава за участниците в бохемските вечери в салона Yellow Hall. Тези манифестации са наречени „Дионисови мистерии за посветените“ (Кръстев 1988: 74). Тези „иконоборчески изрази“ бяха възприемани като „атака срещу буржоазната конвенционалност“ (Subotić 1990).

Югославската общественост за пръв път се запознава с дадаизма в списание *Зенит* през 1921 г., но зенитистите заемат критична позиция спрямо тази „съперническа“ поетика. В статията *Dada-dadaizam* от брой 2 (*Зенит*, март 1921, стр. 17) те заявяват, че „дада днес е мода – *passe-temps*“ („дада је данас мода – *passe-temps*“).

В априлския брой (*Зенит*, бр. 3) се появява статията „Дадаизам“ от Драган Алексич, който по това време следва в Прага. В нея авторът изразява положително отношение към дадаизма. Неговата дефиниция на дадаизма е подобна на тази, която Кирил Кръстев предлага в своя манифест „Неблагодарност“: „ДАДА е вик за МЛАДОСТТА / ДАДА е примитивизъм и стремеж. Бъдеще. / Всичко е ДАДА. („ДАДА је крик за МЛАДОШЋУ / ДАДА примитивизам и тежња. Будућност. / Све је ДАДА.“)

Приносите на Драган Алексич са публикувани в *Зенит* до брой 13, но през май 1922 г. настъпва разрыв между него и зенитистите. В брой 14, в постоянната рубрика „Макроскоп“, Любомир Милич обявява, че Драган Алексич и художникът Михаил С. Петров вече не са сътрудници на списанието и движението. Едновременно с това е анонсирано новото списание на Бранко Ве Полянски – *Дада-Йок*, описано като „антидадаистична акция чрез самия дадаизъм“ („антидадаистичка акција помоћу самог дадаизма“).

Дада-Йок представлява пародия на дадаистичното творчество и съдържа 16 страници, изпълнени с експериментална типография, текстове, фотографии, колажи и други смесени медии. Списанието има за цел да осмее дадаизма и да подчертае зенитистката опозиция към тази поетика. В текста „*Ja поздравлям Дада Јок*“ („Аз приветствам *Дада-Йок*“) Любомир Миич пише, че зенитизмът е „решителен и непримирим враг на дадаизма“ („одлучни и непомирљиви непријател дадаизма“), наричайки го „онанизъм“ и „паразит, който съзнателно изсмуква позитивите и ги превръща в негативи“ („паразитом који свесно исисава позитиве и претвара их у негативе“). Той завършва със саркастичен лозунг: „Да живее ДАДА! ЙОК! ЙОК! ЙОК!“ („Живела ДАДА! ЈОК! ЈОК! ЈОК!“).

В текста „*Дада-антидада*“ Бранко Ве Полянски заявява: „Аз съм дадаист, защото не съм!“ („*Ja сам дадаист, јер ја то нисам!*“). Тази позиция иронично намекува за твърдението на Тристан Цара, че истинските дадаисти са против дадаизма. Въпреки това Полянски, борейки се срещу дадаизма с дадаистични средства, създава едно от най-значимите произведения на дадаистичната поетика в историята на югославското изкуство. Полянски също провокира дадаистите с изявлението: „Аз съм антидада, защото оскверних Анна Блуме в някой пражки парк“ („*Ja сам антидада јер сам оскврнуо Ану Блуме у неком прашком парку*“). Тази провокация препраща към известното стихотворение на Курт Швитерс „*Цветето Анна*“ (*Anna Blume*), което заема важно място и в българския авангард. Именно това произведение предизвиква разкол между Гео Милев и Кирил Кръстев, когато Кръстев публикува стихотворението на Швитерс в списание *Crescendo* без разрешение, за което свидетелства запазената кореспонденция между Милев и Кръстев.

Драган Алексич отговаря иронично на провокацията на Миич и Полянски в своето списание *Дада-танк*. Той използва частично разбита семантика, но въпреки това изпраща ясно съобщение, че една „идиотщина“ и „памфлетче“ са направили хубава реклама на списанието му (*Дада-танк*, 1922, стр. 7). *Дада-танк* излиза през юни 1922 г. в Загреб и има само един брой. Съдържа експериментална типография, хоризонтални и вертикални надписи, поеми образи и текстове за музика, театър и архитектура. Освен свои произведения Алексич публикува и материали на Тристан Цара и Курт Швитерс, както и графики на художника Михаил С. Петров, бивш сътрудник на *Зенит*.

Второто списание на Алексич, *Dada Jazz*, излиза през септември 1922 г. в Загреб и е замислено като „дада антология“, подобна на „*Дада алманах*“ на Рихард Хюлзенбек. В него е публикуван репринт на по-ранното есе на Алексич „*Дадаизам*“ от *Зенит* (1921), което „деликатно напомня за неговия примат“ в дадаизма и в популяризирането на дадаизма в региона (Seely Voloder, Miller 2013). Списанието включва поеми и текстове на Драган Алексич, Тристан Цара и други дадаисти, но излизането на единствения му брой едновременно слага край на дадаизма в Югославия, след което Алексич се отказва от авангардна художествена дейност и започва да се занимава с журналистика.

Авангардните художници в Югославия и България често оставаха неразбрани и недооценени в артистичните кръгове, където дейността им срещаше снизходително отношение. Извън тези среди обаче те бяха подложени на далеч по-жестока репресия: заплахи, цензура, забрани на книги и списания. Най-свирепият израз на тази репресия е убийството на Гео Милев, докато Любомир Мицич успява да избегне подобна съдба чрез емиграция във Франция.

Отношението между зенитистите и българските авангардисти често се характеризираше с неразбиране и подигравки, което ясно проличава в статията на Людмил Стоянов „Зенитизъм и зенитисти“, публикувана през 1924 г. в списание *Хиперион*, бр. 4 – 5. Стоянов, бивш сътрудник на Милев, критикува идеите на Мицич и Милев, определяйки ги като без „дълбочина“ и „оригиналност“. Според него изкуството трябва да бъде аристократично и основано на вечни идеи, а не да се влияе от социални фактори. Той особено осмива опитите за балканизация и културна еманципация от Европа, смятайки, че в България и Югославия тези процеси са лишени от сериозност. Освен това Стоянов се подиграва на Ламар и неговата поезия, пропита с революционни и антиевропейски възгледи, като основната му цел е да подцени зенитизма и неговите български сътрудници, както и техните идеи за автентична балканска култура.

Провокацията, заложена в естетическите идеи на ямболския кръг, и подборът на материали за тяхното списание постига пълния си ефект и бурните реакции на културната общественост не закъсняват, за което свидетелства рецензията в рубриката „Литературен живот“, публикувана в осмия брой на списание *Маскарад* от 1923 г. Авторът на рецензията, подписан с псевдонима „Четвъртитият триъгълник“, осмива ямболския кръг, нарича графиките на Качулев карикатури и пародира манифеста „Витрините“. По повод метафората на Кръстев за разбиването на витрините на традиционното изкуство, Четвъртитият триъгълник отправя заплахи:

О, да бяха поне тия улици, разбили и главата на тоя автор, а после и да се качат върху него – че да го понамачкат така безмилостно, та друг път да не помисли дори да развращава учениците и конете на 2-н Роусиери.

Тази рецензия разкрива още един съществен фактор за спирането на списанието на ямболския кръг. Когато обсъжда рецензията на Васил Петков за Народния театър, авторът в *Маскарад* предупреждава, че Петков не осъзнава, „че правителството може да се ядоса“ заради неговите дръзки формулировки. Подобни заплахи са показателни за напрегнатата обществено-политическа атмосфера на епохата, а когато се вземе предвид трагичната съдба на Гео Милев, те придобиват още по-зловещ оттенък.

Културната революция на Балканите, разглеждана през призмата на авангардните списания в България и Югославия, недвусмислено потвърждава дълбокото и трайно влияние, което тези списания са оказали върху културата на региона. Един от най-значимите аспекти е фактът, че много от тях са имали свои „наследници“. В Люблина, Югославия списание *TANK* на Фердо Делак

от 1927 г. продължава традицията на *Зенит* на Любомир Мицич, докато списание *Crescendo*, по признание на редактора му, е вдъхновено от *Везни* на Гео Милев, а списание *НОВИС* на поета Ламар от 1929 г. представлява продължение на списание *Пламък*.

Тези списания не бяха просто средство за комуникация, а изключителни художествени произведения *par excellence*. Като медия, която обединява графичен дизайн, литература, манифести, теоретични текстове и визуално изкуство, авангардните списания представляваха сложни колажи от всичко, което бе значимо в авангардната култура. Тяхната естетика и иновации оставиха дълбок отпечатък в историята на изкуството. Значението им е изключително и поради факта, че благодарение на техните критични прегледи ние днес можем да реконструираме значими културно-художествени прояви като експресионистичната изложба на Гео Милев и международната изложба на *Зенит* в Белград. Репродукциите, които редакторите са публикували в списанията си, днес представляват единствен източник на информация за изгубени художествени произведения, предпазвайки ги от забравата.

Освен художествената си стойност тези списания бяха и значима платформа за борба за автентична балканска култура, представяйки Балканите като място на виталност, нови културни визии и креативна енергия. Техните автори и редактори бяха едновременно критици на европоцентризма и визионери, стремящи се към създаване на култура, основана на хуманизъм, интернационализъм и пацифизъм. Тези идеи бяха дълбоко вкоренени в стремежа към по-хуманно и състрадателно човечество, който беше произведен от ужасите на Първата световна война.

Списания като *Зенит* и *Пламък* изиграха ключова роля в създаването на международна мрежа от авангардни художници. Благодарение на тях бяха осъществени важни сътрудничества като Международната изложба на ново изкуство на *Зенит* или специалния брой на списание *Der Sturm* от октомври 1929 г., посветен изцяло на новото българско изкуство. Тези мрежи не само обогатиха балканското изкуство, но и допринесоха за интеграцията на региона в по-широкия европейски авангардистки контекст.

Въпреки че много от тези списания бяха маргинализирани в своето време, тяхната културна и трансформационна роля остава безценна. Те са едновременно свидетелство и напомняне за необходимостта от борба за културна иновация и международно сътрудничество. Ето защо е важно тези списания да бъдат подробно проучвани днес, за да осмислим по-добре тяхното влияние не само в исторически, но и в съвременен контекст.

Все още предстои провеждането на по-широки изследвания, които да обхванат всички авангардни списания на Балканите с цел да се разбере тяхното общо културно наследство и визията им за изкуство и общество. Този изследователски проект би бил не само академичен принос, но и начин за запазване и утвърждаване на културната стойност на балканския авангард в глобален мащаб.

Източници

- Benjamin 2002: Benjamin, W. The Work of Art in the Age of Its Reproducibility. – In: Eiland H., M. W. Jennings (Eds.) *Selected Writings. Volume 3. 1935 – 1938*. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, pp. 101–133.
- Алманах Везни*, ред. Милев, Г. София, 1923 г.
- Везни*, София, ред. Милев, Г. 1919 – 1922 г.
- Dada Jazz*, ред. Алексич, Д., Загреб, 1922 г.
- Dada-Jok*, ред. Полянски, В., Загреб, 1922 г.
- Dada Tank*, ред. Алексич, Д., Загреб, 1922 г.
- Zenit*, ред. Милич, Л., Загреб, Белград, 1921 – 1926 г.
- Crescendo*, ред. Кръстев, К., Т. Драганов, И. Милев, Ямбол, 1922 г.
- НОВИС*, ред. Ламар, София, 1929 – 1932 г.
- Пламяк*, ред. Милев, Г., София, 1924 – 1925 г.
- Svetokret*, ред. Полянски, В., Любляна, 1921 г.
- Tank*, ред. Делак, Ф., Любляна, 1927 г.

Цитирана литература

- Aleksić 1921: Aleksić, D. Dadaizam. – *Zenit*, № 3, pp. 5 – 6.
- Aleksić 1922: Aleksić, D. Reklama iz mil. – *Dada Tank*, No. 1, p. 7.
- Кръстев 1988: Кръстев, К. *Спомени за културния живот между двете световни войни*. София: Български писател.
- Маринска 2005: Маринска, Р. *Гео Милев и българският модернизъм*. София, Стара Загора: Международна фондация Гео Милев.
- Милев 1920: Милев, Г. Небето. – *Везни*, № 10, с. 299 – 301.
- Милев 1921: Милев, Г. Родно изкуство. – *Везни*, № 1, с. 40 – 50.
- Micić 1921: Micić, Lj. Čovek i umetnost. – *Zenit*, Vol. 1, pp. 1 – 2.
- Micić 1921: Micić, Lj. Dada-dadaizam. – *Zenit*, Vol. 2, p. 17.
- Micić 1922: Micić, Lj. Ja pozdravljam Dada Jok. – *Dada-Jok*. Vol. 1, p. 8.
- Micić 1921: Micić, Lj. Manifest varvarima duha i misli na svim kontinentima. – *Zenit*, Vol. 38, no pagination.
- Poljanski 1921: Poljanski, V. Evo me! – *Svetokret*. Vol. 1, pp. 3 – 4.
- Poljanski 1921: Poljanski, V. Manifest. – *Svetokret*. Vol. 1, pp. 4 – 6.
- Poljanski 1921: Poljanski, V. Dada antidada. – *Dada-Jok*. Vol. 1, p. 7.
- Стоянов 1924: Стоянов, Л. Зенитизъм и зенитисти. – *Хунеруон*. № 4 – 5, с. 268 – 271.
- Subotić 1990: Subotić, I. Avant-Garde Tendencies in Yugoslavia. – *Art Journal, From Leningrad to Ljubljana: The Suppressed AvantGardes of East-Central and Eastern Europe during the Early Twentieth Century*, Vol. 49, № 1, pp. 21 – 27.
- Seely Voloder, Miller 2013: Seely Voloder, L., T. Miller. Avant-garde Periodical in the Yugoslavian Crucible. – In: Brooker, P., S. Bru, A. Thacker, C. Weikop (eds.). *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines Volume III, Europe 1880 – 1940. Part II*. Oxford: Oxford University Press, pp. 1099 – 1127.
- Четъртитият Триъгълник (псевд.) 1923: Crescendo – *Маскарад*, № 8, с. 6.

The cultural revolution in the Balkans: avant-garde literary and artistic periodicals in Bulgaria and Yugoslavia

Olga Saveska

Faculty of Philology – University of Belgrade

olga_saveska@hotmail.com

Abstract. The historical avant-garde in Bulgaria and Yugoslavia used periodicals as a space for experimentation and a reevaluation of cultural, social, and political ideas. Magazines such as *Vezni*, *Plamak*, *Zenit*, *Svetokret*, *Crescendo*, *Dada-Jok*, *Dada Tank*, and *Dada Jazz* not only introduced new artistic movements but also actively challenged traditional aesthetic and ideological frameworks. Through manifestos, critical texts, and visual innovations, these publications proclaimed new forms of expression, emphasizing the connection between art and revolutionary social transformation. This study examines the role of avant-garde magazines as catalysts for cultural and social change in the Balkans during the interwar period.

Keywords: *avant-garde; magazines; art; revolution; Balkans*

Olga Saveska
Faculty of Philology
University of Belgrade
3 Studentski trg
Belgrade 11 000
Serbia

Среща на сръбската българистика и българската сръбистика – в памет на Марин Младенов и Лили Лашкова

Ваня Станишич^а, Радостина Стоянова^б

Белградски университет^{а, б}, Институт за български език
„Проф. Любомир Андрейчин“^б, Българска академия на науките
vanjast61@gmail.com^а, radostina.stojanova@fil.bg.ac.rs^б

Резюме. Статията е посветена на професор Марин Младенов и доцент Лили Лашкова – емблематични личности, оставили трайни следи в историята на сръбската българистика и българската сръбистика.

Ключови думи: *Марин Младенов; Лили Лашкова; сръбска българистика; българска сръбистика*

Водещият център на сръбската българистика днес се намира във Филологическия факултет на Белградския университет. Групата за български език и литература в състава на Катедрата по сръбски език и южнославянски езици е създадена почти едновременно с отделянето на Филологическия факултет от състава на Философския факултет, когато филологическите науки стават самостоятелни в началото на 60-те години на XX век. Първи преподавател по български език и литература е Лиляна Мойсова, която води обучението в периода от 1962 до 1970 г. Тя оставя следа в сръбската култура с издадения през 1965 г. превод на капиталния труд на Иван Дуйчев *Минијатуре Манасијевог летописа (Миниатюрите на Манасиевата летопис)*.

Марин Младенов (1928 – 2011)

Повратна точка в развитието на сръбската българистика бележи идването на Марин Младенов, който през 1978 г. е избран за редовен професор по дисциплината „Български език“. Роден в Сливница, близо до днешния Димитровград (Цариброд), проф. Младенов се връща в своята алма матер, Филологическия факултет в Белград, след като е бил научен сътрудник на Югославския институт по журналистика. Макар журналистиката да остава трайно в кръга на неговите интереси (автор е на монографията *Новинарска стилистика*, 1980), той въвежда в обучението на българистите четири лекционни курса, с което издига българистиката на съвсем различно ниво:

съвременен български език, история на българския език и диалектология, българска литература и контрастен анализ на българския и сърбохърватския език. Паралелно с това се занимава и с научна работа като изследовател и популяризатор във всички изброени по-горе области на българистиката. Така сръбската българистика прераства от тясно академична в научноизследователска дисциплина (Дончева, Бечева 2015: 17). Сред многобройните трудове на проф. Младенов в различни области на българистиката на първо място трябва да се спомене неговият *Българско-сърбохърватски речник*, чието допълнено издание (*Бугарско-српски речник*, 2000) остава и до днес най-изчерпателният лексикографски труд от този вид. Проф. Младенов не само поставя основите на съвременната сръбска българистика, която днес разполага със специалисти във всички споменати области в групата за български език, но и остава интелектуално активен, включително след пенсионирането си, за което свидетелства и книгата *Белина Белога (Белотата на Бели)* – студия върху литературното творчество на писателя Радован Бели Маркович, издадена в последната година от живота на проф. Младенов. И дори нещо повече, един от авторите на тези редове имаше щастието като студент да слуша неговите лекции и да разшири кръгозора си не само в областта на българистиката, но и на академичната и човешката етика.

Лили Лашкова (1942 – 2013)

В периода от 2004 до 2008 г. гост-професор по български език във Филологическия факултет на Белградския университет беше Лили Лашкова – едно от водещите имена на съвременната българска славистика. Тя остави обширна библиография от трудове в различни области на славистиката, свързани най-вече със сърбохърватската проблематика, подготви и цяла школа от съвременни български сърбисти. По време на работата си в Белград тя предложи на един от авторите на тези редове да преведе нейната книга *Увод в сравнителната граматика на славянските езици* и този превод беше издаден през 2010 г. под заглавието *Историјска фонологија словенских језика (Историческа фонология на славянските езици)*. Промяната на заглавието беше наложителна, за да се избегне съвпадението със съществуващия учебник на Радосав Бошкович, чието название е *Основи упоредне граматике словенских језика (Увод в сравнителната граматика на славянските езици)*. Книгата на Лили Лашкова, която беше включена към допълнителната литература по едноименната дисциплина във Филологическия факултет, обединява в себе си възгледите и методологията на софийската и на белградската палеославистична школа (всъщност монографията е посветена на преподавателите, при които тя е изучавала този предмет – Иван Леков и Радосав Бошкович).

Лили Лашкова беше един от онези даровити специалисти, които просто са родени за научната дисциплина, с която се занимават. Затова тя с лекота и уверено се движеше както през диахронната, така и през синхронната лингвисти-

ка. Нейният главен принос обаче е в това, че тя основа и изгради българската сърбистика (т.е. сърбохърватистика). Сърбската лингвистика имаше щастието във времената на най-тежки геополитически покушения над сърбската култура на научната сцена да присъства Лили Лашкова, за която научната истина и научната етика бяха по-важни от всичко друго. И въпреки че лингвистичният концепт, наречен сърбохърватски език, днес е изоставен от практически съображения на територията на цялото постюгославско пространство, нейната книга *Сърбохърватски език* е един от най-добрите и най-пълни учебници по този език като чужд и далеч „надхвърля класическата представа за университетски учебник, предназначен за чуждестранни слависти“.¹

Лили Лашкова не само проправи пътя за следващите поколения български компаративисти и български сърбисти, но също така нейната *Историјска фонологија словенских језика* излезе по времето, когато в рамките на болонските реформи беше застрашено самото съществуване на палеославистиката в Катедрата по сърбски език и южнославянски езици. Тази книга беше от огромна помощ за оцеляването на палеославистиката във Филологическия факултет, а изречението, което чух от Лили Лашкова, че съпоставителната палеославистика за славянските езици има „същото значение, каквото има анатомията в медицината“, сега го чуват всяка година новите поколения студенти по славистика.

Избрани публикации на проф. д-р Марин Младенов

Младенов, М. *Бугарско-српскохрватски речник* (Българско-сърбохърватски речник): око 35.000 речи и изрази. Београд: Нолит, 1967, 725 с.

Младенов, М. *Бугарско-српски речник* (Българско-сърбски речник). Београд: Завод за учебнике и наставна средства (Ниш: Просвета), 2000, 583 с.

Младенов, М. *Бугарско-српски речник* (Българско-сърбски речник). Београд: Завод за учебнике, 2016, 583 с.

Младенов, М. *Новинарска стилистика*. Београд: Научна књига, 1980 (Крагујевац: „Никола Николић“), 1980, 286 с.

Младенов, М. *Савремени бугарски језик: морфологија*. Београд: Филолошки факултет (Београд: Наука и друштво), 1987, 147 с.

Младенов, М. *Савремени српскохрватски језик*. Стилистика: за четврти разред усмереног образовања: делатности у области културе и јавног информисања: за новинаре-сараднике и стручне раднике у служби јавног информисања. Београд: Завод за учебнике и наставна средства, 1980, 93 с.

Младенов, М. *Новинарска статистика*. Београд: Научна књига, 1980.

Mladenov, M, Leković, A. *Prava i dužnosti žene: tematski vodič kroz Ustav SFRJ i zakone*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1975, 195 s.

¹ Иванова, Ценка. Лили Лашкова (ръкопис).

Критика

Багрјана, Е. *Мансарда и снови* / превела Вјера Балентовић; поговор написао Марин Младенов. Крушевац: Багдала, 1965, 63 с.

Младенов, М. Банатските българи, 250 години (Историческо-стопански и културно-филологически очерк). – *Мост*, № 117, 1989.

Младенов, М. *Белина Белога: стилистичко-трополошки огледи о прози Р. Б. Марковића*. Београд: Албатрос плус; Лајковац: Градска библиотека, 2011 (Лазаревац: LaPressing), 171 с.

За д-р Марин Младенов

Младенов, М. и др. *Библиографски речник МСЦ. Научни састанак слависта у Вукове дане 1 – 30. Учесници*. Београд, 2005, с. 232.

Избрани публикации на доц. д-р Лили Лашкова

Лашкова, Л., Т. Дункова. *Сърбохърватски език – практически курс*: [Учебник]. София: Св. Георги Победоносец, 1997, 225 с.

Лашкова, Л. Адам Евгениевич Супрун (1928 – 1999): In memoriam. – *Съпоставително езикознание*. 2000, год. 25, № 3, с. 173 – 175.

Лашкова, Л. Краковска научна сесия, посветена на проф. Любомир Андрейчин [дек. 1995]. – *Съпоставително езикознание*. 1996, год. 21, № 3, с. 125 – 127.

Лашкова, Л. *Кратка сърбохърватска граматика*. София: Наука и изкуство, 1985, 166 с.

Лашкова, Л. Павле Ивич (1924 – 1999): In memoriam. – *Съпоставително езикознание*. 2000, год. 25, № 3, с. 169 – 172.

Лашкова, Л. *Синтактичното отрицание в сърбохърватски и български език*. Дисертация. София, 1973, 261 с.

Лашкова, Л. Синтактичното отрицание като средство за изразяване на комуникативния замисъл. – В: *Otázky slovanské syntaxe. IV/2, Sborník sympozia Aktualizační (pragmatické) složky výpovědi v slovanských jazycích*, Brno 6. – 9. září 1976. Grepl, M. (Editor). Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1980, s. 81 – 86.

Лашкова, Л. *Сърбо-хърватска граматика: Сръбски, хърватски, босненски*. 2. доп. изд. София: ИК Емас, 2005 (София: Балкан прес АД), 376 с.

Лашкова, Л. *Сърбо-хърватска граматика: Сръбски, хърватски, босненски*. 2. разш., кориг. и доп. изд. София: ИК Емас, 2001 (София: Балкан прес АД), 360 с.

Лашкова, Л. *Увод в сравнителната граматика на славянските езици*. София: Емас, 2000 (София: Балкан прес АД), 224 с.

Лашкова, Л. Употреба на някои характерни глаголни конструкции при превод от български език. – В: *Езикови проблеми на превода: Славянски езици*. София: Наука и изкуство, 1985.

Лашкова, Л., Т. Дункова. *Сърбохърватски текстове*. София: Софийски университет „Климент Охридски“, 1985, 121 с.

Лашкова, Л. За някои актуални проблеми на съпоставителното изследване на славянските езици. – *Јужнословенски филолог: повремени спис за словенску филологију и лингвистику*. 1998, књ. 54, с. 95 – 104.

Лашкова, Л. Иван Леков (1904 – 1978) – едно голямо име в славистиката. – *Јужнословенски филолог: повремени спис за словенску филологију и лингвистику*. 1995, књ. 51, с. 369 – 379.

Лашкова, Л. Из бугарске и српске митолошке терминологије. – В: *Међународни интермедијални симпозијум* (МИТ, 3, 1994; Нови Сад). Нови Сад: Филозофски факултет, 1996, с. 673 – 677.

Лашкова, Л. Из српскохрватско-бугарске хипотаксе. – В: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 1997, год. 40, бр. 2, с. 171 – 177.

Лашкова, Л. Из структуре просте реченице у српском и бугарском језику. – В: *Зборник Матице српске за славистику*, 2007, бр. 71 – 72, с. 461 – 464.

Лашкова, Л. *Историјска фонологија словенских језика* [превели Људмила Јоксимовић, Вања Станишић]. Београд: Филолошки факултет, 2010 (Београд: Студио line), 189 с.

Лашкова, Л. Језик српских приповедака Љубена Каравелова. – В: Светозар Марковић и Љубен Каравелов: у контексту словенске књижевности и културе: зборник радова. Београд: САНУ, Балканолошки институт: Институт за књижевност и уметност, 1992, с. 179 – 187.

Лашкова, Л. Към характеристиката на синтактичното отрицание в сърбохърватски и български език. – В: *Зборник за филологију и лингвистику*, 1976, 19/1, с. 19 – 26.

Лашкова, Л. Љубен Каравелов и српскохрватски језик. – В: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 1990, № 33, с. 244 – 250.

Лашкова, Л. Норма и стандардизација. – В: *Нормирање српског језика. I* (24. Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, Нови Сад, Тршић 13 – 18. 9. 1994), Београд: Међународни славистички центар, 1995, с. 17 – 24.

Лашкова, Л. О неким специфичним карактеристикама категорије рода у српскохрватском књижевном језику. – *Јужнословенски филолог: повремени спис за словенску филологију и лингвистику*, 1986, бр. 42, с. 107 – 114.

Лашкова, Л. Средства, функции и дистрибуција на синтактичното отрицание в сърбохърватски и български език. – *Јужнословенски филолог: повремени спис за словенску филологију и лингвистику*, 1976, књ. 32, с. 167 – 193.

Лашкова, Л. Српскохрватски језик у бугарским лексикографским приручницима. – *Наш језик*, 1993, књ. 29, св. 3/4, с. 155 – 161.

Лашкова, Л. Типолошка специфичност и актуелне иновације у конфронтативној словенској синтакси. – *Књижевност и језик: часопис Друштва за српскохрватски језик и књижевност*. 2003, бр. 1/3, с. 61 – 67.

Участия на доц. д-р Лили Лашкова в колективни монографии

Ангелова, И., Н. Влъчкова, Ив. Гугуланова, М. Деянова, Т. Дункова, Л. Лашкова, В. Милева, Р. Михалик, С. Стоянов, Й. Трифонова, Т. Шамрай. *Славянски езици: Граматични очерци.* / Искра Ангелова и др., отг. ред. Стоян Стоянов. София: БАН: Институт за български език, 1994, 587 с.

Буюклиев, И., Р. Златанова, Т. Дункова, М. Деянова, Ив. Кочев, Р. Михалик, М. Чалъков, К. Иванова, Л. Лашкова, В. Менкаджиева. *Увод в изучаването на южнославянските езици: [Изследване]* / Иван Буюклиев и др., ред. кол. Владимир Георгиев и др. София: БАН: Институт за български език, 1986, 486 с.

Рецензии на трудове на доц. д-р Лили Лашкова

Баук, С. Занимлив прилог словенској компаративистици. – *Српски језик: студије српске и словенске*. 2002, Серија 1, год. 7, бр. 7 (1/2), с. 537 – 540.

Дабих, Б. Из бугарске славистичке производње: Један аутор две књиге. – *Јужнословенски филолог: повремени спис за словенску филологију и лингвистику*. 2003, књ. 59, с. 197 – 203. (*Приказ књиге: Лили Лашкова: Увод в сравнителната граматика на славянските езици, София, 2000; Приказ књиге: Лили Лашкова: Србо-хрватска граматика, София, 2001.*)

Димова, А. Отрицателните местоимения в контекста на релевантноста. – *Българска реч: Списание за езикова култура*. 2018, год. 24, бр. 3, с. 89 – 94. (*По повод две статии на Лили Лашкова, в които се изследват възможностите за изразяване на отрицание в българския и сърбохрватския език.*)

Иванова, Л., Е. Грозданова, Л. Лашкова. Историјска фонологија словенских језика. Београд, 2010. – *Славянски диалози: Списание за славянски езици, литература и култура*, 2011, год. 8, кн. 12, с. 97 – 99.

Маринковић, Н. *Novasrpskohrvatska gramatika: Lili Laškova: Srpskohrvatska gramatika*, Sofija, 2001. – *Књижевност и језик: часопис Друштва за српско-хрватски језик и књижевност*. 2003, бр. 4, с. 453 – 457.

Пипер, П., Л. Лашкова. *Србо-хрватска граматика: София (ИК „Емас“), 2001, 359 с.* – В: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 2002, књ. 45, св. 1 – 2, с. 352 – 357.

За доц. д-р Лили Лашкова

Лашкова, Л. и др. – В: *Библиографски речник МСЦ*. Научни састанак слависта у Вукове дане 1 – 30. Учесници. Београд, 2005, с. 184.

Първев, Х. Лашкова Лили Маринова. 7. IX. 1943, София. – В: *Създатели и творци на българското езикознание*. София: Народна просвета, 1987, с. 203 – 204.

Савова, Д., Т. Дункова. Лили Лашкова (1943 – 2013): In memoriam. – *Съпоставително езикознание*, 2013, год. 38, бр. 4, с. 140 – 141.

Докторанти, защитили под ръководството на доц. д-р Лили Лашкова

Стефчева, Росица Найденова. Средства за изразяване на повторителност на глаголното действие в българския и сърбохърватския език / Научен ръководител Лили Лашкова; [Рец. Стефана Димитрова, Пенка Баракова]: дисертация, София, 2005, 187 с.

Благодарности

Статията е подготвена по проект „Сръбско-български книжовни, езикови, културни и научни връзки през вековете“ по Национална програма на МОН „Неразказаните истории на българите“.

Цитирана литература:

Дончева, Бечева 2015: Дончева, Д., Н. Бечева. Българистиката в Белградския университет. – *Славянски диалози: Списание за славянски езици, литература и култура*, год. 12, № 16, с. 15 – 22.

Meeting of Bulgarian studies in Serbia and Serbian studies in Bulgaria – in memory of Marin Mladenov and Lili Lashkova

Vanja Stanišić^a, Radostina Stoyanova^b

University of Belgrade^{a, b}, Institute for Bulgarian Language – Bulgarian Academy of Sciences^b

vanjast61@gmail.com^a, radostina.stojanova@fil.bg.ac.rs^b

Abstract. The article is dedicated to Professor Marin Mladenov and Associate Professor Lili Lashkova as emblematic figures who left lasting traces in the history of Bulgarian studies in Yugoslavia and Serbia and of Serbian studies in Bulgaria.

Keywords: *Marin Mladenov; Lili Lashkova; Bulgarian studies; Serbian studies*

Vanja Stanišić
University of Belgrade 3,
Studentski trg
Belgrade 11000
Serbia

Radostina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

University of Belgrade
3, Studentski trg
Belgrade 11000
Serbia

НОВА ЧУЖДЕСТРАННА БЪЛГАРИСТИКА

Българска
Първо издание

Съставители и отговорни редактори: *Магдалена Абаджиева,*
Цветелина Георгиева, Милен Томов
Художник на корицата *София Попйорданова*
Графичен дизайнер *Марина Марковска*

Формат 70 x 100/16
Печатни коли 13,75

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5
www.press.bas.bg

ISBN 978-619-245-544-6 (print)
ISBN 978-619-245-545-3 (online)

www.press.bas.bg

Цена: 20 лв.
10.23 €